

Бўри Зиёмуҳаммадов

ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ

Тошкент
«ТІВ-КІТОВ»
2009

Тақризчилар: **С. Ҳасанов**, педагогика фанлари доктори,
профессор,
М. Тожиев, педагогика фанлари доктори,
профессор.

Ўқув қўлланма биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» тамойилларидан ҳамда жаҳон педагогика фани тажрибаси ва Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларидан келиб чиқиб ёзилди.

Китоб барча турдаги ўқитувчи ва педагогларнинг меҳнат фаолиятлариغا ҳамда ота-оналарнинг бола тарбияси билан шуғулланишлари учун дастуриламал вазифасини ўташига ишончимиз комил.

Сўз боши

Қўлингиздаги ушбу китоб, таълим-тарбия билан шуғулланувчилар учун йўлчи юлдуз ҳамда таълим жараёнига дастуруламал вазифасини ўтайди, шунингдек, бу йўлда саъй-ҳаракат қилаётганларга беминнат хизмат қилишига ишончимиз комил.

Вазифамиз одамларни тарбиялаб, маънавий камолотга етаклаш экан, буни педагогик фаолият ёки маърифат дейилади. «Маърифат, бу тарбияланувчининг хоҳиш-иродасини керакли йўналишда бошқариш санъатидир» деган экан Абу Наср Форобий. Педагогик амалиётимизни маҳорат билан амалга оширишимиз учун педагогика фанининг мазмун-моҳиятини ва меҳнат фаолиятимизнинг объекти ҳисобланган инсон ўзи қандай мавжудот эканини яхши билиб олишимиз лозим.

Педагогика инсоният тарихий тараққиёти давомида фалсафа таркибида шаклланиб, ривожланиб келган. XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII аср бошларида Ян Амос Коменский ҳамда бошқаларнинг меҳнати билан педагогика мустақил фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқа бошлади. Бу жараён шу кунгача давом этиб келмоқда. Кўп хорижий мамлакатларда ҳозир ҳам у фалсафанинг таркибида. Бунинг сабаби. фалсафа билан педагогиканинг умумий томонлари ва уни боғлаб турган ришталар жуда кўплигидадир. Чунончи, фалсафа дунёқарашни ўрганувчи илм-фан бўлса (онтология бўлими), педагогика бу дунёқарашни шакллантирувчи инсон фаолияти соҳасидир. Шу билан бир қаторда фалсафа инсон ва жамиятни ўрганса (аксиология бўлими), педагогика ҳар бир инсонга таълим бериб, жамият тараққиётининг ижобий бўлишига шароит яратиб беради. Фалсафа комил инсон муаммоси устида бош қотирса (праксиология бўлими), педагогика фалсафа ишлаб чиққан комил инсон сифатларини тарбиялаб берувчи касбдир. Фалсафа билиш жараёнини ўрганса (гносиология бўлими), педагогика ўзининг билдириш назарияси (дидактика) асосида билимларни авлоддан-авлодга етказиб беради. Ундан ташқари, ҳар қандай илм-фаннинг, шу жумладан, педагогиканинг ҳам, энг умумий назарий асосини фалсафа яратиб бера-

ди (методология бўлими). Шунинг учун педагогика фалсафадан ажралиб чиққан бўлса-да, буни нисбий деб билмоқ керак. Педагогиканинг фалсафа билан умумийлиги кўп бўлгани боис, уни фалсафа билан боғлаб турган ришталарни ҳар бир ўқитувчи ва педагог яхши билиши лозим. Бу боғлиқликларни ва бошқа кўп нарсаларни, ушбу китобимиз саҳифаларида кўрсатиб беришга ҳаракат қилдик. Сизнинг ихтиёрингиздаги вазифа, биз аниқлаб берган алоқадорликларни билиб олиб, педагогик амалиётингизда қўллашингиздан иборатдир.

Фаолиятимиз йўналтирилган объект Ҳазрати инсон ўзининг мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари билан бошқа жонзотлардан тубдан фарқ қилади. Одам ўзининг ҳаракати натижасида етишиши мумкин бўлган нарса ва ҳодисаларни олдиндан кўз олдига келтиради. Ер юзидан инсондан бошқа, ҳеч бир жонзот муайян ҳаракатидан кўзланган мақсадни ва бу мақсадни амалга оширишнинг ҳаракат тартибини аввалдан билмайди. Барча маҳлуқотлар ўз ҳаракатини биологик эҳтиёжларини қондириш учун инстинкт ва шартсиз рефлекс ёрдамида амалга оширадилар. Уларнинг барча ҳаракатлари ирсий бирликларида дастурланган. Уларда яхши тараққий этган сезги, хотира ва оддийгина бўлса-да, ақл бор, аммо тасаввур мутлақо йўқ. Инсон эса, биологик ҳамда ижтимоий эҳтиёжларини қаноатлантириш йўлида қиладиган ҳаракатларидан олдин, муайян эҳтиёжга жавоб берувчи нарса ёки ҳодисани ҳамда унга етишишнинг ҳаракат жараёнини тасаввурга келтиради. Яъни одам муайян мақсад қўя олиш ва унга етишиш режасини туза олиш қобилиятига эга.

Мақсад сари қилинган ҳаракат фаолият деб номланишини биламиз. Демак, инсон бошқа жонли мавжудотлардан ўзининг фаолияти билан фарқланар экан, бошқа маҳлуқотлар фаолият кўрсата олмайдилар. Улар фақат инстинктга бўйсуниб ҳаракат қила оладилар, холос.

Кишилиқ жамиятининг тарихий тараққиёти давомида фаолият турлари ривожлана бориб, кўпайган. Тарихан таркиб топган фаолият турларини гуруҳлаштирганда қуйидаги манзарани кўриш мумкин.

Меҳнат фаолияти. Кишиларнинг тирикчилиқ йўлида, яъни оиласи ва ўзининг табиий ҳамда ижтимоий эҳтиёжларини қондириш учун маблағ топиш мақсадида қиладиган ақлий ва жисмоний ҳаракатлари меҳнат фаолияти дейилади. Меҳнат фаолияти ишлаб чиқариш, аҳолига хизмат кўрсатиш, бошқарув, тижорат, санъат, илмий тадқиқот олиб бориш ёки таълим-тарбия билан боғлиқ бўлиши мумкин. Буларнинг ҳар бири, ўз

навбатига, бир неча тур ва шохобчаларга бўлиниб, ажралиб кетади. Улардан илмий тадқиқот олиб бориш билан таълим-тарбия фаолияти энг мураккаби ва шарафлисидир. Киши меҳнат фаолиятининг маҳсули ҳар бир инсон ва бутун жамият ҳаётини белгилаб беради. Меҳнат фаолиятининг маҳсулотларисиз, шу кунда, бирон-бир жамият ўз ҳаётини амалга оширолмайди. Чунки инсон жуда ҳам ижтимоийлашиб кетган бўлиб, ҳеч бир кимса орқага қайтиб, ибтидоий тарзда турмуш кечири олмайди. Сабаби, тарих чархпалаги орқага айланмайди.

Оиладаги фаолият деб, уй юмушларини бажариш, бола тарбияси билан шуғулланиш, ўз такомил устида ишлаш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларга айтилади. Умуман олганда, меҳнат фаолияти, дам олиш, сиёсий ва жамоа уюшмаларида фаолият кўрсатишдан ташқаридаги ҳамма ҳаракатлар оиладаги фаолият ҳисобланади. Бу фаолият кўзга кўринмагани, кўплар уни менсимагани билан, у жамият тараққиётида жуда катта роль ўйнайди. Ҳар қандай бола биринчи таълим-тарбияни оилада ола бошлайди ва оилада олинган билим ва кўникмалар, умрининг охиригача сақланиб қолади.

Дам олиш (рекреацион) фаолият. Киши ўзининг меҳнат, оила, сиёсий ва жамоатчилик соҳаларидаги фаолиятлари жарёнида сарфлаган руҳий, ақлий ҳамда жисмоний қувватларини тиклаш ва уларни янада ривожлантириш мақсадида қиладиган ҳаракатлари рекреацион фаолият дейилади. Дам олишнинг ҳам тур ва шохобчалари кўп. Инсон учун фаолиятларнинг энг эркини ва инчунин, энг суюмлиси рекреацион фаолиятдир. Аслида меҳнат қилиш ва дам олиш, бир бутуннинг икки томони бўлиб, дам олмай, киши меҳнат қила олмайди, меҳнат қилганидан сўнг дам олиш истаги бўлади, у шундай ҳуқуққа ҳам эга. Бу Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қайд қилинган қоида. Дам олиш, меҳнат қилиш каби, умуминсоний қадрият ҳисобланиб, уни инкор этиб ёки унга қаршилик қилиб бўлмайди.

Сиёсий фаолият. Одам, ўзининг фуқаролик бурчини бажариш жараёнида жамиятни бошқаришда қатнашиш учун қиладиган ҳолисона ҳаракатларига сиёсий фаолият дейилади. Сиёсий арбоблар бу ҳисобга кирмайдилар. Сиёсий фаолият улар учун меҳнат фаолиятидир. Бу фаолият энг тақдир этилмайди-ган бўлгани билан жамият учун ўта зарур.

Жамоатчилик фаолиятига турли жамоа уюшмаларида, кўчакўйда, маҳалла ва бошқа жамоат жойларида халққа фойда келтирувчи барча ҳаракатлар киради. Жамоа ишларида ҳолисона қатнашиш катта савоб ишлардан бўлиб, инсонни ижобий то-

мондан тавсифлайди ва унинг етук шахс сифатида шаклланишига ёрдам беради. Унинг акси ҳисобланган бутун жамият, маҳалла-қўй, меҳнат жамоаси ва бошқаларнинг тақдирига бe-фарқ бўлган киши, шахс сифатида тўлиқ ривожланмаган бўлиб ҳисобланади. Ундай кишиларни халқ севмайди ҳам, ҳурматламайди ҳам. Улар худбин деб аталади.

Ҳамма турдаги фаолиятларни қўя туриб, инсоннинг энг мураккаб, шу билан бирга, шарафли меҳнат фаолияти ҳисобланган таълим-тарбия билан боғлиқ бўлган ҳаракатини ўрганиб чиқишни, ушбу китобимизда мақсад қилиб қўйганмиз.

Авваламбор, шуни айтиш жоизки, таълим-тарбия фаолиятини қўл учида, амал-тақал қилиб бажаришлик ман қилинади. Уни фақат бутун вужуди билан, бор ақл-заковот ва билимини ишга солиб, маҳорат билан бажариш лозим бўлади. Бу фаолиятнинг бошқа турдаги фаолиятлардан фарқи ҳам шунда. Чунки бошқа турдаги меҳнат фаолиятларида йўл қўйилган камчилик ва хатолар ё кишининг ўзига, ё бошқа бировга, ёки меҳнат жамоасига моддий ёки маънавий зарар етказса, таълим-тарбияда йўл қўйилган хато ва камчиликлар одамларнинг, айниқса, ёш авлоднинг ривожига салбий таъсир этиб, бутун жамиятнинг бир неча ўн йиллик тараққиётига акс таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам бундай хатоликка йўл қўймасликка астойдил ҳаракат қилишимиз лозим.

Ҳар бир ишни маҳорат билан бажариш деб, муайян фаолиятни шу фаолият жараёнида амалда бўлган барча қонун-қоидалар ва тамойиллар асосида, кам куч ва оз вақт сарфлаб амалга оширишликка айтилади.

Ушбу китобимизни диққат ва қўнғил билан ўқиб чиқсангиз, меҳнат фаолияти этиб танлаган таълим-тарбия жараёнини маҳоратли амалга оширишингиз учун замин тайёрлаган бўласиз.

Таълим-тарбия соҳасини ўзига меҳнат фаолияти этиб танлаган киши, авваламбор, педагогиканинг фалсафий жабҳаларини яхши эгаллаб, ўз маънавиятига айлантириб олган бўлиши лозим. Педагогиканинг фалсафий жабҳаларини эгаллаб олиш деганда, педагогикада ишлатиладиган фалсафа тушунчаларини ҳамда илм-фанда кейинги вақтда содир бўлган ўзгаришларни, янгидан пайдо бўлган дунёқараш ва илмий оқимларни, шунингдек, ҳамма педагоглар билиши шарт бўлган фалсафанинг боқий қонун ва қонуниятларини билиб олиб, уларга ўзларида қўникма ҳосил қилганлик ҳолати тушунилади.

Иккинчидан, ҳар қандай ўқитувчи ва педагог маҳоратли дарс беришни ўзига мақсад қилиб олган экан, педагогиканинг назарий асослари ва дарс ўтишининг усул ҳамда услублари билан

гўла қуролланган бўлиши керак. Акс ҳолда, дарс ўтиш жараёнида қатор хато ва камчиликларга йўл қўйиб, кўзлаган мақсадни ийўлидан чиқиб кетаверади. Натижада, нафақат ўзини, балки тарбияланаётган болаларни ҳамда мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув юрти раҳбарларини ҳам жуда-жуда қийнаб қўяди. Бу ҳолда меҳнат жараёни унга азоб-уқубатга айланади. Энг асосийси, ўз фаолиятдан олаётган маблағини оқламай, болачақасини нопок йўл билан боқаётганини ҳам билмай қолади. Бунинг оқибати эса жуда ҳам ёмон.

Учинчидан, назарий жиҳатдан ҳар қандай ўта кучли асосланган ва лойиҳаси яхши тузилган дарсни ҳаётда амалга ошираётганда, албатта, бир қатор қийинчиликларга дуч келинади. Дарс ҳа деганда кўнгилдагидек бўлавермайди. Шунда қийинчиликлардан кўрқмай, тушкунликка тушмай, сабр-бардош билан, шу жараёнда учрайдиган тўсиқларни бартараф этиб, зарур бўлса, тузиб чиққан дарс лойиҳасига бир неча бор ўзгартиришлар киритиб, назарий асосланган дарсни амалиётда синовдан ўтказиб, педагог ўзига мослаштириб олиши лозим. Бу педагогик тажриба ҳисобланади.

Дарс жараёнида нохуш вазиятга тушиб қолмаслик ва ўз меҳнат фаолиятингиз орқали, шу соҳага қўйилган талаб даражасида жамиятга фойда келтиришингиз учун, қўлингиздаги китобни қайта-қайта ўқиб, унда қайд қилинган билимлар асосида қилалдиган ҳаракатларингизни амалиётда қўллаб, уларни автоматлаштириб, ҳаёт тарзингизга айлантиринг. Ҳар қандай китобни бир-икки маротаба ўқиганда, одам унинг мазмунига гўлиқ етиб бормайди. Етиб борган тақдирда ҳам, китобдаги билимларга у ҳали ўзида кўникма ҳосил қилмаган бўлади. Педагогик фаолиятингизни маҳоратли амалга оширишингиз учун, ушбу китоб энг зарур адабиёт сифатида иш столингизда доимо туриши керак. Дарсларга тайёргарлик кўраётганингизда унинг керакли жойини очиб, у ердаги билимларни хотирангизда тиклаб, сўнг, улар асосида тузган дарс лойиҳасини амалиётда синаб кўринг. Бу билимларга қайта-қайта мурожаат қилиш ҳамда уларни педагогик амалиётингизда қўллайверишингиз натижасида, китобдаги билимлар аввал кўникмангизга, сўнг малакангизга ва бора-бора маънавитингизга айланиб кетади. Шундагина меҳнат фаолияти этиб танлаган касбингизнинг моҳир устаси бўлиб, меҳнат жараёни сиз учун роҳатга айланади. Шу йўл билан топган маблағингизни уйингизга олиб борсангиз, хонадонингизга қут-барака кириб, ҳалол луқма еган болаларингиз тўғри тарбия топади ва сизга фақат хурсандчилик келтиришади, иншооллоҳ.

Айтган ишларни амалга ошириш осон эмас, албатта. Аммо ушбу ўта масъулиятли, аммо шарафли касбни ўзингизга меҳнат фаолияти қилиб танлаган экансиз, бир-икки йилги қийинчиликларни бўйнингизга олиб, ўз педагогик маҳоратингиз устида ишлашга эринманг. Бир-икки йиллик қийинчиликлардан кейин бир умр қийналмай, меҳнат фаолиятингиз сиз учун роҳат ва фароғатга айланади.

«Эй биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотлардан кўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг кўрқоғидир» — деган эди Абу Али ибн Сино.

ПЕДАГОГИКАНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖАБҲАЛАРИ

1. Педагогикадаги фалсафа тушунчалари

1.1. Инсон тушунчаси ва киши маънавиятининг шаклланиши

Қадимдан инсоннинг лотинча атамаси «Хомасапиенс», яъни «Ақлли жонзот» деб юритилиб келинган. Ҳозир ҳам баъзи адабиётларда бу атамани учратиш мумкин. Бир қараганда бу тушунча тўғрига ўхшайди, у маълум даражада тўғри ҳам. Аммо чуқурроқ фикр юритиб кўрадиган бўлсак, ҳамма одамларда ақл бор. бири уни кўп ишлатса, бири жуда кам ишлатади. Юқоридаги таърифга қараганда, буларнинг барчаси ақлли жонзот бўлиб чиқмоқда. Бу адолатдан эмас, албатта. Ундан ташқари, таърифлар назариясидан келиб чиқадиган бўлсак, ҳар қандай таъриф, таърифланувчи нарса ва кимсанинг энг умумий хусусиятларини ифода этгани ҳолда, уни муайян бир ўлчамга сола олиши керак, яъни унинг баҳоланишига шароит яратиб бериши лозим. «Хомасапиенс» тушунчаси одамнинг энг асосий хусусиятини ифода этган. Ҳақиқатан ҳам, одам ақлли жонзот, аммо кишининг ақллилик даражасини бу таъриф билан аниқлаб бўлмайди. Яъни бу таъриф бўйича таърифланувчи киши қанчалик ақлини ишлатишини ўлчаб бўлмайди.

Фикр юритиб кўрайлик-чи, одам ақлини юритиши натижасида унда нима содир бўлади? Киши ақлини ишлатиши натижасида билмаган нарсасини англаб, уни билиб олади, яъни унда билим пайдо бўлади. Киши ақлини қанчалик кўп ишлатса, шунчалик билими кўпайиб бораверади. Шунга кўра, инсон ақлини қанчалик юритганини, яъни қанчалик ақлли эканлини, унинг тўплаган билимлар ҳажми билан ўлчаса бўлади.

Билимларнинг тури жуда кўп – диний, табиий, ахлоқий, техникавий, фалсафий, касбий, сиёсий, иқтисодий ва ҳоказо. Бу билимларнинг ҳар бир фан соҳасидаги ҳажми ундан ҳам кўп. Одам хоҳлаган билим турларининг ичидан кераклигини ва керакличасини олиши мумкин. Бу иш кишининг фаоллигига боғлиқ. Натижада саъй-ҳаракат қилган кишида турлитуман билимларнинг анчагина ҳажми йиғилиши ва уларни ҳаётида қўллавериши натижасида бу билимлар унинг кўникма, малака ва маънавиятига айланиб кетган бўлиши мумкин.

Дангасалик қилиб юрган бошқа бировда эса билимлар тури ҳам, ҳажми ҳам оз бўлиши, инчунин, маънавияти ҳам паст бўлиши табиий. Кишидаги йиғилган билимларнинг ҳажми ва туридан қатъи назар, бу йиғиндини бир сўз билан нима деса бўлади? деган саволга, бу — кишининг ижтимоий моҳияти дейилади, деб жавоб берамиз.

Муайян бир одамнинг ижтимоий моҳияти деганда, аждодлардан унга мерос бўлиб ўтган ирсий бирлиги(ген)даги ахборотлар билан унинг шахсий ҳаёти давомида орттирган билими, кўника, малака ва маънавиятининг мураккаб мажмуи тушунилади.

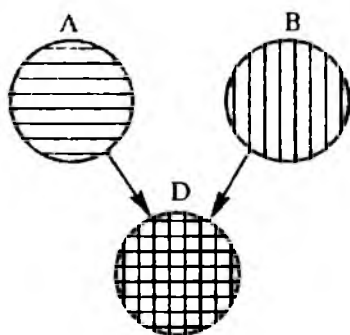
Биологиядан бизга маълумки, инсоннинг биологик моҳияти мавжуд. Унга инсон танасининг ўлчамлари, қадди-қоматининг шакл-шамойиллари, терисининг ранги, юз-кўз тузилиши, қонининг иссиқлик даражаси, кимёвий таркиби ва бошқа кўплаб биологияга оид кўрсаткичлар кирази.

Энди билдикки, инсоннинг биологик кўрсаткичлари билан бир қаторда, унинг ижтимоий кўрсаткичлари, яъни унинг тўплаган билимлар тури ва ҳажми ҳамда бу билимларни кўника, малака ва маънавият деган қалб такомилининг босқичларидаги ҳолати ҳам бор экан. Одамни шартли думалоқ бир бутунлик қилиб олсак, умумбиологик моҳиятини ифодаловчи доирани ётиқ чизиқлар билан штрихлаймиз («А» доира), ижтимоий моҳиятини кўрсатувчи доира ичини эса тик чизиқлар билан тўлдирамиз («Б» доира), иккаласини бирлаштирсак, тўрсимон думалоқ шакл пайдо бўлади («Д» доира). Бу шартли инсоннинг интеграллашган моҳиятидир (1-расм).

Ер юзида бирон-бир шу кўринишга эга махлуқот мавжуд эмас. Барча жонзотлар фақат ётиқ чизиқли («А» доира) кўринишга, яъни фақат биологик моҳиятга эгадирлар, ҳолос. Инсоннинг интеграллашган ҳолатдаги кўринишини нима деб ата-

сак бўлади? Бундай қўшма моҳиятга эга бўлган жонзотни «**Биоижтимоий мавжудот**» (**Биосоциум**) дейилмоқда.

Инсон ижтимоий моҳиятининг таркиби. Фикримизни давом эттирадиган бўлсак, инсон биоижтимоий мавжудот экан, унинг ижтимоий моҳиятини нима ташкил қилади? деган савол берилиши табиий. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, бу саволга, ҳар бир инсоннинг ижтимоий моҳиятинини, албатта,

1-расм.

билим ташкил қилади деб жавоб берса тўғри бўлади. Бу билимларни инсон қандай қилиб ва қаёқдан олади? деган саволга, ақлини ишлатиб, объектив борлиқдан ёки «билимлар сандиғи» деб аталувчи турли фанлардан, китоб ва журналлардан ҳамда устоз мураббийлардан олади, десак хато қилмаган бўламиз.

Педагогик фаолият айнан инсонга билим бериб, унинг ижтимоий моҳиятини оширишга қаратилган. Жамият учун кишининг биологик моҳиятидан кўра ижтимоий моҳияти кераклироқ ва муҳимроқ ҳисобланади.

Инсон нима учун билим эгаллайди? деган навбатдаги саволга, ҳаётда қўллаш учун дейиш мумкин. Инсон билимни ҳаётда ишлатиш учун эгаллар экан, у ақлий фаолияти орқали эгаллаган билимини ҳаётда бир уринишда қўллай оладими? деган саволга, албатта, қўллай олмайди, деб жавоб берилади. Чунки, унинг вужудида янгидан эгалланган билим ёрдамида қилинадиган ҳаракатларга ҳали кўникма шаклланмаган бўлади. Янгитдан эгалланган билим асосида ҳаракат қилиш кўникмасини ҳосил қилиш учун киши иродасини ишга солиб, тарбиячи ёки устози иштирокида ҳар бир ҳаракатини эгаллаган билимида кўрсатилган тартиб бўйича, маълум бир мақсад йўналишида бир неча бор такрорлаши шарт. Шунда унинг вужудида бу билимларга кўникма ҳосил бўлади.

Киши эгаллаган билимларини амалиётда намоён қилишининг бир неча даража босқичлари мавжуд.

Биринчи босқич. Одам эгаллаган билимларини амалиётда қўллаётганида ортиқча куч ҳамда вақт сарфласа ҳам, мақсадга етса ва иш бажарилса, олинган билим **кўникмага** айланган деб ҳисобланади. Бу босқичда инсон тафаккурида пайдо бўлган ва тасавури орқали ўз тасдиғини топган билим жисмоний ҳамда ақлий ҳаракатлар орқали киши вужудига сингиб, унинг кўникмасига айланган бўлади.

Иккинчи босқич. Киши ўз билимларини ҳаётда қўллайвериши натижасида мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари ортиқча куч ва вақт сарфламай равон амалга оширилишига **малака** дейилади. Бунда вужудга сингиган ҳаракатлар автоматлашган ҳолатга етиб, тафаккур фақат кишининг мақсадли ҳаракатини назорат қилиб туради, холос. Малаканинг ҳам наст, ўрта ва юқори даражалари мавжуд.

Учинчи босқич. Инсон она қорнидан бошлаб, ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллайвериши натижасида унда ҳосил бўлган ҳаракатлар кўникма ва малака босқичларидан ўтиб, руҳига сингиган ва ҳаёт тарзида намоён бўладиган ҳаракат ҳолати **маънавият** дейилади (2-расм).

2-расм.

Эътибор беринг, инсон маънавиятига фақат фойдали билимлар орқали шаклланган ижтимоий сифатлар киради. Инсон фойдали билимлар қаторида, билиб-билмаган ҳолатда, фойдасиз ва ўзининг саломатлигига, обрўи ва атрофдагиларга зарар етadиган иллатларни ҳам эгаллаши мумкин. Масалан, сигарета чекиш, ароқ ичиш, ёлғон гапириш, ўғрилиқ қилиш ва ҳоказо. Бундай иллатлардан ташкил топган ҳаёт тарзи **бемаънилиқ** ҳисобланиб, инсон ижтимоий моҳиятини тараққий эттириш ўрнига, унда салбий-ижтимоий сифатларнинг ривожланишига асос бўлади. Бу ҳолни **ижтимоий хасталаниш** дейилади. Ўзингиз ва болаларингизни бундай касалликлардан сақланг.

1.2. Маънавият, қадрият, маданият, адабиёт санъат ва маърифат

Инсоннинг ирсий бирликлари орқали унга мерос бўлиб ўтган ва ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллаши натижасида улар кўникма ва малака босқичларидан ўтиб, унинг ҳаёт тарзига айланганлик ҳолатини **маънавият** деб, юқорида айтилди.

Бинобарин, маънавиятга қуйидаги фалсафий таърифни берса бўлади. **Маънавият — бу кишининг эгаллаган фойдали билимлари амалий ҳаётида синалиб, кўникма ва малака даражасидан ўтган ва қалбига сингиб, ҳаёт тарзида акс етadиган ижобий ижтимоий сифатлар мажмуидир.** Бу билимлар киши руҳига сингиб, ирсий бирликларидан жой олганлиги учун ҳам, наслдан-наслга ўтади.

Маънавиятга берилган ушбу таъриф объектив мавжуд бўлган мураккаб бир ижтимоий ҳодисани мушоҳада ва идрок қилиш, унинг энг муҳим хусусиятини ҳис қилиш ҳамда маънавият мавзuida чоп этилган қатор адабиётларни таҳлил қилиш на-ижаси ўлароқ вужудга келган.

Муҳтарам ўқитувчи ва педагоглар, азиз талабалар маънави-яи тўғрисида айтилаётган қатор тушунчалар таъсирига берил-ман, инсониятнинг мураккаб ижтимоий ҳодисаси бўлган бу объектив борлиқ тўғрисида тўғри тасаввурга эга бўлишингиз учун, қуйида маънавиятга берилган қатор таърифлар ораси-дан китоб ва журнал саҳифаларида чоп этилиб турадиганла-ридан бир нечасини таҳлил қилиб чиқамиз.

1. «Маънавият — инсоннинг зот белгиси, унинг фаолияти-нинг таркибий қисми, онги, ақл заковатининг маҳсули»¹.

2. «Маънавият — инсон фаолиятининг руҳий мазмуни бўлиб, кишилар унинг воситасида ўзларини англайдилар, жамият, табиат, ўз турмуш тарзи, амалий фаолияти муаммоларини ҳал қиладилар»².

3. «Маънавият — жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қоби-яни, идрокини мужассамлаштирувчи тушунча»³.

4. «Маънавият — ҳар бир инсоннинг ички руҳияти, ақл-заковати, уни ўзини ўзи англаш, яхшиликларга, эзгу ниятлар-га тўла қалби, олдинга қараб янги марралар сари онгли ра-вишда фаоллик кўрсата билиш ва интилиш салоҳиятидир»⁴.

5. «Маънавият кўп қиррали ҳодиса бўлиб, ахлоқий (одоб, бурч, масъулият туйғуси), илмий-ижодий, амалий малакалар (меҳнат, ижодкорлик, истеъдод, қобилият), диний, мафкура-вий қарашларнинг яхлит бирлигидир»⁵.

6. «Маънавият — миллатнинг асрлар давомида шаклланган маданий ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган ички (ақлий) интеллектуал ва собит ҳиссий дунёсидир»⁶.

7. «Маънавият — инсон қалбида, кўнгил кўзгусида акс эт-ган ҳақиқат нуридир»⁷.

¹ А.Жалолов. Мустақиллик масъулияти. — Т., «Ўзбекистон». 1996. 29-бет.

² «Мулоқот». 1997, 5-сон, 15-бет.

³ Пирохлимов ва бошқалар. Ватан туйғуси. — Т., «Ўзбекистон». 1996. 111-бет.

⁴ Маънавият ва маърифат асослари. Тузувчилар: С.О.Отамуродов ва бош-қалар. — Т., 1998. 8-бет.

⁵ М.Абдуллаев ва бошқалар. Маънавият. — Фаргона. 1999. 22-бет.

⁶ А.Эркаев. Маънавият — устун йўналиш. «Иқтисод ва ҳисобот» журнали. 1996, 2-сон, 20–22-бетлар.

⁷ М.Имомназаров. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. — Т., «Шарқ», 1998. 14-бет.

Таъриф деб аталувчи бу аниқламалардаги баъзи тушунча ва атамаларнинг ноўрин ишлатилганлиги ҳамда таҳририй ноўхшовликларини ҳисобга олмаганда, улар умуман потўғри бўлмай, мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлган маънавиятнинг у ёки бу хусусиятларини ёки аҳамиятини ифода этган. Бу эса, баҳолаш категорияси ҳисобланади. Бизга эса ҳодисага, унинг моҳиятини очиб берувчи таъриф бериш талаб қилинади.

Юқорида келтирилган «таъриф»ларни ўқиб, беихтиёр «Булар ҳаммаси тўғрику-я, аммо маънавиятнинг ўзи нима?» деб сўрагинг келади. Чунончи: «зот белгиси, фаолиятининг ажралмас қисми, ақл-заковатининг маҳсули», «ўз турмуш тарзлари, амалий фаолиятлари ва муаммоларни ҳал этадиган». «кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокини мужассамлаштирувчи» нарса, «қарашларининг яхлит бирлиги» дегани ўзи нима? Булар биз таърифламоқчи бўлаётган нарсанинг у ёки бу томонини кўрсатувчи тавсифлар-ку. Унинг (маънавиятнинг) таърифи қани?

Барча фикрларни бир четга суриб, энг жозибали еттинчи рақамли «Ҳақиқат нури» деган таърифга эътиборимизни қаратайлик. Дарҳақиқат, маънавият — инсон қалбида (руҳида — бизнинг изоҳ), кўнгил кўзгусида акс этган ҳақиқат нуридир. Бу мутлақ тўғри. Аммо нурнинг ўзи нима? Бизнингча, «нур» — билим. Билим, яъни нур инсон қалбига ҳар қандай билим манбаи бўлган мутлақ Ҳақиқатдан, яъни Тангри таолодан келганидан кейин, киши қалбида униб-ўсади ва ўз тараққиётининг, юқорида айтилган, бир неча босқичларидан ўтганидан кейин киши руҳига сингиб, кўнгил кўзгусида шуъла тарқата бошлайди. Инсон руҳидаги Ҳақиқат нури ҳаракатининг ана шу, охириги босқичини, яъни нур шуъласини биз **маънавият** деб атадик.

Нур, яъни билим мутлақ Ҳақиқатдан, яъни Ҳақ таолодан одамга келгани билан, у унда амалий фаолиятини топмай, яъни униб-ўсмай нобуд ҳам бўлиши мумкин. Тангридан олиб эгалланган билим ҳаётда қўлланавериб, киши қалбида ўз ривожини топса, бора-бора у руҳига сингиб, нур тарқата бошлайди. Аммо бу нур мутлақ Ҳақиқат нурининг шуъласидир. Кишидаги ана шу ҳақиқат нурининг шуъласи маънавият дейилади. Қарабсизки, М.Имомназаровнинг таърифи ҳақиқатга яқин бўлиб чиқди.

Маълум бўлдики, инсон биоижтимоий мавжудот бўлиб, унинг ижтимоий моҳияти унда жамланган билимлар ҳажми ва уларни амалиётда қанчалик кўп ишлатиб, кўникма ва малакалар ҳосил қилиб, маънавиятга айланиб улгурганлик даража-

си билан белгиланар экан. Шунинг учун, ҳар бир инсон тинимсиз билим эгаллаб, уларни амалиётда узлуксиз қўллаб бориши зарур. Акс ҳолда, киши жамият ривожидан орқада қолиб кетади. Билим эгаллангани билан уни амалиётда қўлламаса, эгаллаган билими унинг маънавиятига айланмай, билими кўп бўла туриб, маънавияти паст бўлиб қолаверади.

Хуллас, маънавият тушунчасини ва унинг шаклланиш босқичларини билдик. Энди «Қадрият нима?» деган саволга жавоб кўраймиз.

Чоп этилган кўпгина изоҳли луғатларда «қадрият» тушунчасига тўлиқ таъриф берилмаган. Шунинг учун биз, жамият ичида мавжуд ва муҳим ижтимоий воқелик ҳисобланган бу тушунчага фалсафий таъриф беришга ҳаракат қиламиз.

Кишини қуршаб турган чексиз кўп нарса ва ҳодисалар, шу жумладан, миллий маънавият ичидан ҳам, муайян шахс ёки ижтимоий гуруҳ, ё конкрет бир миллат, ёхуд бутун инсоният учун алоҳида аҳамиятга, қадрга эга бўлганлари қадрият дейилади.

Қадриятлар моддий ва маънавий деган турларга ажралади.

Моддий қадриятлар деб, кишилар моддий эҳтиёжларини қондириб, ўзига хос хусусияти ва шаклларига кўра одамларда алоҳида ҳис-туйғу уйғотувчи моддий нарсаларга айтилади. Уларга буюк иншоотлар, боғ ва хиёбонлар, антиқа уй-рўзғор буюмлари, тарихий қийматга эга бўлган уй анжомлари, қурол-яроғ, озик-овқат, шахсий буюмлар ва шунга ўхшаш нарсалар киради.

Маънавий қадриятлар — кишилар маънавий фаолияти маҳсули, билишнинг мураккаб жараёни натижасида юзага келган билим, қараш ва малакалар самарасидир. Бу қадриятларни таърифлаш, оқибат натижада, инсоннинг руҳий эҳтиёжлари, манфаатлари ва фаолият турларига боғлиқ бўлади. Маънавийлик бундай ҳолларда моддийликка қарама-қарши қўйилмайди. Аксинча, улар ўзаро узвий боғлиқдирлар.

Маънавий қадрият инсон ҳаётининг фаолиятининг таркибий қисми, унинг маҳнати ва ижтимоий шароитлар туфайли яратилган қобилияти сифатида намоён бўлади. Буларга мисол қилиб, турли-туман байрамлар, миллий урф-одат ва анъаналар, чиройли ахлоқ ва одоблар, мусиқа, мўйқалам устаси ижодининг маҳсули бўлган расмлар, бадий адабиёт ва ҳоказоларни келтирса бўлади.

Ҳақиқий маънавийлик фақат инсоннинг онгида, тафаккуридадир. Нарсалар эса унинг фаолият натижаси бўлиб, меҳнат маҳсулотларига, предметли шаклга кўчганидир. Масалан, китоб ёхуд рассомлик асари — шунчаки оддий предметлар

бўлмай, уларда ёзувчи ва рассомнинг ижодий фаолият натижалари гавдаланган. Бу нарсаларнинг маънавий жиҳатлари уларнинг моддийлиги билан узвий боғланган. Буларда муайян одам – ижодкор маънавий қадрияти онг фаолияти орқали моддийлашади. Жамият тараққиёти жараёнида тўпланган қадриятлар ўтмиш аждодлар қўлга киритган билим-тажрибалари, маънавий маҳсулотларининг ташувчисидир.

Фан, санъат асарларининг моҳиятини тушуниш учун, унинг қонуният(билим)ларини идрок эта олиш зарур. Мактабларда олиб бориладиган таълим-тарбиянинг маъноси ҳам маънавий қадриятларни идрок этиш киши маънавиятини тарбиялашга йўналтирилган бўлиши лозим.

Яна қадриятлар умуминсоний, миллий, жамоа, оилавий ва шахсий бўлиши мумкин. Бу қадриятлар орасида ўзаро узвийлик бўлса ҳам, улар бир-биридан фарқ қилади.

Умуминсоний қадриятлар деб, ер юзидаги барча халқлар учун бирдай қадрли бўлган: ҳаёт кечириш, билим олиш, меҳнат қилиш, севиш-севилиш, завқланиш, хоҳлаган фаолият билан шуғулланиш, ўз ҳуқуқларига эга бўлиш ва ҳоказо ҳаётий зарур ижтимоий воқеликларга нисбатан айтса бўлади.

Энди «Нима учун умуминсоний қадрият барча одамлар учун қадрли?» деган саволга келсак. Умуминсоний қадрият шунинг учун ҳам ҳамма одамлар орасида алоҳида аҳамиятга эгаки, у инсонларнинг моддий, ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжлари билан баробар руҳий эҳтиёжини ҳам қондиради. Масалан, ҳамма учун қадрли ҳисобланган биронта байрамни, жумладан, янги йилни олайлик. Бу байрамда киши хоҳласа-хоҳламаса ўзига-ўзи яшаб ўтган йилнинг ҳисоботини беради ва кейинги йилга, бировларга айтмайдиган режаларини тузади. Одамлар кўп орзу-умидларини янги йил билан боғлайдилар. Бу эса руҳ, унинг озуқаси билан боғлиқ нарсалар, шунинг учун ҳам бу байрам ҳамма учун қадрли.

Эки билим эгаллаш жараёнини олайлик. Бу жараён киши маънавиятининг такомилли, руҳининг дам олиши, роҳатланиши ва киши кўнглининг таскини билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам у инсон зотига манзур, ҳамма учун қадридир. Эки қимматбаҳо олмос, олтин, кумуш ва ҳоказо нарсаларни олсак, уларнинг кишига иқтисодий фойдаси, уни тақиб юрганда ижтимоий нафн тегиши баробарида одамга эстетик завқ ҳам беради. Бу эса, руҳ озуқаси билан боғлиқ нарса. Ер юзида ҳаёт кечириш, яъни яшаш одамларнинг ирқи, жинси, ёши, келиб чиқиши ва бошқа хусусиятларидан қаъти назар, ҳамма учун қадридир. Ота-она, кишининг жинси, миллати, ижтимоий

келиб чиқишидан қатъи назар, фарзанд деб аталувчи барча учун қадрлидир. Булар ҳаммаси умуминсоний қадриятлардир.

Миллий қадриятлар деб, муайян халқнинг расм-русуми, анъанаси, фазилатлари, ахлоқ ва одобни, яшаш тарзи, байрамлари, шу халқнинг аксарият қисми томонидан эъзозланишига лойиқ бўлган иншоотлар, миллий кийимлар, уй-рўғор буюмлари, рўзғор тутишлари ва ҳоказоларга айтилади. Масалан, ўзбекларнинг меҳнатсеварлиги, меҳмондўстлиги, хушхулқлиги ва мулойимлиги, ғайратли ва итоатгўйлиги, турли тоифадаги одамлар билан ўзаро иноқлашиб кетишлиги, кечиримлилиги, мулоҳаза ва тафаккур билан иш кўриши, тинчликсеварлиги ўзбек миллий қадриятлари бўлиб ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси «ўзбекчилик» деган сўз билан ифодаланиб, унда ўзбекларнинг фазилатлари мужассамланади. Бу қадриятларни танлаган киши миллий фазилатга эга одам дейилади.

Ҳар бир халқнинг қадрияти нафақат ўзининг миллий омиллари, балки умуминсонийлик таъсири остида ҳам шаклланади. Ўзбекнинг миллий қадриятлар сарчашмалари бошқа халқларнинг энг юксак қадриятларини ижобий ўзлаштириш анъаналари билан боғлиқ. Агар маънавиятимиз ва қадриятларимиз тарихига шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, ўзбек миллий санъати, шеърляти, илм-фани ўтмишда форс, араб, рус, ҳатто юнон маънавият ва қадриятларидан баҳра олганлигига гувоҳ бўламиз.

Жамоа қадрляти. Ҳар бир маҳалла, қишлоқ, меҳнат жамоаси ё ўқув муассасасида маълум бир ижтимоий ҳодиса (тўйларни ўтказиш, жамоа бўлиб сайлга чиқиш, ҳашарлар ўтказиш ва ҳоказо) урф бўлган. Улар ўша одатни анъана қилиб, уни асраб-авайлайдилар. Улар учун у қадрли. У ўша жамоанинг маънавий қадрляти ҳисобланади. Ёки бир оила учун маълум бир маънавият (ҳаёт тарзи) тури, чунончи, туғилган кунни нишонлаш жуда эътиборли нарса. Бу ўша оиланинг маънавий қадрляти. Бошқа бир оила бу тантанани билса ҳам, уни ўтказса ҳам, эътиборга сазовор тантана деб билмайди. Улар учун у қадрият эмас. Жамоанинг моддий қадрлятлари маҳалласидаги, қишлоқдаги, шаҳридаги алоҳида бир иншоот, хиёбон, сайлгоҳ, ҳайкал ёки боғ бўлиши мумкин.

Шунга ўхшаш, ҳар бир инсоннинг шахсий қадрляти ҳам бўлади. Жумладан: ота-бобосидан қолган буюмлар кишининг кундалик ҳаётида керак бўлмаса ҳамки, баъзилар уларни «Отамни эслатади ёки бувимни кўргандек бўламан» деб, уларни асраб-авайлайдилар, улар учун қадрли. Ўша буюм ёки бирон бир одат муайян шахснинг шахсий қадрляти ҳисобланади. Маъқур

уйга келин бўлиб тушган қиз учун улар қадрли эмас. Уй йиғиштирганда бу буюмларни кераксиз нарса деб ҳисоблаб, уларни олиб чиқиб ташлаши ҳам мумкин.

Ҳар бир инсон ўз ижтимоий ҳаётининг кўринишларидан бири бўлган «маънавият», «қадрият» деган тушунчалар билан бир қаторда «маданият» деган нафис бир ижтимоий ҳодисанинг том маъносини билиши керак. Қуйида ана шу атамага таъриф беришга ҳаракат қиламиз.

Луғатларда, маданият — жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлари мажмуи. Бирор ижтимоий гуруҳ, синф ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражаси, дейилган. Бу таъриф рус тилидаги «культура» тушунчасининг луғавий мазмунига мос бўлиб, лотин тилидаги «култура», яъни етиштириш, тарбиялаш, ривожлантириш маъносидан олинган бўлиб, конкрет бир жамиятнинг муайян бир даврда эришган ишлаб чиқариш кучлари ва маънавиятини, қисқаси ҳаёт тарзини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, русчадаги культура — муайян жамиятнинг маълум бир даврдаги ҳаёт тарзини кўрсатувчи тушунча. Қўлингиздаги китобда бу ижтимоий воқеликни маънавият деб аниқладиқ. Демак, мустамлакачилик асорати остида бўлган даврдаги ўзбек атамашунослари ва луғатшунослари ўзбек тилидаги тушунчаларни изоҳлашда рус тилида ёзилган луғатлардан унинг айниятини топиб туриб изоҳ берганлар. Ваҳоланки, рус тилидаги кўп тушунчаларни ўзбек тилидан ва ўзбек ҳаётини ифода этувчи баъзи тушунчаларни рус тилидан топиб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, ўзбек тилидаги «маданият» тушунчаси рус тилидаги «культура» тушунчасининг мазмуини бермайди. Рус тилидаги «культура» атамаси биздаги ҳаёт тарзи, яъни «маънавият» деган тушунчани кўпроқ ифода этади.

Маънавият — одамларнинг ҳаёт тарзига айланиб кетган билимлари. қадрият — шахс, оила, жамоа, маълум бир миллат ёки бутун инсоният қалбида алоҳида эътибор қозона олган маънавият ва моддий нарсаларнинг бир тури бўлса, **маданият** — **инсоннинг эгаллаган билимлари ва ҳосил қилган тажрибаларига асосланган малакали ҳаракатлари ёки меҳнат фаолиятининг маҳсулидан бунёд бўлган нарсалар бошқаларда завқ уйғота оладиган ижтимоий ҳодисадир.**

Кишининг ҳар бир ҳаракати ёки фаолиятининг маҳсули маданият даражасига кўтарилиши мумкин. Мисол учун, одамнинг юриш-туриши, сўзлаши ёки рўзғор юритиши бошқалар-

ни завқлантирса, унинг шу юмушларни маданият даражасига кўтарганлигини билдиради.

Юриш-туриш маданияти, муомала маданияти, нутқ маданияти, касбий маданият ва ҳоказолардан ташқари, одамларда завқ уйғотиш билан шуғулланувчи махсус фаолият турлари ҳам мавжуд. Уларга, **адабиёт ва санъат** киради. Адабиётнинг бир қанча жанрлари бўлгани каби, санъатнинг ҳам бир қатор турлари мавжуд. Улар кишининг дил торларига таъсир этиб, уни руҳлантиради. Бу билан кишиларга руҳий озуқа бериб, кўнгилли дам олишларига хизмат қилади.

Бадий адабиёт тил (сўз) воситасида бадий образлар яратувчи соҳа бўлиб, шу соҳада яратилган асарлар шеър, наср ва драма деган турларга ажралади.

Лев Николаевич Толстойнинг таърифи бўйича, одамларни қачонлардир завқлантирган ва ўтиб кетган воқеа ҳамда нарсаларни шу кунда сунъий тиклаб туриб, бугун яшаётган кишиларни завқлантирувчи фаолият турига **санъат** деб айтилади. Санъат турларига театр санъати, тасвирий санъат, наққошлик санъати, ҳофизлик санъати ва бошқалар киради.

Маънавий, маданият ва санъатга тааллуқли яна бир тушунча борки, уни ҳам билиб қўйиш фойдадан холи эмас. Бу ҳам бўлса **маънавий ва маданий мерос тушунчаларидир**.

Маънавий — кишиларнинг эгаллаган билимлари ва бу билимларнинг ҳаёт тарзига айланганлик даражаси; қадрият — мўлҳум бир шахс ёки кишилар гуруҳида алоҳида аҳамиятга эга бўлган маънавий тури; маданият — инсон олган билимларини ҳаётда қўллаётганида бошқаларни завқлантира олиш ҳолати; санъат — авваллари бўлиб ўтган маданият турларидан бирини, шу кунда, сунъий равишда тиклаб, одамларда завқ уйғотувчи фаолият тури бўлса, **маданий ва маънавий мерос — аждоқлар авлодларга қолдирган маънавий ҳамда маданият ичидан миллатнинг шу кунига асқотиб турган қисмига айтилади**.

Ота-боболаримизнинг уммондай маънавий ва маданий хазинасидан бизга фақат бир қисмигина етиб келган. Уларнинг кўплари тарих саҳифаларида қолиб кетган. Сабаби, улар ўз вақтида хизматини бажариб бўлиб, бугунги кунимизга ярамай қолган. Улар фақат **маънавий ва маданий ёдгорлик** сифатида хотирланади. Мисол учун, миллатимизнинг кўрки бўлган паранжи (ёпинчиқ) ўз даврида зўр қадрият бўлган. Баъзилар паранжи ёпинишни маданият даражасига ҳам олиб чиққанлар. Аммо, бу бизга мерос бўлиб қолмади. У миллатимизнинг маънавий ёдгорлиги. Яна қайта айтамызки, **маънавий ва маданий мерос деган тушунчани, фақат ота-боболаримиздан бизга етиб**

келиб, бугунги эҳтиёжimizга яраб турган маънавият ва маданият турига нисбатан қўлласа бўлади.

Маънавият, қадрият, маданият, санъат, маънавий ва маданий мерос, маънавий ва маданий ёдгорлик деган тушунчаларнинг том маъносини тушуниб етдик. Шу тушунчалар тизими-га кирувчи ва улар билан узвий боғлиқ бўлган яна битта тушунча борки, у ҳам бўлса «**маърифат**». Қуйида шу тушунчани таърифлашга ўтамиз.

Ўзбекистонда чоп этилган изоҳли луғатда ҳам, «маърифат — кишиларнинг онг-билимини, маданиятини (маънавиятини — бизнинг изоҳ) оширишга қаратилган таълим-тарбия» дейилган. Демак, **маърифат** деб, **аждодлар тўплаган билимларни авлодларга етказиб бериш йўлида қилинадиган ҳаракатлар мажмуига айтилар экан.**

Шу билан бирга маърифатни «билим» деб талқин қилувчилар ҳам оз эмас. Масалан, сўфийлар маърифатни билим маъносида тушунганлар. Баҳовуддин Нақшбанд: «Рухий камолотнинг асосий мақсади маърифатли (билимли — бизнинг изоҳ) бўлишидир», дейди.

1.3. Билим, илм, фан ва таълим

Киши маънавияти ва бутун ижтимоий моҳиятининг бирламчи асосини билим ташкил қилишлиги айтилди. Шу ерда, билим ўзи нима? — деган савол пайдо бўлиши табиий. Бу саволга **синергетикадан келиб чиқиб, билим — бу бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликдир**, деб жавоб берса бўлади. Бу алоқадорлик, мажмуунинг тадрижий ривожига жараёнида, уни ташкил қилувчи қисмлар тараққиётининг ички заруриятдан келиб чиққан бўлади. У нарс ва ҳодисаларнинг табиатидан пайдо бўлиб, бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд. Шунинг учун ҳам, уни қонуният (гоҳи қонун) деб юритилади. Бу ерда бир **бутунлик**, яъни мажму деганда, алоҳида олинган квантдан тортиб, Ер шари ёки бутун Космосни ҳам тушуниш мумкин. Инсон вужуди ёки унинг бир аъзоси — юз, кўз, қулоқ, оёқ ва бошқаларни: бирон-бир машина ёки унинг қисмлари — гайка, шайба, дўнгалак, дудкарнай ҳам бир бутунлик — мажму бўлиши мумкин. Унга ижтимоий ҳодиса — муҳаббат, нафрат, ғазаб, шафқат ва ҳоказолар ҳам мисол бўла олади. Ҳар қандай бутунлик, албатта, бир неча қисмлардан ташкил топган бўлади. Буни бутун борлиққа мажму ёндашув тамойилидан билса бўлади.

Мана шу бутунликни бутун қилиб турган, унинг қисмлари орасидаги **функционал (зарурий) алоқадорлик**дир. Бу алоқадорлик бўлмаса, ўша нарса ёки ҳодиса бутун бўлиб туролмайди. Ҳазро, мавжуд бўлмайди. Ўқитувчи, домла ёки бошқа бир киши сизга билим бераётганида ёки бирон-бир нарса ё ҳодисани тушунтираётганида уни бутун қилиб турган алоқадорликларни сизга кўрсатиб беради. Масалан, тарих ўқитувчиси бир давлатнинг муайян бир даврдаги тарихини сизга тушунтираётир. Шунда у, шу мамлакатнинг жойлашган жойи, у жойнинг табиий шароити, у ердаги халқлар маданияти, табиий шароит ва маданиятидан келиб чиқиб, шу давлатда устувор хўжалик турларининг тизими ҳамда давлат бошқарув турини бирма-бир тавсифлаб, улар орасидаги узвий алоқадорликни кўрсатиб беради. Чунки булар «мамлакат» деб номланган бир бутун ижтимоий ҳодисанинг моддий ва маънавий қисмларидир. Улар орасидаги функционал алоқадорлик қонуний равишда мавжуд бўлиб, уни билган киши, шу давлат тўғрисидаги билимга эга бўлади. Ёки бошқа мисолни олиб кўрайлик: кимё ўқитувчиси дарсда бир бутун нарса бўлиб ҳисобланган сувни сизга тушунтирмоқда. Шунда у сув табиий равишда аралашган модда бўлиб, ички кимёвий тузилиши бўйича, икки элемент — «водород» ва «кислород»ларнинг ўзаро зарурий бирикмасидан ташкил топган деб тушунтиради. Уларни ўзаро зарурий бириктириб турган нарса улар орасидаги зарурий алоқадорликдир. Шуларни билсангиз, сувнинг кимёвий тузилишини билган бўласиз. Яъни, сув тўғрисида кимёвий билимга эга бўласиз.

Билим — нарса ва ҳодисаларнинг ички заруриятидан келиб чиққан алоқадорлик бўлиб, биз унга қонуният, қонуи, қоида, хусусият, тушунча, таъриф деган атамаларни берганмиз.

Нарса ва ҳодисаларда хусусият сифатида намоён бўлувчи, уларнинг қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликнинг киши тафаккуридаги инъикоси билим дейлади.

Билиш жараёни ақлий сафарбарлик орқали тафаккур фаолияти натижасида содир бўлади. Ҳар қандай амалий ҳаракатни бошламасдан олдин, бу ҳаракатнинг кечиш қонуниятини, яъни билимини эгаллаб олиш шарт. Акс ҳолда киши ўйлаган мақсадига ета олмайди. Тафаккур фаолияти фикр юритиш жараёни натижасида амалга ошади.

Фикрий жараённинг икки асосий тури мавжуд. Бири рационал тафаккур фаолияти; иккинчиси — мувоқабат (ички туйғунлар) ёрдамида фикр юритиш. Биринчиси, объектив борлиқнинг хусусий томонини ҳис қилса, иккинчиси, тўлқин жабҳаси билан боғлиқ.

Рационал тафаккур миянинг чап ярим шарида амалга оширилиб, нарса ва ҳодисларнинг хусусиятларини ифода этади. Кундалик ҳаётимизнинг кўп қисмида, биз айнан шундай тафаккурдан фойдаланамиз. Бундай тафаккур ёрдамида биз бадий китоб ўқиймиз, телевизор кўрамиз, уй юмушларини бажарамиз, тижорат билан шуғулланамиз. Бунда киши нарса ва ҳодисларнинг хусусий томонларини қисмма-қисм ҳис қилиб, уларни бир-бирига рационал боғлаб туриб англайди. Тасаввуф таълимотида бундай билишни **сунна ёки ибрат босқичи** деб юритилади. Бу босқичда киши сезги аъзолари орқали ҳис қилган нарса ва ҳодисаларни тафаккурда акс эттириб, билим эгаллайди. Бу билимларни у ҳаётга **тақлид** қилиш орқали қўллайди. Бундай жараён кишининг эгаллаб олган билимларини эслаб қолиб, уларни механик равишда бажариши, яъни **ибрат** орқали амалга ошади. Бу йўл билан эгалланган билим **асотир билим** дейилади.

Муроқаба ёрдамида фикр юритиш, асосан, миянинг ўнг ярим шарида амалга оширилиб, объектив борлиқ тўлқинини ҳис қилади. Бундай тафаккур орқали инсон тасаввур қила олади, ҳиссиётга берилади, ният ва ижод қилади, завқланади, илмий адабиётларни ўқийди, илм билан шуғулланади. Бу турдаги тафаккур ёрдамида инсон объектив борлиқни бир бутунлик — мажму сифатида ҳис қилиб, шу бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликни идрок эта олади. Бунда инсоннинг мантиқий тафаккури билан биргаликда абстрак тасаввури ҳам фаол қатнашиб, унда ҳис қилган билимларини бошқаларга маълум қилиш иштиёқи пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам тасаввуфда бундай билимлар **илмий билим, бу босқич эса маърифат** босқичи дейилади.

Шундай қилиб, энг оддий нарсалар устида фикр юритганимизда миянинг иккала ярим шари ишга тушади, ҳар бир нарса ва ҳодисани аввал рационал тафаккуримиз билан ҳис этиб, сўнг тасаввур орқали унинг моҳиятига етиб борамиз. Нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушуниб етиш учун анчагина ақлий қувват сарфланиб, муайян вақт зарур бўлади.

Миянинг қоқ ўртасида диагональ бўйлаб жойлашган текисликда рационал ва муроқаб тафаккурлар кесишади. Бу икки тафаккур ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, барча ўй-фикрлар ана шу текисликда кечади.

Миянинг чап ярим шари тананинг ўнг томонини назорат қилиб турса, ўнг ярим шари чап томон фаолиятини кузатиб туради. Шунинг учун ҳам энг кучли ҳис-туйғулардан ҳисобланган севги миянинг ўнг ярим шарида пайдо бўлиб, чап то-

мондаги юракни безовта қилади. Шу боиз ҳам биз ўнг қўл билан ёзамиз, чунки бу рационал ҳаракат бўлиб, миянинг чап ярим шари томонидан бошқарилади. Юқорида айтилганлар шу замон руҳиятшунослик илм-фанининг тадқиқот натижаларидир.

Қадимги юнон файласуфи **Демокрит** (м.авв.460–360) қуйидаги фикрни башорат қилиб айтиб кетган: «Билишнинг икки кўриниши мавжуд. Уларнинг бири туйғулар воситасида билиш, иккинчиси тафаккур ила билишдир»⁸.

Юқорида келтирилган тафаккурнинг икки тури орқали билим эгаллашдан ташқари, тасаввуф таълимотида унинг учинчи тури мавжуд экани исботланган. Бу **урфои ёки тасаввуф босқичи дейлиб, унда билим топиш учун руҳ сафарбар этилади**. Яъни ички ҳиссиётни ишга солиб, илҳом орқали билим аниқланади. Бундай билимни **ботиший билим** дейилади.

Тасаввуф таълимотининг таъкидлашича, инсон Коинот хожаши бўлган Ҳақ таолонинг фаолият маҳсули бўлиб, вужудида табиат ва жамиятдаги бор бўлган жами билимлар мужассамланган. Ниманики билмоқчи бўлсанг, ўзингга, яъни руҳингга мурожаат қил, дейилади тасаввуфда. Мутасаввуф шоир айтганидек:

*Бир сават ширмой нон турар бошингда,
Тилайсан бировдан бурда нон нечун?
Кишилар эшигин тақиллатгунча,
Қоқсанг-чи, эй нодон, дилинг эшигин!*

Бу босқичда билимни эгаллаш усуллари руҳ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, махсус руҳий машқларни, шу жумладан, илоҳий китобларнинг оятларини қайта-қайта такрорлаш (зикр қилиш) йўли билан руҳни мақсад сари сафарбар қилинади.

Кишининг маълум бир мақсад сари қилган ҳаракати фаолият экан, ҳар қандай фаолиятнинг пировард мақсади ё шахсий, ёки жамоа, ёхуд бутун жамиятнинг қаидайдир эҳтиёжиди қондиришга йўналтирилган бўлади. Кишининг олдига қўйган мақсадига қараб, у инсоннинг комиллик босқичларидан қанчалик кўтарилганини билса бўлади.

Жамиятнинг турли-туман эҳтиёжларидан энг асосийларидан бири **билимга бўлган эҳтиёждир**. Бунинг боиси қуйидагилардан иборат.

⁸ Ҳақиқат мезонлари. 96 мумтоз файласуфлар. – Т. «Янги аср авлоди», 2002. 68-б.

Биригчидан, соғлом инсон мяси табиий ҳолатда тинмай билим олиш эҳтиёжини сезиб туради. У мия ҳаёти мавжудлигининг шароитидир. Тирик жон қимирлаши шарт бўлгани каби, тирик мянинг ҳам, фикр юритмай иложи йўқ. «Билим инсон онги ва руҳининг озукасидир», деган гап бор. Гегелнинг айтишича, «энг жиддий эҳтиёж ҳақиқатни билишга бўлган эҳтиёж саналади»⁹. Атрофимизни ўраб турган табиат ва ижтимоий ҳаёт жумбоқлар билан тўла. Бу жумбоқларни ечишга интилиш, яъни уларнинг сир-асрорига етиб бориш, уларни бир бутун қилиб турган, уларнинг қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликни — ҳақиқатни англаш, инсон зотининг зарурий эҳтиёжларидан биридир. «Ҳақиқат олий шарофатдир», дейилган «Авестода». Зотан ҳақиқат — билим буюк мўъжиза. У асрлар мобайнида инсониятнинг олий мақсади, инсон қадр-қимматининг мислсиз ўлчови бўлиб келган. Одамлар ҳар дақиқада ҳақиқатга интиладилар ва ундан нажот излайдилар. Ҳақиқат адолатга, шарофатга элтадиган буюк кудрат. Ана шу кудратга эришиш одамнинг доимий эҳтиёжидир.

«Ашаҳ (тўғрилиқ) — ҳақиқат энг гўзал ва фаровонлик мөясидир. Дуруст амалли, энг яхши хоҳиш — бу Ашаҳ — Ҳақиқат» — дейилган Авестода¹⁰.

Иккинчидан, ҳар қандай одам руҳий хотиржамлиги тўғрисида қайғуради. Руҳий хотиржамликни эса фақат билим бера олади. Беҳуда хавотирланиш ва руҳ нотинчлиги кишининг билимсизлигидан ёки қилиб қўйган гуноҳлари ҳисобига бўлиши мумкин. Билими ошган сайин инсон тафаккури кенгайди. Кенгайган тафаккурга дунё кенг туюлади, тор тафаккурда, у тор бўлиб, руҳнинг безовта бўлишига сабаб бўлади. Дунё кўзингга тор бўлиб туюлгандан ортиқ бахтсизлик бўлмаса керак.

Авестода таъкидланганидек, одамлар қалбидаги эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик туйғуларининг ўзаро курашида яхшилик танганаси ҳамда эзгулик ғолиблигини таъминлашга одамларда маънавий кудрат, ижобий рағбат ва руҳий даъваткорлик вазифасини ўтайдиган нарса — бу билим, яъни ҳақиқатдир.

Янги юз йиллик ва янги мишг йилликнинг дастлабки пайтларида яшайтган бир вақтимизда ҳаёт, келажак биздан комилликни, инсон сифатидаги етукликни, одамий баркамолликни талаб этмоқда.

Танангизга бир ўйлаб кўринг-а, Қуръони каримда яхшилик мақсадида қайд қилинган оятларни, ўзининг тор тафаккури

⁹ Гегель. Соч. Том 1., Госиздат, 1930. С. 14.

¹⁰ Авесто. — Т., «Шарқ», 2001. 298-б.

билан, муайян бир шароитдан келиб чиқиб, чала муллалар гомонидан берилган нотўғри талқинларга ёки фатвоаларга ақида сифатида ёпишиб олган, қанчадан-қанча одамларнинг ҳаёт-парига хавф солаётган террорчилар ҳаракати қурбонига айланганликлари уларнинг билим даражаси ниҳоятда паст эканлигида эмасми? Албатта, шундай! Чунки, Ислому таълимоти намойилларини яхши билган киши, ҳеч қачон бошқаларга ва унга зиён тегадиган ҳаракатлар қилмайди. Қуръони каримда бундай амаллар гуноҳи азим ҳисобланиб, ҳеч қачон кечирилмайди.

Янги юз йиллик тараққиётида бутун инсоният тарихида янги давр, янги эра бошланган бир пайтда цивилизациянинг муҳим омили сифатида ақл-идрок, бой тафаккур, теран фикр, маънавий-ахлоқий поклик ва руҳий хотиржамлик катта аҳамият касб этаётганлиги ҳаммага аён бўлиши лозим.

Ҳақ таоло биринчи бор ўз Расулига мурожаат қилиб, – («Эй Муҳаммад, барча мавжудотни) яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг»¹¹ – дейди. Бу сурада Аллоҳ яна шундай марҳамат қилади: «Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни), ўргатган ва қарамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди»¹². Демак, Яратганнинг каромати билимдан, ўқиш ва ўрганишдан бошланган.

Учинчидан, фақат билими зиёда инсонгина руҳан тетик бўлиб, имони мустаҳкам бўлади. Имони мустаҳкам одам бахтли ҳисобланади. Бахтга эса ҳамма интилади.

Олдига қўйган мақсад ва унга етиш учун қилинадиган ҳаракатларнинг ўзига хослигига қараб, фаолиятлар бир неча турга ажралади. Ҳар бир ҳаракат уч хил фаолият турларидан ташкил топади. Булар амалиёт, илм, фан ва таълимот.

Амалиёт, бу аниқ шахс, жамоа ёки бутун жамиятнинг муайян эҳтиёжидан ҳамда табиий унсур ёки ҳодисанинг объектив қонуниятларидан келиб чиқиб, уларни мақсадга буйсунтириш йўлида қилинадиган тартибли ҳаракатдир. Агар амалиётчи бу ҳаракат тартибини (билимини) ва табиий унсур ёки ҳодисанинг хусусият(билим)ларини ҳамда ички қонуният(билим)ларини билиб олган бўлса, у ўз амалиётини билиб ижро этади. Агар бу билимлардан хабардор бўлмаса, уни билувчи шахслардан ёки шу соҳа фанидан олиши мумкин бўлади. Шу соҳа фанидан ҳам топа олмаса, иш бажарилмай, муаммо бўлиб қолади.

¹¹ Қуръони карим. 96-сура, 1-оят.

¹² Қуръони карим. 96-сура, 3, 4, 5-оятлар.

Табиат, жамият ва онг фаолиятларидаги муаммоли масалаларни муайян соҳа илими тадқиқотлар олиб бориш орқали ечи беради.

Объектив борлиқдаги ҳар қандай мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликларни тадқиқотлар олиб бориш йўли билан аниқлайдиган инсон фаолият турига илм дейилади.

Соҳасидан қатъи назар, ҳар қандай илм ўз тадқиқотларини муайян бир бутунликка, яъни мажмуга қаратган бўлади.

Муайян бир илмнинг тадқиқот олиб борувчи мажмуини, шу илмнинг тадқиқот объекти дейилади. Маълум бир илмнинг тадқиқот объекти деганда, мазкур илм ўз тадқиқотларини қайси мажмуга қаратганлигини тушунмоқ лозим. Мажму деганда оламдаги нотаган бир бутун нарсани тушунмоқ лозимлигини эслатиб ўтаман. Аммо ҳар қандай мажму икки ёки уч қисмдан иборат бўлганда ҳам унинг бир неча жабҳа ва хусусиятлари бўлади.

Ҳар бир жабҳа ва хусусиятни, яъни аниқ бир алоқадорликни алоҳида илм тармоғи ўрганади ва уни шу илмнинг тадқиқот предмети дейилади.

Бир объектни бир неча соҳа илмлари ва уларнинг тармоқлари ўрганиши мумкин. Объект бир бўлгани билан, уларнинг тадқиқот предмети турличадир. Масалан: одам бир қатор илм соҳаларининг тадқиқот объекти ҳисобланади. Чунончи тиббиёт, социология, иқтисодиёт, эргономика, этика, эстетика ва ҳоказо. Бироқ, уларнинг тадқиқот объекти бир бўлгани билан тадқиқот предметлари турличадир. Жумладан: тиббиётнинг тадқиқот предмети — инсоннинг жисмоний саломатлиги, социологияники — одамларнинг ўзаро муносабати, иқтисодиётники — инсоннинг ҳўжалик юритиш фаолияти, эргономиканики — ишлаб чиқариш қуроллари билан инсон орасидаги муносабатлар ва ҳоказо.

Тадқиқот объекти «Муайян илм соҳаси ёки тармоғи нимани ўрганади?» деган саволга жавоб берса, тадқиқот предмети шу «Ниманинг нимасини, яъни қайси жабҳасини ўрганади?» деган саволга жавоб беради.

Илм соҳаларининг тадқиқотлар олиб боришдан қандайдир мақсади бўлади. Ҳар қандай илмнинг тадқиқот ўтказишдан ягона мақсади, ўрганилаётган объектда шу вақтгача аниқланмаган хусусият — фанга маълум бўлмаган зарурий алоқадорликни, яъни қонуниятни аниқлаш ва унинг жамиятнинг маълум бир эҳтиёжига хизмат қилишини кўрсатиб беришдир.

Бир бутун нарса — объектни, яъни мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликни билим дейилар экан, ҳар қандай илмнинг ягона мақсади янги билимларни аниқлаш. Илм аниқлаган билимлар фанга мулк бўлиб қўшилаверади

Фан муайян соҳа илми аниқлаган билимларни жамлаб, уларни саралаб, маълум бир тизимга солиб туриб, бошқаларга ўргатадиган инсон фаолият туридир. Фанлар ўрганиш объектига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажралади: табиий фанлар — табиат сирлари мажмуини; ижтимоий фанлар — жамият ҳаётидаги билимлар мажмуини; иқтисодий фанлар — жамиятнинг хўжалик юритиш сирлари мажмуини; сиёсий фанлар — бошқарувчи гуруҳларнинг уларга тобе халқ билан кечадиган муносабатлар қонуниятлари мажмуини; техник фанлар — инсон бунёд этган машина ва мосламалардаги билимлар мажмуини; гуманитар фанлар — инсоннинг руҳий ҳолатида кечадиган қонуний ҳодисалар мажмуини ташкил қилади.

Мана энди, «**билим**» нима ва у ҳар қандай мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасидаги зарурий алоқадорлик эканини билдик. Бу алоқадорлик зарурийми ёки нозарурми, уни аниқлаб берадиган, яъни билимни аниқлайдиган инсон фаолияти «**илм**» экани ҳам бизга аён бўлди. Инсоният тарихида илм аниқлаган сон-саноксиз билимларни турига қараб саралаб, тартибга солиб, уларни бошқаларга бериш учун тайёрлаб берувчи инсон фаолият соҳаси «**фан**» эканини ҳам билдик. Аниқланиши зарур бўлган навбатдаги тушунча «**таълимот**».

Луғатларда «таълимот» тушунчасига қуйидагича таърифлар берилган:

- йирик мутафаккир ёки аллома олимнинг муайян масала ёки воқелик тўғрисидаги қарашлари, билимлар тизими;
- объектив борлиқдаги муайян ҳодиса тўғрисидаги назарий билимлар тизими;
- фан соҳалари, ижтимоий ҳаёт, жамият ва шу кабилар ҳақидаги илмий қарашлар, назарий хулосалар мажмуи;
- кўрсатма, йўл-йўриқ, ўргатув;
- муайян соҳадаги ҳаракатлар асосий тамойиллар йиғиндиси.

Келтирилган таърифларни таҳлил қилиб кўрадиган бўлсак, биринчидан, барча таърифларда таълимот муайян бир масала устидаги билимлар мажмуи эканини аниқлаймиз. Иккинчидан, бу билимлар илмий асосланган бўлиши ёки йирик алломанинг ботиний билимларидан фойдаланиб қилган хулосавий қарашлари ҳам бўлиши мумкинлигини кўриб турибмиз.

Учинчидан, маълум бир соҳада тўпланган билимлар асосида қилинадиган ҳаракатларнинг тамойиллар йиғиндиси эканини, уларни кўрсатма, йўл-йўриқ сифатида қабул қилиш лозимлигини ҳам англадик.

Хулоса қилиб, «таълимот» тушунчасига биз тузган қуйидаги умумлашган таърифни бериш мумкин:

Таълимот, бу маълум бир масала ечими устидаги, пайғамбар, авлиё ёки йирик мутафаккир олимларнинг ботиний билимларига асосланган ёки муайян фаҳшдаги қонуниятлар билан исботланган, аммо амалиётда синаб кўрилмаган шу соҳада фаолият кўрсатувчиларга кўрсатма йўл-йўриқ вазифасини ўтайдиган билимлар мажмуидир. Бошқача қилиб айтганда, бир неча концептуал фикрларни ўзаро мантқиқан боғлаб туриб, маълум бир эзгу мақсадга йўналтирилган ғоялар мажмуини таълимот дейилади. Ҳар қандай таълимот амалиётда синаб кўрилгач, у назария мақомига эга бўлади. Баъзилар, концепция ва унинг йиғиндиси бўлган таълимотни, амалиётда синаб кўрмай назария деб ҳам юритадилар. Буни Карл Маркс таълимотида кўришимиз мумкин. У ўз таълимотини яратган, холос, уни амалиётда синаб кўрилмаган. Бу таълимотни назария деб ҳисоблаб, у ўзгартиришсиз ҳаётга қўлламоқчи бўлишди. Натижада дунё ҳамжамияти олдида шарманда бўлинди.

1.4. Таҳмин, гипотеза, концепция, амалиёт ва назария

Юқорида инсоннинг бошқа жонли мавжудотлардан фарқи, унда табиий равишда пайдо бўладиган ё биологик (емоқ, ичмоқ, иссиқ-совуқдан сақланмоқ, ухламоқ, насл қолдирмоқ ва бошқалар), ёки ижтимоий (билим олмоқ, севмоқ-севилмоқ, эстетик лаззатланмоқ ва ҳоказо) эҳтиёжларини қондириш учун ўзига аниқ бир мақсад кўяди ва бу мақсадни амалга ошириш учун аниқ режа тузади, дедик. Эҳтиёж пайдо бўлгандан, то уни қаноатлантирувчи мақсад кўрсаткичлари билан унга эришиш режаси маромига етгунга қадар инсон фикрининг тадрижи қуйидаги босқичлардан ўтади.

1-босқич – таҳмин. Бу босқичда киши ўзида пайдо бўлган муайян эҳтиёжни қондириш зарурми ёки зарур эмасми деган масала устида мулоҳаза юритади. Мулоҳазали одам бу масала юзасидан чуқур фикр юритиб, барча мусбат ва манфий томонларини ақл тарозисига солиб кўради. Бир қатор мулоҳазалардан кейин бу эҳтиёжни қондириш зарур ёки ҳозирча зарур эмас, деган қарорга келади. Қондириш зарур эмас деган қарорга келса, шу йўналишдаги фикр жараёни тўхтайтиди. Қондириш

ерак деган қарорга келса, бу қарор эҳтиёжни қондириш йўлини қўйилган биринчи қадам ҳисобланади ва у тахмин деб юмланади. Мулоҳасиз одамлар эса эҳтиёж пайдо бўлиши билан, унинг устида мулоҳаза юритмай, тахмин ҳам қилмай, уни қондиришга киришадилар. Масалан, концерт залида ўтирган кишида созанда ёки кўшиқчининг ижросидан туйғуси тошиб, кийқиргиси келиб қолиши мумкин. Мулоҳазасиз одам — «Яша» деб қийқириб юборади. Мулоҳазали одам эса, ахир мен жамият жойидаман-ку, деб ўз туйғусини очқичасига ошкор қилмайди.

2-босқич — гипотеза. Бу босқичда кишида пайдо бўлган эҳтиёжни қондириш тўғрисидаги тахминнинг хомаки мақсади ва режаси тузилади. Масалан, ўғлингиз балоғат ёшига етган дейлик. Сизда уни уйлантириш эҳтиёжи пайдо бўлди. Сиз мулоҳазали киши бўлганингиз учун бу масала устида чуқур фикр юритиб, боланинг онаси билан маслаҳатлашиб, боланингизни уйлантиришга қарор қиласиз. Бу ҳали тахмин. Тахминингизни асослаш учун уйлантириш жараёнини босқичма-босқич, бўлғуси келини ва бошқа бир қатор шарт-шароитларни кўз олдидингизга келтирасиз, уларни ўзингиздаги шароитлар билан солиштириб, тартибга келтирасиз. Шундан кейин хаёлан (ўзинингча) тўй қилса бўлади, деган қарорга келасиз. Бу гипотеза — фаразия. Бу мақсадингизни амалга оширишнинг жуда ҳам хом тахмини эмас, хаёлий бўлса ҳам асосланган, ҳақиқатга яқин, ҳаракатингизга дастак бўладиган тахмин. Тахмин билан гипотеза бир-бирига яқин ва ўхшаш бўлгани билан фарқи ҳам бор. Кўпчилик тахминни гипотеза билан алмаштириб, синоним сифатида ишлатади. Бу нотўғри. Гипотеза тахминга нисбатан бир поғона юқори турадиган фикр шакли. Бу йирикроқ ишларда, айниқса, илмий тадқиқот ишларида яққол билинади.

3-босқич — концепция. Мақсадга етишишнинг хомаки тахминини маълум бир далилларга суянган ҳолда хаёлан асослашнингиз, яъни тахминни гипотезага айлантирдингиз. Энди бунинг илмий асослаб беришингиз керак бўлади. Илмий асосланган ҳолда, ҳар қандай ҳаракатнинг гипотезасини шу соҳада мавжуд турғун қонун-қоидалари билан исботлаб беришликка айланади. Масалан, ўғлингизни уйлантиришга қарор қилдингиз, бу тахмин. Тахминингизни хомаки асослаб, гипотезага айлантирдингиз. Энди оилангиз билан ўтириб, қўлга қоғоз ва қалам олиб, юқори масъулият билан, жамиятда қонун-қоидаларга айланган, тўйга керак бўладиган нарсалар рўйхатини тузиб, уларга ва бошқа қўшимча харажатларга кетадиган маблағни ҳисоблаб чиқасиз. Ундан ташқари, бўлғуси келини қарин-

дош-уруғ ва таниш-билишлар ичидан излаб, мўлжаллаб ҳам қўясиз. Айтайлик, қиз ҳам тайин, маблағингизни ҳисобласангиз у ҳам етадиган, келин туширадиган уй-жойингиз ҳам бор. Бу дегани ўғил уйлантиришнинг концепцияси тузилди. Шу билан ўғил уйлантиришдаги фикр юритиш жараёнида уч қадам илгариланган.

Тўй харажатларини асослаб, ҳисоб-китоб қилганда ёки келин туширадиган жойингизни мўлжаллаб кўрганда ўйлаб қўйган гипотезангизга тўғри келмаслиги мумкин. Шунда ё гипотезани ўзгартирасиз, ёки ўғил уйлантириш жараёни гипотезадан концепцияга ўтмай, ўз босқичида қолиб кетади. Бу мисолимиз жуда оддий бўлиб, айтиб ўтилган жараёнлар мураккаб, катта маблағ талаб қиладиган нарса ва ҳодисалар мисолида ўзини жуда яхши намоён қилади. Оддий эҳтиёжлар ва уларга эришадиган фикрлар тадрижи жуда қисқа бўлиб, бир вақтнинг ўзида ҳам тахмин қилишингиз, кетидан уни дарров гипотезага, сўнг концепцияга айлантиришингиз мумкин. Шунинг учун ҳам кундалик ҳаётда пайдо бўладиган эҳтиёжларни қондиришдаги фикр юритиш жараёнида тахмин, гипотеза ва концепция деган тушунчалар ишлатилмайди. Ваҳоланки, бу жараёнларда ҳам тахмин, гипотеза ва концепция босқичлари аслида содир бўлади.

Мураккаб ва кўп харажат талаб қиладиган эҳтиёжларни қондириш учун ҳаракат режасини тузиб, айниқса, илмий тадқиқот ишини бошламасдан олдин, бу босқичлардан ўтиш катта аҳамият касб этади.

Бунда уларнинг орасидаги вақт масофалари ҳам узун бўлади. Масалан, бир илмий тадқиқот ишининг гипотезасини тузиш учун ойлар кетади, концепциясини яратиш учун эса йиллар керак бўлади. Кўп вақт ва анча қувват ҳамда катта маблағ талаб этиладиган ишларнинг, албатта, аввал гипотезаси тузилади, сўнг уни мутасадди одамлар кўригидан ўтказиб, тасдиқланиб олинади. Ундан кейин ҳаракат жараёнининг илмий асосланган концепцияси тузилади. Шундан кейин бу ишни амалиётда қўлласа бўлади.

Концепция тузилиб, уни мутахассислар иштирокида маъмурият кўригидан ўтказиб, тасдиқлатиб олинганидан кейин, бу ишга маблағ ажратилади ва ишлар бажарилиш жадвали тузилади. Шундан кейин амалиётни бошаласа бўлади.

4-босқич — амалиёт. Концепциядаги ғояларни амалга оширувчи одам, авваламбор, шу касбнинг малакали кишиси бўлиши, муайян ишнинг концепциясини яхши билиши шарт. Малакали деганда муайян касбда мавжуд қонун-қоидалар ва би-

лимлар тизимини яхши билиб, уларни кўникмасидан ўтказиб, малакасига айлантириб улгурган одам тушунилади. Малакали мутахассис, «Бу қандай эди? Мапа бунда нима қилиш керак эди?» деб ўйланиб ўгирмайди, у барча ҳаракатларни билиб туриб тез ва сифатли бажаради.

Бу ерда шуни айтиб ўтиш жоизки, концепция — у қанчалик илмий асосланган ва мутахассислар кўригидан ўтган бўлмасин, унда билдирилган фикрлар, тугилган йўл ва нуқтаи назарлар қотиб қолган ақидалар эмас, улар албатта амалиётдан ўтаётганида тўғриланиб, маромига етказилади. Амалиёт — ҳақиқат мезони деган иборани унутманг.

Концепцияда ҳар томонлама ўйлаб илмий асосланган ҳолатлар амалиётдан ўтаётганда ўзгариши мумкин. Амалиётдан муваффақиятли ўтган концепция **пазариёга** айланади.

1.5. Усул, услуб ва методология

Инсоннинг бошқа махлуқотлардан фарқи, унинг маълум бир мақсад сари ҳаракат қилишида экан, мақсадга етишиш жараёнида у бир қатор табиий ва сунъий тўсиқларни енгиб ўтади. Бу тўсиқларни бартараф қилишда ҳар бир тўсиққа ўзига яраша чора-тадбирлар қўлланилади. Энг оддий мисол: хонада ўтирибсиз, хона ҳавоси димиқиб кетиб, сизда хонага тоза ҳаво киритиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Бунинг учун қисқа муддатли мулоҳаза юритгандан кейин, сизда дераза табақасини очиб қўйиш мақсади ҳосил бўлади. Бу мақсадни рўёбга ошириш учун, авваламбор, ўрнингиздан турасиз. Ўрнингиздан туриш жараёнида устингиздан босиб гурган тик ҳаво босимини енгишингиз шарт. Бу табиий тўсиқ. Маълум миқдорда куч сарфлаб ўрнингиздан турдингиз дейлик, энди йўлингизда қарши гурган, ётиқ ҳаво тўсиғини енгиб, дераза томон юришингиз керак. Бу ҳам табиий тўсиқ. Уни ҳам енгиб, дераза ёнига бордингиз. Очаман деб дераза тутқичига қўл узатсангиз, қўлингиз етмади. Сабаби, сиз билан дераза орасида турган стол халақит бермоқда. Бу сунъий тўсиқ. Бу тўсиқни бартараф қилиш учун ҳам қандайдир чора қўллашингиз шарт. Столни «олиб қўйиш» чораси билан тўсиқни бартараф этдингиз ва дераза тутқичидан ушлаб, тортиб табақасини очиб қўйдингиз. Тоза ҳаво хонага кириб, сиз мақсадингизга етдингиз. Тоза ҳавога бўлган эҳтиёжингизни қондирдингиз.

Энг оддий мақсад — хонага тоза ҳаво киритиш учун «туриш», «юриш», «олиб қўйиш», «ушлаш» ва «тортиш» деган чоралардан фойдаландингиз. Энди фараз қилингки, хонгахта

ясашни мақсад қилиб олдингиз. Бунинг учун тахтани олиб ўлчайсиз, қирқасиз, тиласиз, рандалайсиз, жипс рандадан чиқарасиз, тешиқлар ўринларини белгилайсиз, ўясиз, яна арралайсиз, елимлайсиз ва ҳоказо бир қатор дурадгорчиликда қўлланиладиган чора-тадбирлардан фойдаланасиз. Юқорида келтирилган мисоллар жуда оддий амалий мақсадларга етишиш учун қўлланиладиган чора-тадбирлардир. Ўқув ёки илмий мақсадларга етишишда эса юзлаб чора-тадбирлар қўлланилади.

Мақсадга етишишда муайян тўсиқни енгиш учун қўлланиладиган чора-тадбир усул дейилади.

Дераза очишда оддий усуллардан, хонтахта ясашда касбий усуллардан фойдаланган бўлсангиз, тадқиқотлар олиб боришда илмий усуллардан, билим беришда педагогик (маърифий) усуллардан, жамиятни бошқаришда эса сиёсий усуллардан фойдаланилади.

Кўриб турганимиздек, мақсадга етишда қўлланиладиган усуллар, маълум бир кетма-кетликда ижро этилмоқда. Дераза табақасини очиш мисолида — ўрнингиздан турмасдан юриш амалини бажара олмайсиз, дераза ёнига бормасдан, унинг тутқичидан ушлай олмайсиз ва ҳоказо. Хонтахта тайёрлашда ҳам тахтани ўлчаб олмасдан туриб, уни қирқолмайсиз. Ахир, қасридан қирқишни билиш керак. Тахтадан керакли узунликда қирқиб олмасдан туриб, уни керакли ўлчамда тила олмайсиз ва қирқиб тилмасдан туриб, уни рандалай олмайсиз ва ҳоказо. Демак, мақсадга етиш учун унда қўлланиладиган чора-тадбир (усул)ларни маълум бир кетма-кетликда бажариш шарт экан. Бу қонуният. Буни ҳам билиб олишлик жоиз.

Мақсадга етишиш жарёнида бир неча. гоҳо ўнлаб-юзлаб тўсиқларни енгишга тўғри келади. Бу тўсиқларни енгиш учун тегишли усуллар тизими қўлланилади.

Мақсадга етишда қўлланиладиган усуллар тизимини услуб (йўл) дейилади. Мақсадга етишдаги қўлланиладиган усуллар тизимини турли фаолият соҳаларида турлича атамалар билан номланади. Бу саноат ишлаб чиқаришида — технология, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида — агротехнология, ўсимлик-шўносликда — биотехнология, тасаввуфда — тариқат, яшаш йўлини ифода этганда — шариат, мусиқада — йўл деган тунунчалар билан ифодаланади.

Мақсадга етишдаги учрайдиган тўсиқларни бартараф қилишда қўлланиладиган усуллар маълум бир услубда қўлланиш жарёнида, кишининг ҳар бир ҳаракати мақсад кўрсаткичларига бўйсундирилади. Яъни мақсад кўрсаткичлари унга қай йўналишда ҳаракат қилишлигини белгилаб беради. Шу

онлан бирга, ҳаракат жараёнида, бизнинг ихтиёримиздан ташқари ишлайдиган қонуниятларга ҳам амал қилиб ҳаракат ижро қилиниши шарт. Акс ҳолда, кўзланган мақсадга етиб бўлмайди. Мақсадга етиш жараёнидаги мақсад кўрсаткичлари билан шу жараёнда ҳукм сурувчи қонуниятлар, шу ҳаракатнинг таъйинлари дейилади.

Киши мақсад сари қиладиган ҳаракатида унга тамойил ва-тафасини бажарувчи мақсад кўрсаткичлари билан шу ҳаракат дивомиди амал қилиниши шарт бўлган қонуниятлар мажмуи-ни методологик асос дейилади.

Бу таърифларни бир неча мисоллар орқали батафсиyroқ тушуштириб берамиз. Юқорида келтирилган дераза табақасини очиш ва хонтахта ясаш мисолларини олиб кўрадиган бўлсак, деразани очишда бизга тамойил (методологик асос) бўлиб, тоза ҳаво кўрсаткичлари билан дераза томон юрганимизда амал қилиниши лозим бўлган қонуниятлар хизмат қилди. Тоза ҳаво кўрсаткичлари дегадда — чанги йўқ, ҳар турли газлар (ислар)сиз, салқин ҳаво тушунилади. Дераза томонга юрганда амал қилиниши лозим бўлган қонуниятларга «хушёрлик», «эҳтиёткорлик» қоидалари тамойил бўлиб хизмат қилиши мумкин. Фарз қилайлик, тоза ҳавога эришиш мақсадида деразани очдингиз, очсангиз ташқаридан қандайдир ёмон ис ёки чанг кириб кетмоқда. Методоогик асосингизга тўғри келмагани учун, деразани дарров ёпиб кўясиз. Дераза томон юрганингизда «эҳтиёткорлик» тамойилига, яъни методологик асоснинг иккинчи қисмига риоя қилмасангиз, қош кўяман деб, кўз чиқаришини мумкин. Яъни хонага арзимаган тоза ҳаво киритаман деб, эҳтиётсизлик натижасида бирон-бир нарсани синдириб ёки янгириб юборишингиз мумкин. Хонтахта ясаш мисолини олаётган бўлсак, хонтахта ясалиш жараёнида қўлланиладиган ҳар бир чора-тадбир (усул) хонтахтанинг ўлчамларидан, фасонидан келиб чиқиб амалга оширилади. Хонтахтани ясаётганингизда маҳсулотингизнинг умумий шакли ва бошқа ўлчамлари, уни кўрсаткичлари кўз олдингизда намоён бўлиб туради. Унинг ҳаракатингиз учун йўлчи юлдуз, яъни методологик асос вазифасини ўтайди. Ундан ташқари, хонтахта ясаётганида дурадгорчиликда мавжуд қонун-қоидаларга амал қилмай бўлмайди. Масалан, тахтани бўйидан қирқиб олишда албатта қўлланган арра, уни рейка қилиб тилишда бўйлама аррадан фойдаланасиз. Бу дурадгорчилик қоидаси. Ундан ташқари, дурадгорчиликда касбий қонун-қоидалар жуда кўп. Хонтахта дурадгор маҳсулоти бўлгани учун, уни ишлаб чиқаришда дурадгорчиликда мавжуд қонун ва қоидаларга тамойил сифати-

да амал қилишингиз шарт. Бу унинг методологик асосларидан бири ҳисобланади.

Ҳар қандай жамият ва унинг аъзоларининг энг умумий мақсади бўлади. Шу билан бирга, ҳар қандай ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос умумий мақсадлари ҳам мавжуд. Масалан, тиббиёт ходимларининг умумий мақсади одамлар соғлиғини сақлаш, дурадгорлик касбидаги ижтимоий гуруҳнинг умумий мақсади, одамларнинг ёғоч буюмларига бўлган эҳтиёжини қондириш ва ҳоказо. Ундан ташқари, ҳар бир шахсда ўзига яраша шахсий мақсадлар мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир шахснинг, ҳар бир ижтимоий гуруҳнинг ва ҳар бир миллатнинг ўзига яраша мақсадлар мажмуи бўлади. Миллат олдига қўйилган мақсадлар ҳар бир ижтимоий гуруҳ ва ҳар бир шахс учун энг умумий методологик асос вазифасини ўтайди. Ижтимоий гуруҳ олдига қўйилган умумий мақсад, шу ижтимоий гуруҳ

вакилларига умумий методологик асос ва ҳар бир кишининг ўз олдига қўйган мақсади, унинг учун хусусий методологик асосдир.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ҳар бир кишининг ҳаракат қилиши учун, бир вақтнинг ўзида, энг умумий, умумий ва хусусий методологик асослардан бирдай келиб чиқиб, ҳаракатни амалга ошириш лозим экан. Ундан ташқари, ҳар қандай методологик асос икки қисмдан ташкил топган бўлиб, бири — мақсад кўрсаткичлари, иккинчиси — муайян мақсадга етишда объектив мавжуд қонуниятларга тамойил сифатида суяниш.

Жамиятнинг олдига қўйган мақсадининг асосий кўрсаткичлари ва фалсафанинг умумий қонунилари бутун жамият, унинг ижтимоий гуруҳлари ва ҳар бир аъзосининг фаолияти учун энг умумий методологик асосдир.

Ҳар бир соҳада мавжуд мақсад ва уларнинг кўрсаткичлари ҳамда шу соҳада ҳукм сурувчи қонуниятлар шу соҳа билан шуғулланувчилар учун умумий методологик асосдир.

Муайян фаолиятнинг энг умумий ва умумий мақсадлари ҳамда қонуниятлари билан бирга, шу фаолиятнинг ичида қисқа муддатли мақсад ва унинг кўрсаткичлари ҳамда тармоқ қонуниятлари ҳам бўлади.

Кишилар ўз фаолиятида қисқа муддатли мақсад кўрсаткичлари ва тор соҳадаги қонуниятларга амал қилишларини хусусий методология дейилади.

Одамлар ҳар қандай фаолият билан шуғулланаётганда энг умумий, умумий ва хусусий методологиялардан бирдай келиб

чиққан ҳолда ўз ишларини амалга оширишлари шарт. Акс ҳолда, қилган ҳаракатлари зое кетади. Дарҳақиқат, киши қилаётган ҳаракатининг якунида нимага эришишини ва бу ҳаракат жараёнида мавжуд объектив қонуниятларни билмаса ҳамда улардан келиб чиқмаса, бу ҳаракатни амалга ошира олмайди ва ҳаракат қилгани билан ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки мақсад кўрсаткичлари ноаниқ. Ноаниқ нарсага интилиб ҳаракат қилган одам ноаниқ нарсага эришади. Тасодифлар бундан истисно, албатта.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, ўзига педагогик фаолиятни касб қилган одам, педагогиканинг энг умумий, умумий ва хусусий методологияларини яхши билиб олиши лозим бўлади. Уларни китобимизнинг навбатдаги саҳифаларида кўрсатиб ўтамиз.

2. Квант назарияси бўйича дунёқараш

2.1. Квант назарияси ва синергетика

XX аср ўрталаригача, қарийб икки аср мобайнида, барча турдаги олимлар Ньютоннинг механик дунёқарашига лол бўлиб, физиканинг механика қонунларидан келиб чиққан ҳолда, ўз назария ва таълимотларини яратдилар. Бу ғояга биноан бутун дунё ва унинг унсурлари яхши созланган машина кабидир. Уларни ўрганиш учун ҳар бирини қисм-қисмларга бўлиб ўрганиш лозим дейилган. Инсоният тафаккури тараққиётининг маълум бир босқичида, шундай қилишлик тўғри бўлган бўлиши керак. Бу ғояни нафақат физик, кимёгар ҳамда биологлар, балки жамиятшунос олимлар ҳам уни ўз фаолиятларига методологик асос қилиб олган эдилар. Буюк француз ва Россиядаги Октябрь инқилоблари айни шу ғоя асосида амалга ошган. Бу ғоя бўйича жамият улкан бир машина каби тасаввур этилиб, уни яхшилаб созланса, у беҳато фаолият кўрсатиши мумкин. Инқилоб раҳнамоларининг фикрича, капиталистик тузум бу машинани ишдан чиқариб қўйган. Уни созлаш учун тарихий шаклланиб қолган машинани бутунлай сочиб, кейин уни жамият эҳтиёжига мос равишда янгитдан йиғиш керак, деб ўйлаганлар. Бунинг учун эса жамиятда инқилобий ўзгаришларни амалга ошириш фикрини илгари сурганлар ва Ер шарининг учдан бир қисмида буни амалга оширганлар. Аммо, унинг адолатли ҳакам – вақт бу ғоя нотўғри эканини исботлади. Ҳаёлий социалистик тузум, қанчалик чиройли кўринишга эга бўлишига қарамай, ўз-ўзидан нураб кетди.

«Оламга механик қарашни шакллантириб, бизнинг тафаккуримиз билан ҳиссиётимиз, руҳимиз билан танамиз, ўзимиз билан жамият ва жамият билан бутун табиат орасига пона уриб, уларнинг бир-биридан ажралиб қолишига физиклар сабабчи», дейди америкалик физик олим Дэвид Пид. Ньютоннинг концепцияси бўйича, бутун борлиқ майда қисмлардан ташкил топган бўлиб, ўзаро боғлиқдир. Дунёда содир бўладиган барча нарса ва воқеликларни олдиндан англаб, уларни билиб, мақсадга мос равишда ўзгартирса бўлади, деб ўйлаган Ньютон. Даставвал, сайёралар ҳаракатини илмий асосда кўрсатиб беришни мақсад қилиб қўйган бу ғоя инсониятнинг икки юз йиллик ҳаётига жуда катта таъсир этиб, жамият ва одамларни табиатдан ташқарига чиқариб қўйди. Инсон табиатга четдан туриб қарайдиган бўлиб, унинг ҳукмдорига айланиб қолди. Бу позицияда, механик дунёга четдан қараган ҳолда ёндашиб, уни ўзимизга бўйсундирмоқчи бўлдик. Натижада, тирик коинотнинг ажралмас аъзоси бўла туриб, ўзимизни ундан ажратдик. Инсониятни табиатдан, инсон руҳини танасидан, ақл-шуурини ҳиссиётидан бегона қилиб, ажратиб ташланди. Шу туфайли инсоният икки юз йил давомида қарама-қаршилиқ кайфиятида яшаб келди. Бу қарама-қаршилиқларни фақат куч билан бартараф этиш мумкин, деган фикрга ишонган ҳолда коинотда етим (ожиз) бўлиб қолдик. Ўзини ёлғиз ҳис қилган одам доимо қўрқувда ҳаёт кечиради. Қўрқув эса имонсизлик белгисидир. Қўрқувни фақат билим енгади ва имонни мустаҳкамлайди. Шунинг учун ҳам Пайғамбаримиз Муҳаммад (сав): «Мўмин ва мўминалар, билимни бешикдан қабргача эгалланглар» деганлар.

Ҳамма нарсадан қўрқиб яшайдиган ожиз одамлар, ўзларининг тинчлигини кафолатлаш мақсадида, тинмай дунё йиғадилар ва қуролланадилар. Бу фикрда мустаҳкам турганлар ҳали ҳам жуда кўп. Аммо, уларнинг барча ҳаракатлари зое кетади, бу билан уларнинг дили таскин топиб, тинчлиги кафолатланмайди. Зудлик билан бу позициядан воз кечиб, билим эгаллашлари, дунёқарашларини ўзгартиришлари ва имонларини мустаҳкамлашлари лозим.

Эндиликда квант назарияси яратилиб, бутун олам нур (квант) тўлқинининг майдони сифатида идрок этилган бир пайтда, оламни яхлит бир жонли мавжудот деб тан олинмоқда. Ундаги барча унсурлар олам деб аталмиш тирик вужуднинг аъзолари экани исботланган. Бу ғояга асосан инсон, олам деган гирик мавжудотнинг нутфа уруғи, кичрайтирилган нусхаси сифатида талқин қилинади. «Ўзингни танисанг, Раббингни

ташқари, Куръони каримнинг «Нур» сурасининг 35-оятини «Аллоҳ осмонлар ва ернинг нуридир, яъни уларнинг барчасини ёритиб, йўқдан бор қилгувчидир» дейилган. Бу оятдан, Аллоҳ Еру осмонни нурдан яратган бўлиб, ўзи ҳам нур экани маълум бўлиб турибди.

Дунёнинг етакчи олимлари: «Тафаккуримизда содир бўлган, кейинчалик ҳаёт тарзимизга (маънавиятимизга) айланиб кетган бўлиниш даври тугади» демоқдалар. Квант назарияси шаклланиши билан, классик физиканинг механик назарияси сочиниб кетди ва бизга одат бўлиб қолган дунёқараш ўзгара бошлади. Кимда-ким ўзидаги механик дунёқарашни ўзгартирмаган бўлса, ўзгартирсин. Ньютон физикасининг механик қарашини асосида фикр юритган одам XIX аср ёки XX аср бошларини яшаётгандек бўлади. Афсуски, бундайлар кўпчиликни ташкил этади, чунки бу ғоя ўта жўн бўлиб, одамлар руҳига сингиб кетган. Албатта, дунёқарашни ўзгартириш иши осон кечмайди. Осон бўлмаса-да, шу йўналишда ҳаракат қилишимиз лозим. Акс ҳолда, жаҳон ҳамжамияти тараққиётдан орқада қолиб, бир жойда депсиниб тураверамиз.

Квант назарияси дунёқарашимизга яхлитлик ғоясини олиб кирди. Энди биз ўзимизни Коинотдан, руҳимизни танамиздан, ақлимизни ҳиссиётимиздан ажралган ҳолда идрок қилмасдан, инсонни Коинот ичида, унинг ажралмас бир аъзоси сифатида кўришимиз керак.

Энди биз табиат ичида туриб, уни мутлақо бошқача идрок қила оламиз. Классик физика асослари ҳам ўзгара бошлади.

Энди материя қотиб қолган бир нарса сифатида талқин қилинган, у квант майдонининг ҳаракат жараёнидаги бир модели сифатида ҳис этилмоқда. Дунёга квант назарияси асосида қараш материяни фикрдан ажралмаган ҳолда, балки уларга бир булушнинг икки ҳолати сифатида ёндашишни талаб қилмоқда.

Аввалги дунёқарашимиз нотўғри эканлиги аниқ бўлди. Аммо, бу деган сўз, у ёлгон экан дегани эмас. Бу фақат объектив торлиққа ёндашишимиз бошқачароқ, тўлиқ бўлмаган деганидир.

Квант назарияси дунёда ҳозиргача бўлган дунёқарашларнинг энг тўғриси десак, хато қилмаган бўламиз. У субатом даражалари ва биологик мажмулардан тортиб, галлактика ва сайёралар ҳаракатини тўғри, яъни илмий асосда тушунтириб бермоқда.

Бу назарияни биринчи бор Макс Планк билан Альберт Эйнштейнлар «Қора ўра» сирини ўрганиш жараёнида яратди-

лар. Улар атомнинг ўзгармаслигини тан олгилари келмай, «Қора ўра»дан тарқалаётган энергиянинг турғунлик сирларини билиш мақсадида «фотонни» аниқладилар. Шундан кейин атом ичидаги электронлар ҳаракатига «квант» (энергия тўлқинининг бир бўлаги) ўлчамини бериб, электрон тўлқинларининг турғунлик сирини билдилар. Радиация майдонлари ва энергия тўлқинларини квант сифатида ўрганишлари жараёнида улар бир вақтнинг ўзида ҳам зарра, ҳам тўлқин сифатида бўлишлигини кашф этдилар. Бу эса шу кунгача шаклланган дунёқарашнинг бутунлай ўзгариб кетишига олиб келди. Шу йўл орқали «Квант назарияси» ва унинг таркибий қисми сифатида «Квант механикаси» яратилди.

Квантли фикр юритиш, нур тезлигидан ташқарида ҳам реал борлиқни ифода этувчи ўлчам бор эканини аниқлади. Олимлар бутун дунёга квант манзарасидан қарашганда, макон ва замон моддий олам ичида мавжудлигини ҳамда бутун оламни қамраб олган квант кучини аниқладилар. Квант кучи ҳамма ёқда, барча нарсаларда мавжуд бўлиб у ўз қувватини тўлиқ намоён этса, табиатда ақл бовар қилмайдиган ўзгаришлар содир бўлиши мумкинлиги маълум бўлди. Олимлар бу қувват бутун олам бўйлаб, чексиз тарқалиб, квант майдонини ташкил қилишлигини топдилар.

Дэвид Бомм ва бошқа олимлар, квант тўлқини бутун борлиқнинг асосий манбаъи эканини исботладилар.

Квантли фикр юритишнинг энг истедодли вакиллари Давид Бомм, бутун борлиқ, шу жумладан, энергия ва вақт ҳам Коинот ичида мавжуд яширин тартибнинг ҳосиласи, шу тўғрисида барча нарсалар тартиб ичидаги тартиб орқали бошқарилади демоқда. Олам ичида яширинган тартиб бутун борлиқни бошқариб турар экан.

XX аср ўрталарида Альберт Эйнштейн, Борис Подольский ва Натан Розенлар квант кучи ўзини бир вақтнинг ўзида ҳам зарра, ҳам тўлқин сифатида намоён қилишлигини аниқладилар.

Квантли фикр юритиш, Оламни, шу маҳалгача мавжуд бўлган илмлар кашф қилган билимлардан яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

Бутун Олам ва ундаги нарсалар тартиб ичидаги тартиб орқали бошқарилиш ғоясидан келиб чиқиб, илм-фанда Синергетика оқими пайдо бўлди.

Синергетика, даставвал, физика-математиканинг назарияси сифатида XX асрнинг 60-йилларида вужудга келди. Бунга асос солган белгиялик олим И. Пригожин, математикадаги

диссиптив (лот. «диссипация» – ейиш) системани кашф қилди. У очик система ҳисобланиб, ўзини қуршаб турган муҳит билан энергия ва зарралар алмашуви натижасида доимо ўзаро боғлиқликда экан.

Бу оқимга германиялик олим Г. Хакен «синергетика» деб ном берди.

Синергетика ғояси тараққий этиши жараёнида, очик система шароитида, унинг тадрижий ривожига олиб борувчи ўзини ўзи ташкил қила олиш хусусиятига катта эътибор қаратилди. Турли-туман системаларнинг ўзини ўзи ташкил қилиш жараёнида мавжуд универсал хусусиятлар ва объектив қонуниятлар аниқланди.

Синергетик ғоя ва тамойилларнинг асослилиги ҳамда кенг миқёслилиги унинг фанлараро илмий йўналиш бўлиб шаклланишига олиб келди. Бу эса, муҳим фалсафий натижаларга ва янгича дунёқарашнинг шаклланишига сабаб бўлди. Табиий равишда, умумсинергетика оқими ичида ижтимоий синергетика ҳам ривожланиб бормоқда.

Биз амалга оширадиган педагогик фаолият моҳиятан ижтимоий бўлгани туфайли, ўзини педагог деб ҳисоблаган ҳар бир одам синергетикани яхши билиб олиши ва уни педагогик фаолиятига тадбиқ қилиши керак.

2.2. Ижтимоий синергетика

Ижтимоий борлиқ. Жамиятни табиатнинг ажралмас бир қисми сифатида идрок этиб, унинг табиатнинг ўзига хос таркибий бир бўлаги эканини тан олишимиз лозим. Жамият, табиатнинг бошқа унсурларига ўхшаб, моддий асосга эга. Бироқ, жамиятда табиатнинг бошқа таркибий қисмларида мавжуд бўлмаган жараён борки, у жамиятни табиий жараёнлардан кескин фарқлаб туради. У ҳам бўлса, руҳий жараёнлир. Бу жараён моддий бўлмай, кўзга кўринмасдир. У одамларнинг онгу шуурида содир бўлиб, ўзаро бирлашган ҳолда ижтимоий онгни ташкил қилади. Ана шу «ижтимоий онг» ташувчисини жамият руҳи дейилади.

Жамият ва уни ташкил қилувчи инсонлар, улар орасидаги мунособатлар ҳамда маданийлашган моддий нарсалар макон ва замон билан чегараланган. Яъни ҳар қандай жамият муайян бир вақтда ва чегараланган ҳудудда мавжуддир. Жамиятнинг бошқа табиат объектларидан фарқ қилиниши, уни табиатдан айри ҳолда кўришни, яъни табиатдан юқори деб билишни тақозо этади.

Ижтимоий борлиқ — бу ижтимоий ҳаётнинг барча кўри-нишларининг замон ва маконда мужассамланганидир. Ҳар қандай ижтимоий борлиқ бирдай моддий ва руҳий таркиблардан ташкил топган бўлади. Гарчи, руҳий воқелик моддий тус олма-май, инсон онгида қолиб кетса, у ижтимоийлашмаган бўлади. Ижтимоий борлиқ фақат руҳий ва моддий борлиқларнинг ўзаро бирикмасидан ҳосил бўлади.

Ижтимоий борлиқ ўзаро узвий боғлиқ бўлган бир қатор нарса ва ҳодисалардан ташкил топган бўлиб, уларни гуруҳлаштириш жуда мушкул иш. Шунинг учун китобхонни уларнинг асосийлари билан таништирамиз.

Одамлар, уларнинг уюшмалари, ўзаро алоқалари ва фаолиятлари — бу ижтимоий борлиқнинг энг асосий таркибий қисми, унинг бунёдкор кучидир. Инсонда моддийлик ва руҳийлик бирлашган бўлиб, бу хусусиятларини атрофга ҳам тарқатиб туради. Моддийлик ва руҳийликнинг бирикканлиги бутун ижтимоийликнинг асоси ҳисобланади. Ҳар қандай алоҳида олинган шахс ўзининг ҳаракат жараёнини режалаштираётганида, албатта, жамиятнинг бу ҳаракатига бўладиган муносабатини ҳисобга олади. Шунингдек, ҳар бир жамоа ёки жамият ўз фаолиятини режалаштираётганида, ҳар бир жамият аъзосининг, яъни шахсларининг фикр-мулоҳаза, талаб ва эҳтиёжлари билан ҳисоблашади. Шу йўл билан инсон ва жамият ҳамда уларнинг фаолиятлари, фаолиятдан ҳосил бўлган нарса ва ҳодисалар ижтимоийлашади.

Тил. Инсонни бошқа жонзотлардан ажратиб турувчи асосий нарсалардан бири — тилдир. Одам тафаккурида кечаётган ақлий жараёнларни, шу жумладан, ўзининг кашфиётларини ҳам тил орқали намоён қила олади.

Тил — бу жамиятнинг ижоди, кўп минг йиллик ақлий фаолиятининг маҳсулидир. Тил, у билан фойдаланаётган кишилар уюшмаси (миллат)нинг мулкидир. У билан ҳамма фойдаланиш ҳуқуқига эга. Аммо муайян тилдан фойдаланаётган шахс, уни шу тилнинг шакл ва қонун-қоидаларидан тўла келиб чиқиб амалга ошириши керак. Акс ҳолда кўпчилик уни тушунмайди, тушунган тақдирда ҳам нотўғри тушуниб қолади. Тил ундан фойдаланаётган шахсдан мустақил бўлиб, унга қарам эмас. Тил ижтимоий борлиқнинг муҳим компоненти бўлиб, у бўлмаса шахслараро муносабатлар ҳам амалга ошмай, жамиятнинг ўзи ҳам мавжуд бўлмаган бўлуver эди.

Артефакт моддий олам. Артефакт деб, сунъий ясалган нарсага айтилади, яъни табиатда мавжуд объектлардан фарқли инсон ақл-заковати ва жисмоний меҳнати орқали яратилган

барча турдаги моддий нарсалар артефакт дейилади. Уларга тугмачадан тортиб, то йирик муҳандислик иншоотлари кирди. Илмий тил билан айтганда – инсон фаолиятининг объектлашувига артефакт дейилади. Бизни ўраб турган, инсон қўли билан яратилган барча нарсалар сунъий моддий олам дейилди. Уни иккинчи табиат деб ҳам юритилади. Инсон ҳаёт-мамоти табиий муҳит билан бир қаторда сунъий, яъни моддий-ижтимоий муҳит таъсири остида ўтади. Ҳақиқатан ҳам, ҳаёти-миз ёшликдан бошлаб бешик ва унинг анжомлари, сўргич, жавон, хонтахта, ойна, эшик ва рўзгор буюмлари, катта бўлгандан кейин эса, иморатлар, йўл ва йўлдаги транспорт воситалари ҳамда бошқа кўп турдаги снъий нарсалар қуршовида кечади. Буларнинг ҳаммаси сунъий (артефакт) моддий дунё (муҳит) дейилади. Инсон ўз фаолияти орқали, тинмай табиий муҳитни сунъийлаштириб, артефакт оламини кенгайтириб бормоқда.

Инсоннинг тарихий тараққиёти давомида табиий муҳит билан сунъий муҳит орасидаги тафовут тобора қисқармоқда. Шу кунда, Ер табиатига кўрсатган таъсиримиз Ер қуррасидан чиқиб, коинотга ёйилмоқда. Келгусида, бу таъсир бутун оламини қамраб олади деган фикрлар ҳам бор. Сунъий табиатнинг оёғи етиб борган Ер сатҳини «ноосфера» (ақл сатҳи), яъни ақл кучи билан ўзгартирилган сатҳ, гоҳида «техносфера» ёки «антропосфера» деб ҳам юритилади.

Жамоавий тасаввурлар. Одамлар фақат ижтимоий борлиқни яратиб қолмай, уни ўз тафаккурларида ҳам акс эттирадилар. Ҳар бир инсон тафаккурида, атроф олам (ҳам табиий, ҳам сунъий табиат) ўзига хос аксини топган бўлади. Шу билан бир қаторда нарса ва ҳодисаларга умумий қарашлар ҳам мавжуд бўлиб, улар жамият фикрида ўз аксини топган. Шахсий кўзқарашлардан жамоавийларининг фарқи, улар алоҳида кишиларнинг тафаккурида акс этган нарса бўлмай, шахсий кўзқарашларнинг бирикмасидан (механик бирикмасидан эмас) ҳосил бўлган нарсадир. Бу эса мутлақ бошқа нарса ҳисобланади. Уларни ташқаридаги нарса дейилади. Шахсий кўзқарашлар, шахс ичкарасидаги фикрлар бўлса, жамоавий фикр шахслардан ташқарида шаклланиб, аниқ бир шаснинг кўзқарашига тўлиқ мос тушмайди. Балки буни тушуниш қийиндир. Аммо абстракт тафаккурингизни ишга солиб, теранроқ фикр юритиб кўрсангиз, бу ҳодисани англаб етасиз.

Бундай жамоавий тасаввурларни ижтимоий онг, муайян жамиятнинг менталитети, жамоавий фикр деб ҳам атайдилар.

Жамоавий тасаввурлар гоҳида объектив реалликни нотўғри акс эттириши мумкин. Аммо биз, шу жамоа ичида ўсганимиз учун уни сезмаймиз ва жамоавий кўзқарашларни чин деб билламиз. Гоҳида уларни таҳлил қилиб кўрган тақдиримизда ҳам, улар тўғри бўлиб чиқаверади. Чунки, биз бошқа кўзқарашни билмаймиз, биз шу кўзқараш таъсирида ўсиб-улғайганмиз. Жамоавий кўзқараш объектив борлиқни тўғри акс эттирмоқдами-йўқми, уни бошқа жамоадан келган ва тафаккури шу кўзқараш билан банд бўлмаган киши аниқлаб бериши мумкин. Ёки ижтимоий фан олими, мутахассис таққослаш, далиллаш ва бошқа тадқиқот усулларида фойдаланиб, муайян кўзқараш тўғри ёки нотўғри эканини аниқлаб бера олади.

Ҳар бир жамоадаги турли кўзқарашлар бирлашиб, муайян жамиятга мос дунёқарашни шакллантиради. Бу дунёқараш тўғрими ёки нотўғри бўлишидан қатъи назар, шу жамият аъзолари уни тўғри деб, унга бўйсундилар. Шунинг учун ҳам жамоавий тасаввурлар ижтимоий борлиқнинг аҳамиятли ажралмас бир қисмидир.

Жамият ижтимоий организм сифатида. Жамиятни бир бутунликни ташкил этувчи вужуд — организм, синергетика нуқтаи назаридан, ўзаро функционал боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топган система (бу тушунчанинг ўзбекча атамасини кейинроқ берамиз) деб аталмоқда. Жамиятга шу нуқтаи назардан ёндашишнинг мазмуни нимада деганда, ижтимоий борлиққа бу нуқтаи назардан ёндашиш унда (жамиятда) барча системаларда мавжуд бўлган хусусиятларнинг борлиги билан изоҳланади.

Синергетика нуқтаи назаридан, ижтимоий организм бўлган жамият, тадрижий ривожланиш жараёнида бўлган ўта мураккаб диссипатив (лот. *dissipatio* — ёйилиш) системадир. Унда шу типдаги системаларнинг барча хусусиятлари мавжуд.

Берк системалардан (масалан, техник система — машина) унинг асосий фарқи, жамият очиқ жўшқин (динамик) системадир. Гарчи берк системаларга ташқаридан таъсир эгтирилганда улар бузилса, очиқ ва динамик системалар эса унинг акси. Бундай системаларнинг тадрижий ривожини учун, уларга доимо ташқаридан таъсир ўтказиб турилиши лозим.

Жамият ташқи муҳитдан доимо энергия олиб турмоғи ва уни ўз вужудининг аъзоларига тақсимлаб, бу энергияни қайта ишлаб, яна ташқи муҳитга қайтармоғи шарт. Бу унинг ҳаёт кечириш шароитидир.

Жамиятнинг ташқи муҳит билан, ўзига хос муносабатларининг асосий шакли, бу моддий ишлаб чиқариш жараёнидир.

Бу муносабатлар одамларнинг моддий нарсаларга бўлган эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган турли-туман хўжалик фаолиятини амалга оширишга қаратилган.

Ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш соҳалари биргаликда одамларнинг **иқтисодий** фаолиятини ташкил қилади. Жамиятнинг тарихий тадрижи давомида жамият билан ташқи муҳит орасидаги энергия айирбошлови тобора ортиб борган ва кўпайиб бормоқда.

Агар жамият деган системанинг система ичидаги қонуниятлари бўйича ривожланишига йўл қўйиб берилса, у ўзини ўзи шиклаш хусусиятига эга. Агар ташқаридан унга (бошқарув органларининг нотўғри фаолиятига ўхшаш) тазйиқ ўтказилса, унинг тадрижи тўхтади ва маълум муддатдан кейин нурай бошлайди.

Ута мураккаб система бўлиб ҳисобланган жамият ўзига ахборот қабул қилиш, ахборот алмашилиш, уни ўзида сақлаш ва шунинг ташқи муҳитга узатиш хусусиятига эга.

Ахборот деганда, энтропия (тартибсизлик)нинг қарама-қаршиси тартиб мезони деб тушунмоқ керак. Ахборотни ўзида олиб борадиган сигналлар (товуш, ёзув сигналлари ва ҳ.к.) мажмуи деб билмоқ лозим.

Жамият очиқ система бўлгани учун, унга доимо ташқаридан ахборот кириб, унинг унсурлари орасида айирбошланиб, бу ахборотларни ўзида сақлайди. Натижада жамият ичида ахборот муҳити ҳосил бўлади. Буни синергетик информация дейилади.

2.3. Мажмулар назарияси ва мажму ёндашув тамойили

Ўйгирманчи аср ўрталарига келиб объектив борлиқ тўғрисидаги маълумотлар шу даражада ортиб кетдики, аср бошида турли шаклланиб битган деб ҳисобланган фан тармоқлари тартиқлий этиши натижасида уларнинг турлари қарийб юз баробар кўпайди. Ўрганиш объекти ва тадқиқот усуллари жиҳатидан, уларнинг фанлараро, интегратив турлари вужудга кела бошлади. Билим ҳажми, тури ва сифати ортиб бораверди. Бу оқимларни кенг оммага етказиш ва уларнинг тафаккурига йўналтириб, хотираларида сақлаб қолишлари учун дунёни бошқача тушуниш тартибини жорий қилиш зарурияти пайдо бўлди.

Ундан ташқари, протон ва электронларни фотонларга, фотонларни нейронларга, уларнинг эса квантларга бўлиниб кетиши, дунёнинг пайдо бўлишининг янги синергетик концепциясини тузишни тақозо қилар эди.

Шу маҳалгача ҳукм суриб келаётган оламни механик тушуниш бу вазифани бажара олмас эди. Гап шундаки, аввал ҳам айтганимиздек, «классик» илм-фан нарса ва ҳодисаларни бўлакларга ажратиб ўрганар, сўнг бу қисмларни механик равишда бир-бирига бирлаштириб туриб идрок қилар, шунда қисмлар орасидаги алоқадорликларга эътибор ҳам берилмас эди. Баъзи фан соҳаларида объектив борлиққа бундай ёндашиш ҳозиргача давом этиб келмоқда. Аслида, **наrsa ва ҳодисалар ва уларнинг қисмлари таснифидан кўринадики, улар орасидаги алоқадорликлар ҳаёт учун аҳамиятлироқдир.**

20-йилларда австриялик биолог олим Людвиг Фон Берталанфи томонидан наrsa ва ҳодисаларни ўрганишда «органик» усул таклиф этилди. Бу усул — биологик ва ижтимоий ҳаётдаги жараёнларни ўзаро боғлиқ ҳолда, бир бутунлик сифатида ўрганишни тақозо этарди. Бошида бу усул биологияда қўллана бошланган. Аммо ҳаёт бу усулнинг тараққиётнинг бошқа жабҳаларида, жумладан, ижтимоий ҳаётда ҳам қўлланишига олиб келди. **«Мен аминманки, оламдаги кўпчилик олимлар биз келган натижага келишган, аммо, бизлар тарқоқ ва бир-биримизни билмаймиз, ундан ташқари, фанлар орасидаги чегаралар ҳаммамизнинг бирлашишимизга имкон бермай турибди»,**¹³ — деб ёзган экан англиялик иқтисодчи олим К.Боулдинг ўзинини Л.Фон Берталанфига йўллаган хатида.

Аста-секин дунёдаги илм-фан вакиллари, пайдо бўлиши жиҳатидан турли бўлган наrsa ва ҳодисалар ривожининг умумий қонуниятларини аниқлаш ва уларни бир тартибга келтириш зарур эканига тушуниб етдилар. Бир қатор хусусий фанларда, ҳодисага синергетика нуқтаи назаридан система сифатида ёндашишни, яъни **ўзаро функционал боғлиқликда турган қисмлар бир бутунликни ташкил қилишлиги исботланди.**

Умуман, системали ёндашувнинг қадимги илм-фан ва фалсафада мавжуд эканлигини ҳам кўрса бўлади. Бутун борлиқ қандайдир, ўзаро боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини Платон, Форобий, Ибн Сино ва бошқа алломалар фикрларида ҳам кўриш мумкин. Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам оламнинг заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши ҳақида айтган.

Системали ёндашувни биринчи бўлиб англиялик иқтисодчи олимлар Адам Смит ва Адам Фергустон, ундан кейин Чарлс Дарвин ҳам қўллаганини кўрса бўлади. Маълум бир системали

---

¹³ *Берталанфи Л.* Общая теория систем — обзор проблем и результатов // Системные исследования. — Москва, 1969. С. 39.

ёндашувни Ф.Энгельс асарларида ҳам англаса бўлади. «*Бутун табиат муайян нарсалар орасидаги алоқадорликлардан иборат, нарса деганда биз, юлдузлардан тортиб атомгача тушуна- миз*»,¹⁴ — деган экан Ф.Энгельс.

Бироқ, XIX—XX аср олимлари нарса ва ҳодисаларга анъанавий тасниф беришдан нарига ўтолмадилар.

Фақат XX асрнинг 50-йилларига келиб, ўрганилаётган объектга ўзаро узвий боғлиқ бўлган бўлаклардан ташкил топган бир бу- гунлик сифатида қарайдиган бўлишди.

Даставвал, системалар назарияси ўз мақсадини жамики нарса ва ҳодисалар, уларни ташкил қилувчи қисмларда бирдай иш- лайдиган умумий тамойилларни аниқлашга қаратди. Техник системаларни моделлаштиришни кибернетика ўз зиммасига олган бўлса, ахборот берувчи системаларни ўрганиш жараё- нида информацион назария вужудга келди ва охирида ҳамма- сини интеграциялаштирувчи **умум системалар назарияси пайдо бўлди.**

Объектив борлиқни чексиз кўп, содда ва мураккаб, катта ва кичик, жонли ва жонсиз, тикланувчи ва тикланмайдиган ва ҳоказо сифатларга эга бўлган системалар сифатида идрок қилиш шу фан тараққиётининг маҳсулидир. Нарса ва ҳодиса- ларга система сифатида ёндашиш ривожлана бориб, қисқа муддат ичида ўзининг хусусий қонуниятларига, атама ва ту- шунчаларига эга бўла бошлади. Системалар назарияси жуда ҳам тараққий этиб кетган назария бўлиб, ўз қонуниятларига, қонун-қоида ва категориал аппаратига ҳамда махсус фикр юри- ниш услубига эга.

Системалар назариясига тўлиқ асосланувчи биология, кимё, олий математика, кибернетика, космология, космонавтика, робототехника каби илм-фан тармоқлари мавжуд. **Системалар назариясидан дунёни англаш усули сифатида фойдаланувчи фан- лар кундан-кунга ортиб бормоқда. Шу кунга келиб, муайян фан- нинг тараққий этганлиги ва ҳар бир олимнинг етуклик даража- си, уларнинг системалар назариясидан нақадар унумли фойдала- ни олишлиги билан белгиланмоқда.**

Системалар назарияси (теория систем), системали ёндашув (системный подход) ва уларга тегишли бўлган тушунчалар Ўзбе- кистонга яқин ўтмишда кириб келди. Бу тушунчалар Ўзбекис- тон олимлари томонидан ўзбекчага турлича талқин қилиниб, ялғиз жамоатчилик орасида «мажмуали ёндашув», «тизимли ёндашув» ва «мажмули ёндашув» деган атамалар билан қўлла-

¹⁴ К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч., т. 20. С. 392.

ниб келинмоқда. Илмдаги ғоят мураккаб бу ижтимоий воқе-ликни шу атамаларнинг ҳаммаси ҳам тўғри ифода этмайди.

Мажмуалар назарияси ва мажмуали ёндашув деган сўз би-рикмаларидаги «мажмуа» тушунчаси биз назарда тутган воқе-ликни мутлақо ифода этмайди. Чунки, «мажмуа» (*эйтибор бе-ринг, «мажму» сўзидан «а» ҳарфи билан фарқланади*) атамаси русчадаги «комплекс» деган тушунчани билдиради. Илм ва амалиётда бундай ёндашув ҳам аслида мавжуд. Унда баъзи бир хусусият ва жиҳатлари, масалан, ранги, шакли, товуши, ёши ва ҳоказолар ўхшашлигига қараб бирлаштирилган нарса ва ҳоди-салар йиғиндисига айтилади. Улар ўзаро зарурий, яъни функ-ционал боғлиқ эмас. Масалан, синфдаги болалар ва бошқалар

«Тизимлар назарияси» ва «тизимли ёндашув» деган сўз би-рикмалари системанинг классик ёки арифметик талқинини ифодалайди, холос. Ҳолбуки, системалар назариясида «тизим» тушунчаси тизимли система (линейная система) мазмунини бериб, системанинг минг туридан бир турини ифодалайди, холос.

Биз тақлиф қилган ва Ўзбекистоннинг етакчи муҳаррирла-ри фикр-мулоҳазасидан ўтиб маъқулланган атама «мажму». **Мажму деганда, ўзаро функционал алоқадорликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар бирикмаси тушунилади.** Функционал алоқадорликда бўлган деб, мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг тадрижий ривожини натижасида уларнинг ички заруриятдан келиб чиққан боғлиқликларга айтилади. Масалан, стол ўз қисмлари — оёқлари, оёқ оралиғ тахта, қопқоқ тахталари билан функционал боғлиқликда. Бу мажму. Бир хил ринг ва фасондаги стол ва стуллар йиғиндиси — мажмуа. Сон-лар кетма-кетлиги, яъни 1, 2, 3, 4 ва ҳоказо тизим. Ёки бола-лар кетма-кетлиги — катта ўғил, ўртанча ўғил, кичик ўғил, бу ҳам мажму, аммо тизимли мажму. Эйтибор беринг тизимли мажму, фақат бир томонга ёки икки ёққа йўналтирилган бўли-ши мумкин. Ваҳоланки, мажмулар назарияси бўйича, мажму кўп томонли ёки доира шаклида, умуман, истаган шаклида бўли-ши мумкин.

Ҳар қандай мажму икки ва ундан ортиқ қисмлардан таш-кил топган бўлиб, айна вақтда, ўзи ҳам ўзидан юқори поғона-даги мажмуга қисм бўлиб киради. Унинг қисмлари ҳам бир поғона пастдаги мажмулар ҳисобланиб, улар ҳам, ўз навбати-да, бир неча қисмлардан иборат бўлади. Бу ҳодиса чекли ва чексиз давом этиши мумкин. Шу нуқтаи назардан келиб чи-қиб, мажмуларнинг хусусиятларидан бири поғона (иерархия)-дорлигидир.

Мажмуга жонли бир мисол келтирадиган бўлсак, одамнинг кўзи бир бутунлик — мажму. У кўз олмаси, гавҳари, киприклар, қовоқ ва ҳоказо ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча қисмлардан ташкил топган. Кўз олмаси ёки киприги (исталган қисми), ўз навбатида, мажму бўлиб, бир неча қисмлардан ташкил топган. Кўзнинг ўзи ҳам мустақил мажму бўлиб, ўзи билан бир поғона юқори турган «юз» деган мажмуга қисм бўлиб киради. Юз эса бошнинг қисмидир ва ҳоказо. Ёки автомашинанинг гилдирагини олиб кўрадиган бўлсак, у бир бутун нарса — мажму бўлиб, ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча — лиска, покришка ва камера деган қисмлардан, шу билан биргаликда, ўзи машинанинг бир бўлаги — қисмидир. Ижтимоий ҳодисалардан мисол келтирадиган бўлсак, «тўй» деган мажму бир бутунликни ташкил қилиши билан бирга, бир неча — тўй параддуди, тўйнинг боши, авжи ва охири деган ўзаро функционал боғлиқ қисмлардан иборат. Бу қисмларнинг ҳар бири бир бутун мажму ҳисобланиб, ўз навбатида, бир неча қисмлардан ташкил топади. Шу билан бирга тўйнинг ўзи миллий афсоналар ва анъаналар деган ижтимоий ҳодисанинг бир қисмидир ва ҳоказо. Ер юзи ҳамда Коинотдаги барча нарсалар — квантлардан тортиб, самодаги Сомон йўлигача ҳамда барча ҳодисалар — оддий кайфиятдан то жаҳон урушигача бўлганларга мажму сифатида ёндашиш мумкин. Бу дунёни тўғри идрок қилишнинг охириги қонунияти. Шунинг учун бунини борлиққа мажму ёндашув тамойили дейилмоқда.

Юқорида қайд қилинганидек, мажму(системани)ни ташкил қилувчи қисмлар деб фақат ўзаро узвий, яъни функционал алоқадорликда бўлган қисмларга айтилади. Чунки нарса ва ҳодисаларда функционал алоқадор бўлмаган боғлиқликлар ҳам кўп. Ҳар қандай **илмнинг вазифаси**, ўрганилаётган объектга ана шу функционал алоқадорликларни бошқа турдаги боғлиқликлардан ажратиб бериш. Бу эса ҳар доим ҳам осон кечмайди. Масалан, икки киши орасида «муҳаббат» деган мажмунинг мавжуд ёки йўқлигини аниқлаш масаласини олсак. Ҳақиқий муҳаббат деганда, икки шахс орасидаги бир-бирига зарурий интилиш борлигига айтилади. Зарурий деганда, бизнинг мисолда, бир-бирисиз ҳаёт кечира олмаслик даражасидаги интилиш тушунилади. Интилиш бўлганда ҳам, икки томондан баробар қувватдаги интилиш ҳақиқий муҳаббатни ташкил қилади. Бир одамда бошқасига кучли интилиш бўлса-ю, у интиляётган одамда унга нисбатан интилиш йўқ ёки суст дейлик, бу муҳаббат бўла олмайди. Бу бир одамнинг бошқасига бўлган ошиқлиги, холос. Муҳаббатнинг ҳақиқийлигини аниқ-

лаш учун, интилишларнинг турғунлигини ҳам аниқлаш зарур. Улар ҳар қандай кучли бўлган тақдирда ҳам вақтинчалик бўлиши мумкин. Бу интилишлар вақтинча бўлса, қанча вақт давом этади? деган ва ҳоказо саволларга жавоб топишлик лозим. Кўриб турганимиздек, бу осон эмас экан. Осон эмас, аммо маълум усуллар ёрдамида аниқласа бўлади. Муайян нарса ёки ҳодисанинг ҳақиқий мажму эканини аниқлаш учун, мажмуни ташкил қилувчи қисмларидан бирининг хусусиятини ўзгартириб кўриш керак. Мажмулар назарияси (теория систем) бўйича, мажмуни ташкил қилувчи қисмларидан бирининг хусусияти ўзгарса, бошқа қисмларининг ҳамда бутун мажмунинг хусусияти ҳам қонуний равишда ўзгаришга учраса, уни функционал алоқадорлик дейилади. Мажмулар замон ва маконда мавжуд бўлиб, вақт ўтиши ёки макон ўзгариши билан мажмунинг баъзи бир хусусиятлари ҳам ўзгаради. Мажмуларнинг ҳар бири фақат ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бир-биридан шу хусусиятлар йиғиндиси билан ажралиб туради. Мажмунинг хусусияти фақат бошқа мажмулар билан алоқаларда намоён бўлади. Алоқадорлик деб, мажму хусусиятини пайдо қилувчи узвийликка айтилади. Боғлиқлик эса, фақат уларнинг намоён бўлишидир. Ҳар қандай боғлиқлик замирида алоқадорлик ётавермайди. Янги хусусиятни яратувчи алоқадорлик **функция** дейилади. Функциялар орқали мажмулар ҳолати аниқланади. Мажму ҳолатининг кетма-кет намоён бўлиши **жараён** дейилади.

Мажму, уни ташкил қилувчи қисмлар фақат ўз поғонасидаги, яъни мажму ичидаги мажмучалар орасидаги алоқадорликларда намоён бўлади. Бир мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг ҳар бири ўз поғонасидаги мажму қисмлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму қисмлари билан алоқадорликда бўлса, у бир вақтнинг ўзиде, ўзининг мажмуси билан бир қаторда, бошқа мажмуни ташкил қилишда иштирок этган бўлади. Чунки, ҳар қандай мажму асосини алоқадорлик ташкил қиладди. Алоқадорликлар нарса ва ҳодисаларнинг табиий тадриждан келиб чиқиб, киши ихтиёридан ташқарида мавжуддир.

Субъектив, яъни инсон хоҳиш-истаги натижасида келиб чиққан ва киши тасаввурида намоён бўладиган сунъий алоқадорликлар ҳам мавжуд. Бундай алоқадорликлар антропоген алоқадорликлар дейилиб, уларга асосланиб шаклланган мажму сунъий бўлади. Сунъий алоқадорликлар объектив қонуниятлардан келиб чиқиб, жараён тадрижининг ички заруриятидан пайдо қилинган бўлса, улар амалчётда ҳақиқий мажмуга айланади. Ҳар қандай оддий машина ва иморатдан тортиб

мураккаб ҳаракатларни бажарувчи робот ва космик кемалар ҳам бунга мисол бўла олади. Аксинча, сунъий алоқадорликлар асосида яратилган нарса ва ҳодисалар объектив қонуниятларга зид ҳолда шаклланган бўлса, улар амалиётда ўз тасдиғини топа олмай, инсон тафаккурида ҳаёлий нарса ёки ҳодиса бўлиб қолаверади. Уни мажбурий равишда амалга оширилса, у муваффақиятсизликка учрайди. Бунга, битганда қулаб тушган иншоот ёки ҳаёлий ғояларга асосланган, амалда нураб кетган коммунизм жамияти мисол бўла олади.

Мажмулар ўз асослари, яъни функционал алоқадорликлар проекциясининг шаклига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажралади:

— **тартибли ва тартибсиз.** Муайян дарахт баргининг тузилиши ёки арифметик рақамлар тартибли, барларнинг дарахт шохларида жойланиши тартибсиз мажмуга мисол;

— **тезликка эга ва суест,** масалан, жонли нарсалар тезликка эга, тоғу тош суест мажмулардир;

— **икки қарама-қарши ва кўп томонлама** — масалан, дарё икки қарама-қарши томонли, кўл эса кўп томонлама мажму;

— **нуқтавий ва тизимли** — бир ҳужайрали микроорганизмлар нуқтавийга, йўл, рақамлар тартиби тизимлиликка мисол бўлади;

— **тикланувчи ва тикланмайдиган** мажмулар — доим аввалги ҳолатига қайтиб келувчи: кеча-кундуз, фасллар, киши кайфияти ва ҳоказо тикланувчи, вақт, умр эса тикланмайдиган мажмуларга мисол бўла олади;

— **оддий ва мураккаб** — водород, кислород, тоза сув, соф темир, соф олтин ва бошқалар оддийга, жинслар, эритмалар, қонишма ва жонзотлар мураккабларга киради;

— **марказлашган ва марказлашмаган** — агар мажму қисмлари орасидаги алоқадорлик векторларининг ҳаммаси бир асосий қисмда кесинса, унда мажму марказлашган бўлади — мисол учун Шарқда оиладаги ҳамма ишлар ота билан боғлиқ, у билан барча оила аъзолари боғлиқликда, у оила деган мажмунинг марказида. Шунинг учун бу мажму марказлашган ҳисобланади. Мажмудаги қисмлар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, бир-бири билан бошқа қисмлар орқали эмас, тўғридан-тўғри боғлиқликда бўлса, ундай мажму марказлашмаган дейилади. Мисол учун, улфатлар, кимёвий элементлар ва ҳоказо.

— **бир ва кўп поғонали** — қамиш, жўхори пояси, қаватли ушлар, давлат қурилмаси кўп поғоналига мисол, оила бир поғонали мажмудир.

Яна мажмулар ҳолатига қараб гуруҳларга ажратилади:

бирламчи мажму муайян хусусиятга азалдан эга бўлган. 1. **иккиламчи** — у мажму бўлиб шакллангандан кейин муайян хусусиятга эга бўлганда;

– **туғалланган ва тугалланмаган** мажмулар – тугаллангани ўзига янги қисмларнинг қўшилишига йўл қўймайди, тугалланмагани бунга йўл қўяди;

– **иммомент ва иммоментсиз** мажмулар – биринчиси – фақат ўзини ташкил қилувчи қисмлар билан узвий алоқадорликда, иккинчиси – шу билан биргаликда бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқадорликда бўлишга йўл қўяди;

– **минимал** мажмулар – ўзини ташкил қилувчи қисмларининг биронтаси йўқ бўлганда ўзи ҳам йўқ бўлади;

– **турғун ва турғун бўлмаган** мажмулар – тузилишига ўзгаришлар киритилганда ўзгариб кетадиганлари турғун эмас ҳисобланади, қолганлари турғун мажмулардир;

– **кучли ва кучсиз** мажмулар, кучли мажму деб таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгарган тақдирда мажму ўзгармай қолаверишига айтилади. Кучсиз мажму, таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгариши билан ўзи ҳам ўзгариб кетади;

– **гомоген ва гетероген** мажмулар, гомоген деб бир хил хусусиятли қисмлардан иборат мажмуларга айтилади, гетероген ҳар турли хусусиятларга эга қисмлардан иборат мажму ҳисобланади;

– **қайтарилиб турувчи ва қайтарилмайдиган** турлари ҳам мавжуд, уларнинг биринчиси – бир қонуният асосида ўзгариб яна аввалги ҳолатига қайтиб келиб туради, иккинчиси – тинмай ўзгариб, аввалги ҳолатига ҳеч қайтиб келмайди;

– **қадрли ва қадрсиз** мажмулар, биринчисининг ташкил қилувчи қисмлари ҳар бирининг бошқа қисмлар билан алоқадорлиги иккитадан ошмайди, иккинчи туриники ошади;

– **чала ва тўлиқ** мажмулар, чала мажмуда алоқадорликда турган объектлар билан уларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлмайди, тўлиқ мажмуда унинг акси – алоқадорликда бўлган объектларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлади;

– **вариатив ва вариативсиз** мажмулар – вариатив деб, алоқадорлик фақат муайян мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасида мавжуд бўлмай, бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқалар ўрнатишга йўл қўядиган мажмуларга айтилади, вариативсиз деб бошқа мажмуларнинг қисмлари билан алоқадорликка йўл қўймайдиган мажмуларга айтилади.

Кўриб турганимиздек, мажмулар назарияси анча мураккаб ва яхши тараққий этган назарий билимлар мажмуи экан. Бу ерда биз мақсаддан келиб чиқиб, фақат энг умумий белгиларга қараб мажмуларни гуруҳлаштирдик, холос. Кибернетика, космонавтика, космология ва бошқа фан соҳаларида мажмулар назарияси жуда мураккаб тус олган.

Ҳар бир ишда мажмулар назариясидан келиб чиқиш, биринчиси, ишни бир неча ўн баробар осонлаштиради, баъзи мураккаб ишларда, масалан, кибернетика ва космонавтикада мажмулар назариясини эгалламай туриб, ўша ишни бажариб ҳам бўлмайди; иккинчидан, ҳар қандай фаолиятни тўғри амалга ошириш гарови бўлиб хизмат қилади; учинчидан, муайян нарса ва ҳодисани бошқаларга тушунтиришни осонлаштиради ҳамда бериладиган билимни тез тушунтириб, тез ўзлаштириб, эсда узоқ сақлаб туришга хизмат қилади. Чунки инсон онг ва тафаккури, унинг тарихий ривожланиши жараёнида мажмулар назарияси қонуниятларига мос равишда шаклланган. Аслида, мажмулар назарияси инсон онги табиий фаолиятдан олинган. Бекорга уни оргапик усул қўйилмаган.

Биринчи бор, бутун борлиқ катта кичик мажмулардан иборат деган фикрни италиялик файласуф Зенон (м. авв. 490–430) айтиб кетган. У айтадики, *бутун нарса бўлингач, кўплаб бирликларга эга бўламиз. Бу бирликларнинг ҳар бири, ўз навбатида, бирликларга бўлинади. Бу жараён чексиз давом этаверади*¹⁵. Шу фикрга яқин фикрни қадимга юнон файласуфи Марк Аврелий Антоний ҳам айтган: «*Ҳамма нарса бир-бирига чапишиб кетган. Ҳамма ерда илоҳий узвийлик мавжуд. Барча нарсалар умумий тартиб-қоидалар асосида бирлашиб, айнан бир оламни безашга хизмат қилади*»¹⁶. Бу икки аллома фикрлари ҳам бутун дунё чексиз кўп, ўзаро узвий боғлиқ бўлган бутунлик, яъни мажмулардан ташкил топганини англаса бўлади. Бироқ, оламни ихтиёрий, гоҳо нотўғри англашимиз натижа-сида, табиатдан берилган мажму ёндашув тафаккуридан ажралиб қолганмиз. **Ўзлгимизга, яъни табиий моҳиятимизга қайтиш учун мажмулар назариясини ўрганишимиз шарт.**

2.4. Педагогик фаолиятда мажму ёндашув

Юқоридаги фикрлардан маълум бўлдики, муайян фаннинг тараққий этганлиги ва ҳар бир маълумотли кишининг етукдик даражаси уларнинг мажмулар назариясидан нақадар унумли фойдаланиши билан белгиланар экан. Шундай бўлгач, педагогика фанининг илғор илм-фанлар қаторидан ўрин олиши учун ва малакамизни замон талаби даражасига етказиш учун, бутун борлиқ ва уни ташкил қилувчи унсурларга мажму сифатида ёндашиш тамойилини билиб олиб, уни педагогик амалиётга моҳирона қўллашни ўрганайлик.

¹⁵ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. — Т. «Янги аср авлоди», 2002. 49- б.

¹⁶ Ҷша манба. 174-б.

Синергетика ва ундан келиб чиқувчи мажмулар назариясининг **асосий тамойилларидан бири**, ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларга ўзаро функционал боғлиқликда бўлган қисмлардан ташкил топган бир бутунлик сифатида ёндашишдир.

Шу тамойилдан келиб чиққан ҳолда, расмий таълим-тарбияни, боғчадан бошлаб то малака оширишгача бўлган жараёни йирик бир бутунлик, яъни мажму деб қарашимиз тўғри бўлади. У қуйидаги ўзаро функциоанл боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топган: мактабгача таълим, умум ўрта таълим, махсус таълим, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим ва малака ошириш. Кўриб турганимиздек, бу тизимли, очиқ типдаги, ривожланиб борувчи, тикланувчи, тартибли, кўп поғонали, марказлашган имманент ва мураккаб мажмудир.

Тизимли деганда, узлуксиз таълим мажмунинг қисмлари муайян бир кетма-кетликда жойлашган. Очиқ деганда, таълим-тарбия мажмуига доимо ўзгартириш киритилади. Бу билан у ўз фаолиятини тўхтатмайди. У тинмай ривожланиб боради, қотиб қолган догма эмас. Ҳар бир дарсни ёки бутун фанни қайтадан ўтса бўлади, шунинг учун у тикланувчан. Паст поғонадан юқоригача, муайян бир тартибда мураккаблашиб боради, шунинг учун у тартибли ва кўп поғонали. Мажму марказида доим талаба туради, шу нуқтаи назардан у марказлашган. Унинг имманент деб аталиши, бу мажмуни ижтимоий борлиқдаги бошқа мажмулар билан алоқада бўлиши билан изоҳланади. Мураккаблигига далил, сўзсиз у мураккаб, чунки барча ижтимоий мажмулар жуда мураккаб, таълим-тарбия мажмуи эса, унинг таркибий қисми бўлгани учун ҳам мураккаб.

Мажмулар назариясининг навбатдаги тамойили «поғонадорлик» (иерархичность) тамойили дейилади. Уни қуйидагича тушунтирса бўлади. Ҳар қандай мажму, уни ташкил қилувчи ва ўзаро функционал алоқадорликда бўлган бир поғона пастда турган мажму (қисм)лардан ташкил топган бўла туриб, ўз навбатида, у бу мажмудан бир поғона юқори турган мажмуга қисм бўлиб хизмат қилади. Узлуксиз таълим-тарбия жараёни бир бутун, яъни муайян поғонадаги мажму бўла туриб, ўзи ўз поғонасидан бир поғона юқори турган «Шахсни шакллантириш» деган мажмуга элемент бўлиб қиради. Шу билан бирга у, унга элемент бўлиб ҳисобланувчи — «мактабгача таълим», «умум ўрта таълим», «махсус таълим», «олий таълим», «олий таълимдан кейинги таълим» ва «малака ошириш» деган мажмулардан ташкил топган. Булар, ўз навбатида, мажму ҳисобланиб, ўзларидан бир поғона пастда турган мажмулардан ибо-

раг. Жумладан: мактабгача таълим-ясли, кичик, ўрта ва катта группа деган қисмлардан иборат ва ҳоказо, бошқа поғонадагилар ҳам шундай.

Узлуксиз таълим-тарбия жараёни мажмуи «шахсни шакллантириш» деган мажмунинг энг йирик қисми бўлгани учун, мажму ёндашув тавсифини шундан бошлаймиз. Асл мақсадиниз ҳам ўзи шу эди. Бу тамойил асосида таълим-тарбия жараёнининг истаган босқичини тавсифлаб чиқиш мумкин.

Бундан кўриниб турибдики, ҳар қандай мажму иерархия (қуйи босқичнинг юқори босқичга поғонома-поғона бўйсунини) тамойилига асосланган.

Мажмулар назариясининг кейинги тамойили. мажмуни ташкил қилувчи қисмларининг ҳар бири ўз поғонасидаги мажму қисмлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму қисмлари билан ҳам алоқада бўла олади. У ҳолда у, бир вақтнинг ўзида, ўзининг мажмуи билан бир қаторда, бошқа мажмуларни ташкил қилишда иштирок этган бўлади.

Узлуксиз расмий таълим-тарбия мажмуидан мисол келтирилган бўлсак, таълим-тарбиянинг асосий элементи бўлган педагог бир вақтнинг ўзида таълим-тарбия мажмуни шакллантиришда иштирок этиб, шу вақтнинг ўзида оила деган мажмунинг элементи бўла олади ва ҳоказо. Талабалар ҳам шундай, бир вақтнинг ўзида талаба оила ва спорт клубнинг ёки бошқа ижтимоий уюшманинг аъзоси бўла олади.

Мажмулар назариясида тамойил ва қонун-қоидалар жуда кўп бўлиб, уни махсус ўрганиш лозим. Бу ерда биз энг асосийларини қайд қилиб ўтдик, холос. Мажмулар назарияси билан сифатсиз танишмоқчи бўлганлар шу мавзуга бағишланган адабларни топиб ўқишлари мумкин.

Юқорида биз фақат узлуксиз расмий таълим-тарбиянинг энг юқори ташкилий шаклини мажму сифатида кўриб чиқдик. Узлуксиз расмий таълим-тарбия жараёнининг ҳар бир босқичини, унинг ҳар бир элементини ҳам мажму сифатида кўриш мумкин. Ундан ташқари, таълим-тарбия жараёнининг мазмуини ҳам энг умумий (давлат стандартларини) ҳар бир босқичда (ўқув режасини), ҳар бир фанни (ўқув дастурини) мажму сифатида кўриб, уларни ташкил қилувчи, ўзаро функционал боғлиқ бўлган элементларни ҳам мажму сифатида таҳлил қилишимиз мумкин.

Шу билан бирга узлуксиз расмий таълим-тарбия деб аталган мажмунинг фаолияти якунида эришилиши лозим бўлган талабаларнинг ижтимоий сифатларини ҳам мажмуга келтириб ўрганишимиз мақсадга тўғри келади. Қисқаси, ижтимоий

борлиқнинг, яъни ижтимоий ҳаёт деган мажмунинг асосий элементларидан бўлган узлуксиз расмий таълим-тарбия мажмуи ичида, қўйилган мақсадга биноан чексиз кўп мажмуларни аниқлаб, улар устида тадқиқот олиб борса бўлади. Тадқиқот жараёнида шуни унутмаслигимиз лозимки, мажмуни ташкил қилувчи бирдан-бир омил, бу мажму элементлари орасидаги функционал боғлиқликдир. Биз шу алоқадорликни аниқлашимиз лозим, чунки, ҳар қандай мажмуда функционал боғлиқликда бўлмаган алоқадорликлар ҳам кўп. Эслатиб ўтамиз, функционал алоқадорлик деб, мажмуни ташкил қилувчи қисмларининг тадрижий ривожига жараёнида уларнинг ички заруриятидан келиб чиққан боғлиқликларга айтилади.

Мажмунинг ташкил қилувчи қисмлари ўзаро функционал алоқадорликда ёки алоқадор эмаслигини аниқлашнинг энг оддий усули, мажмуни ташкил қилувчи қисмларидан бирининг хусусиятини ўзгартирганда бошқа қисмларининг ҳам хусусияти ўзгарса, бундай мажмуни ташкил қилувчи қисмлари ўзаро функционал боғлиқликда эканини билдиради ва аксинча. Бу ҳодисанинг ёрқин мисолларини китобимизнинг кейинги саҳифаларида бир неча мартаба кўриб чиқамиз.

2.5. Педагогик жараён мажмуи

Таълим-тарбияда синергетиканинг мажму ёндашув тамойилдан ва қўйилган мақсаддан келиб чиқиб, жуда кўп мажмуларни аниқлаш мумкин. Чунончи, бутун узлуксиз расмий таълим-тарбия тизимини мажму сифатида кўриш мумкинлигини юқорида кўрдик. Шу билан бир қаторда узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ҳар бир босқичини алоҳида мажму сифатида кўрса ҳам бўлади. Ўқитувчининг бутун фаолиятини, уни алоҳида дарсларга тайёргарлик кўриш жараёнини, дарс ўтишини ва ҳоказоларни алоҳида-алоҳида мажмулар сифатида ўрганса ҳам бўлади. Шу ерда узлуксиз расмий таълим-тарбия жараёнини ва унинг алоҳида босқичларининг асосини, шунингдек, ўқитувчи ва педагоглар фаолиятининг ҳар бир мақсадини амалга ошириш жойини нима деса бўлади? деган савол пайдо бўлиши табиий. Унга нима деб жавоб бериш мумкин? Унга жавобан, бутун таълим-тарбия соҳасининг биринчи гишти ҳамда унда фаолият олиб бораётган ўқитувчи ва педагогларнинг ўз маҳоратларини намоён этиш жойи дарс ҳисобланади десак, хато қилмаган бўламиз.

Дарс — таълимнинг асосий ташкилий шакли, у муайян миқдордаги доимий ўқувчилар таркиби билан қатъий тартибда

уюштириладиган ва аниқ мақсадга йўналтирилган дидактик гадбирдир. Дарсга мажму нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, унда олдимизга қўйган мақсаддан келиб чиққан ҳолда, бир дарснинг ўзида бир неча турдаги мажмуларни ажратса бўлади. Биринчиси – дарснинг дарс деб аталши учун унда қатнашадиган унсурларни ўзаро функционал боғлиқликда кўриб, бир мажмуни аниқлаймиз. Шу билан бир қаторда алоқиди олинган дарс жараёнини ҳам мажму сифатида кўриш мумкин. Дарсда бериладиган билимларни ўзаро функционал боғлаб туриб мажму сифатида идроқ қилса ҳам бўлади. Ўқитувчининг дарс бериш услубларини бир-бири билан боғлаб туриб «педагогик усул» деган мажмуни ҳам топиш мумкин ва ҳоказо.

Навбатдаги сатрларни дарснинг дарс деб аталиши учун, унда иштирок этадиган ва ўзаро функционал боғлиқликда турган унсурларнинг тавсифига бағишлаймиз.

Дарс расмий таълим-тарбия соҳасининг бирламчи асоси, мураккаб таълим-тарбия жараёнининг ташкил қилувчи гишти, ўқитувчи ва педагогларнинг фаолият кўрсатиш жойи экан, у қандай қисмлардан ташкил топади? Бошқачароқ қилиб айтилганда, дарсни бир бутун қилиб турган қисмларига нималарни киритса бўлади? Жавоб: Дарснинг амалга ошириши учун, авваламбор, **ўқувчи ёки талабалар** бўлиши шарт. Тўғрими? Тўғри, бу дарснинг таркибий қисмларидан бири. Иккинчиси, дарсни олиб бориш учун **ўқитувчи ёки педагог** бўлиши шартми? Албатта, бу дарснинг навбатдаги таркибий қисми ҳисобланади. Шу билан бирга дарсни амалга ошириш учун синф хонаси ёки аудитория унинг ичидаги жиҳозлар – доска, стол ва ҳоказо, шу жумладан, ахборот узатиш мосламалари, яъни **техник воситалар** зарурми? Зарур, бу дарсни ташкил қилувчи учинчи қисми. Ўқитувчи ва педагогларнинг дарс ўтишлари учун режа, дастур, дарслик ва бошқа бир қатор **меъёрий ҳужжатлар** керак бўлиши шартлиги ҳам баҳс қилинмайдиган ҳақиқат. Ҳар қанчалик таълимий жараён дарс бўлиб ҳисобланиши, у суҳбат ёки оқинийгина мулоқот бўлиб қолмаслиги учун ўқитувчи ва педагоглар педагогик **усул ва услублар** билан қуролланган бўлиши шарт. Бу дарс деган бир бутунликнинг ажралмас бешинчиси бўлаги ҳисобланади (3-расмга қаранг).

Қуйида, дарснинг таркибий қисмларининг ҳар бирини таснифлаб, улар орасидаги алоқадорликларни кўрсатиб беришга аракат қиламиз.

Кўриб турганимиздек, мажмунинг марказида «**ўқувчи ва талаба**» деган ҳалқа жойлашган. Бунинг боиси шундаки, бутун таълим-тарбия тизими ва унда иштирок этувчи моддий ва маъ-

3-расм.

навий унсурларнинг ягона мақсади таълим олаётган инсонларда замон талабига жавоб берадиган ижтимоий сифатларни шакллантиришдир.

Ўз навбатида, талабаларнинг дарс жараёнида қатнашишлари ва бир бутун деб номланган дарснинг таркибий қисми бўлишликлари учун, улар қуйидаги сифатларга эга бўлишлари керак. Биринчидан, дарсда қатнашиш учун келган кишилар ўзларига билим олишликни мақсад қилиб олишлари шарт. Шу билан бир қаторда дарсда қатнашувчи ўқувчи ва талабалар сараланган бўлиши лозим. Бу давлат томонидан қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да қайд қилинган. Бошқа барча хорижий мамлакатларда у аллақачон амалда. Бу дегани, синфда ва аудиторияда йиғилганлар ёши жиҳатидан, фан турларига қизиқиши ва ишчи тили ҳамда иқтидорлари жиҳатидан бир хил бўлишлари мақсадга мувофиқдир. Ундан ташқари, тарбияланувчиларнинг жисмоний, руҳий ва ақлий ривожланиш даражаси бир-бирига яқин бўлиши дарснинг самарадорлигини оширади.

Дарснинг иккинчи таркибий қисмларидан бири, бу **ўқитувчи ва педагог**. Бу узлуксиз таълим-тарбия тизимидаги билим

берувчилар ва тарбияни амалга оширувчиларнинг умумий номи бўлиб, аслида узлуксиз расмий таълим-тарбия тизимининг гурли босқичларида улар турлича номланадилар. Мактабгача таълим муассасаларида мураббий, бошланғич таълимда — устоз, ўрта мактабда — ўқитувчи, лицей ва коллежларда — педагог, олий ўқув юртлиарида — илмий даражасига қараб — ассистент, катта ўқитувчи, доцент, профессор, олий таълимдан кейинги таълимда — профессор ва малака оширишда маърузачи деб юритилади.

Буларнинг вазифаси давлат томонидан тасдиқланган дастур асосида дарс ўтиш учун дарсни ташкил этиш ва шахсий ишчи режасида кўрсатилган билимларни таълим олувчиларга дидактиканинг барча тамойилларига мос равишда, бир қатор педагогик усуллардан ва ўқитишнинг техник воситаларидан фойдаланиб етказиб беришдир.

Дарсинг навбатдаги таркибий қисми — **дарса керак бўлаган меъёрий ҳужжатлар**. Уларга намунавий дастур, ишчи дастур, ўқув режаси, тақвимий режа, дарслик, ўқув-методик қўлланмалар, маърузанинг матни ёки дарс лойиҳаси ва бошқа дидактик материаллар кирази. Буларнинг ҳаммаси дидактика тамойилларига асосан тузилган бўлиб, ўзаро бир-бирига мос бўлиши шарт. Узоқ хорижий мамлакатларнинг ҳаммасида буларни бир сўз билан **куруюклубум** дейилади.

Ўқитишнинг техник воситалари. Буларсиз дарсни амалга ошириш мумкин эмас. Ўқитишнинг техник воситалари таркибига: аудитория ёки синф хонаси, ичидаги жиҳозлар — парта ски стол-стул, ўқитувчининг курсиси ва ишчи столи, маъруза учун минбар, доска ва ахборот узатиш техникалари кирази. Ахборот узатиш техник воситаларга — кодоскоп, эпидоскоп, монитор-компьютер, овоз узатиш техникаси ва бошқа техник постилар кирази.

Усул ва услублар. Китобимизнинг аввалги саҳифаларидан бизга маълумки, инсон муайян мақсадга эришиши учун бир қатор усуллардан фойдаланади. Бу усулларни у маълум бир тартибда қўллайди. Усуллар қўлланиш тартибини турлича номлар билан — услуб, йўл, тариқат каби атамалар билан номлайдилар.

Педагогикада улар асосан методика атамаси билан аталиб келинмоқда.

Дарсинг бу беш бўлаги ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни дарс деган мажмуни ташкил қилиди. Бирининг мавжудлиги бошқасининг мавжудлигини шартсиз этиб, бирининг йўқ бўлиши бошқа барча қисмларнинг

фаолиятини йўққа чиқаради. Дарҳақиқат, ўқитувчи бўлмаса, дарс бўлмайди. Ҳаммаси бўлса-ю, ўқувчилар бўлмаса ҳам дарс ўтиб бўлмайди. Ҳамма қисмлари мужассамланиб, дарс ўтишнинг дастур ва дарслиги бўлмаса, дарс бўлмайди. Бўлган тақдирда ҳам дарс дейилмайди ва ҳоказо.

Демак, дарс — аниқ мақсадни кўзлаб, ажратилган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчилар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб бориладиган машғулот экан. Дарснинг мақсади, мазмуни ва ҳажми таълим стандартлари асосида белгиланади.

Дарс — таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабаларнинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши шарт.

Ҳозирги кунда узлуксиз расмий таълим тизимида таълим-тарбия синф-дарс шаклида олиб борилади. Инсоният тарихий ривожланишига назар ташлайдиган бўлсак, таълимни ташкил этиш шакллари жамиятнинг тараққиёт босқичларига мос равишда амалга ошганини кўрамыз.

Дастлабки даврларда таълим бериш фақат одамларнинг меҳнат фаолияти, кундалик турмуши билан узвий боғланган ҳамда билим бериш, ўргатиш якка тартибда олиб борилган.

Давр ўтиши билан кўпчиликка билим бериш эҳтиёжи пайдо бўла бошлаган. Таълимнинг мазмуни, билимларнинг мураккаблашуви, болаларни гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитишни тақозо этгани ҳолда, таълим-тарбия билан шуғулланувчи мутахассислар, яъни ўқитувчиларни тайёрлаш зарурияти келиб чиқди.

Ўрта Осиё тарихига назар солар эканмиз, эрамыздан илгари минггинчи йилларда Зардўштийлик оташхона ибодатхоналарида қоҳинлар ёшларни тўплаб, уларга зарурий билим бериш билан шуғулланганлиги «Авесто» ва бошқа тарихий манбалардан бизга маълум. Тахминан шу вақтнинг ўзида болаларни бир жойга йиғиб ўқитиш Мисрда ҳам ташкил қилинганлиги тарихдан бизга маълум. Мисрликлардан ўрганиб, болаларни тўплаб ўқитиш одати қадимги Юнонистонда ҳам олиб борилганлиги, уларда Спарта ва Афина мактаблари бўлганлиги ҳаммага маълум. Аммо қадимда таълим-тарбияни қатъий чегараланган вақтда, бир хил ёшдаги болалар билан олиб бериш, таълим мазмунини босқичма-босқич бериш масаласига аниқлик киритилмаган эди.

Таълимнинг ташкилий масалалари Ал-Форобийнинг «Фан ва ақл-заковат» асарида ўқув фанларини гуруҳларга бўлиб ўқитиш, уларнинг тарбиявий моҳиятини очиш масалаларига эътибор берилган. Бу масалалар Улуғбек даврида ҳам кўтарилиб, маълум даражада амалга оширилган.

Педагогика тарихида, таълим-тарбияни ташкил этишнинг асосий шакли дарс ҳисобланган синф дарс тизимини биринчи бор буюк чех мутафаккир олими ва педагоги **Ян Амос Коменский** (1592—1670) ишлаб чиққан ва амалнинг да жорий этиши.

Бугунга келиб синф-дарс тизими ривожланиб, давр уни яхшироқ бир бутунлик — мажму сифатида идрок қилишликни таълим оламида этмоқда. Қўлингиздаги китоб, айтиши шу мақсадни амалга ошириш учун ёзилди.

3. Киши ижтимоий моҳиятини шакллантирувчи манбалар

Инсоннинг ижтимоий моҳияти нимадан ташкил топганини эга олсак, унга қуйидаги қисқача таърифни бериши мумкин. Одамнинг ирсий бирликлари орқали кишига мерос бўлиб қолган ва ҳаёти давомида орттирган, тили ва вужуди орқали киши намоён қиладиган турли такомил босқичлардаги билимлар мажмуи одамнинг ижтимоий моҳиятини ташкил қиладиган, десак хато қилмаган бўламиз. Шундан маълум бўладики, ҳар бир инсоннинг ижтимоий моҳият асосини билим ташкил қилувчилар экан. Одам бу билимларни **оиласидан**, уни **ўраб турган ижтимоий муҳитдан**, **оммавий ахборот воситаларидан** ҳамда **уз-туксиз расмий таълим-тарбия тизимидан** олади. Шу билан бир вақтда, ҳар бир одам, теварак-атрофни **мустақил равишда** кузатиб, у ердаги нарса ва ҳодисалар билан алоқага киришиб, таълим-тарбияни ишга солган ҳолда, билмаган кўп нарсаларини билиб олади.

Китобимизнинг аввалги саҳифаларида айтилган мажмулар шариъати тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, одамнинг билим эгаллаш манбаларини мажмуга келтирадиган бўлсак, у қуйидаги кўринишга эга бўлади (4-расмга қараңг).

Кўриб турганимиздек, одамнинг билим эгаллаш манбалари мажмуининг марказида **мустақил билим эгаллаш** ҳалқаси жойлашган. Бу дегани, инсон билим эгаллаш жараёнида билимларни қайси манбадан олаётганлигидан қатъи назар, албатта, таълим-тарбияни ишга солиб, мустақил равишда эгаллайди. Уйда — ота-она, ака, опа ва бошқа яқин кишилари; кўча-қўйда — ошначилар, бегона кишилар, оммавий ахборот воситалари, адабиёт ва устоз-муаллимлар бу билимларни эгаллашга фақат манба бўлиб хизмат қиладилар, холос. Ундан ташқари, инсон теварак-атрофни кузатиб, мустақил фикр юритиб ҳам билмаганини билиб олади.

4-расм.

Кишининг билим эгаллаш мажмуи марказида одамнинг мустақил фикр юритиши тургани билан, билим эгаллаш манбалари ичида, кишининг фойдали билимларни муайян бир тартибда эгаллаши ва унинг шахс сифатида шаклланишини таъминлайдиган ҳалқа **узлуksиз расмий таълим-тарбия** тизими дир. Чунки, ҳар қандай ота-она, улар қанчалик ўқиган ва зиёли бўлмасинлар, барча оммавий ахборот воситалари ва бошқа билим манбалари, тарбияланувчига ўтказиладиган таълимий таъсирлар таълим-тарбия бўйича мутахассис олимлар томонидан тузилган дастур ва режа асосида олиб борилмайди. Шу кунларда бу вазифа, фақат расмий таълим-тарбия тизимидаги мугасадди кишилар (ўқитувчи ва педагог), илмий асосда тузилган ва амалиётда бир неча бор синовлардан ўтган дастур асосида амалга оширилади.

Бу ерда шуни қайд қилиб ўтиш жоизки, табиатан билим манбалари ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилади. Шу боис, мажмудаги олти манбанини бири ёмон ёки мутлақо ишламаса, қолганлари ҳам оқсайди. Чунки улар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо этади. Масалан: ота-она, мактаб ва бошқа билим манбалари болага тўғри билим беришаётган бўлса-ю, бола носоғлом ижтимоий муҳитга тушиб қолиб, у ердан нотўғри билим ола бош-

лаган бўлса, барча билим манбаларининг меҳнати зое кетади. Ёки бошқача вариантни олиб кўрайлик, таълим-тарбия тизимидан ташқари бошқа билим манбаларида тўғри билим берилаётган бўлсин, ammo мактаб ёки коллежда нотўғри тарбия берилаётган бўлса, барча билим манбаларининг саъй-ҳаракатлари нучга чиқади ва ҳоказо. Шунинг учун, фарзандларимиз тўғри тарбия олишлари ва ҳақиқий билимлар эгаси бўлишлари учун ҳамма билим манбаларининг мақсад ва вазифалари ўзаро келишган ҳолда умумий маҳражга келтирилиб, бир мақсадга йўналтирилган бўлиши лозим.

Билим манбаларидан бири ва асосийси бу **оиладир**. «Қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол бунга мисол бўла олади. Бола туғулгани замон, балки она қорнидалигидан бошлаб, оила аъзоларининг ўзига нисбатан таъсирини ҳис этади. Бу таъсир яхши, яъни меҳр-муҳаббат, чиройли ва тўғри сўзлар ҳамда инсоний муносабатлар таъсири остида ўсса, бола оилада яхши тарбия олган ҳисобланиб, унинг тани-жони, шу жумладан, асаби ва ақли соғлом бўлади. Аксинча, бола оилада кўпол муомала, бақир-чақир, жисмоний жазолар, ёлгон сўзлар таъсири остида ўсса, баджаҳл, алдоқчи, асаби бузуқ ва жисмонан носоғлом бўлиб етишади. Жамиятга фақат жисмоний, руҳий ва ақлий саломат одамлар керак бўлгани учун, ҳар бир ота-она ва оиладаги катта ёшдаги кишилар шу оилада ўсиб-ўнаётган боланинг тарбиясига жамият олдида масъулдирлар. Ё уни ҳеч ким унутмаслиги керак. Расмий таълим-тарбия тизими киши ижтимоий моҳиятининг тўғри шаклланишига етакчилик қилишини юқорида айтиб ўтган эдик. Шу боис, ўқитувчи ва педагоглар ўз меҳнатлари зое кетмаслиги учун оила билан боғланиб, болага бўлган тарбиявий муносабатларини жамият талаби доирасида олиб борилишини таъминлашлари керак. Ўз навбатида, ота-оналар ўқитувчилардан олган кўрсатмаларга биноан, болага бўлган таъсирни тўғри олиб боришлари шарт. Ё унинг учун эса, ўқитувчилар ота-онага қандай кўрсатма беришликларини яхши билишлари керак.

4-расмда кўриб ўтганимиздек, бола ижтимоий моҳиятининг шаклланишида **оммавий ахборот воситалари** (радио, телевидение, газет ва журналлар ҳамда бошқа адабиётлар), шунингдек унинг уй ва мактабдан ташқари ҳаёти кечадиган **ижтимоий муҳит** ҳам катта таъсир ўтказар экан. Шунинг учун ота-оналар ўқитувчилар билан бирга бола қандай радио тўлқишларини эшитиб, қандай телевидение кўрсатувларини кўраётганлигини, қандай газета ва журналларни ҳамда адабиётларни ўқиётганлигини назорат қилиб боришлари шарт. Чунки бозор иқти-

содиёти ҳамда ҳуқуқий ва демократик мамлакат шароитида эфирга, экранга ва сотувга гоҳо ғайри тарбиявий эшиттириш ва адабиётлар чиқиши мумкин. Ўз навбатида, радио ва телевидение кўрсатувлар копанияси ва нашриётдаги мутасадди кишилар ўз фуқаролик бурчларини астойдил бажариб, одамларнинг тўғри тарбия топишлари устида қайғуришлари, эфир ҳамда китоб дўконларига умуминсоний ва миллий қадриятларга жавоб берадиган материалларни чиқаришлари лозим. Чунки аҳолининг турли ижтимоий хасталикларини даволаш учун, кейинчалик жамиятнинг кўплаб маблағи кетади.

3.1. Мустақил равишда билим эгаллаш

Ҳар бир одам индивид, яъни кимса бўлиб туғилади ва ҳаёти давомида тафаккурини ишлатиб, билим йиғади ва бу билимларни мушоҳада қилиб, ўзининг феъл-атворини шакллантиради ва маълум бир вақтдан сўнг шахсга айланади. Инсон шахс даражасига кўтарилиши учун қуйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлиши керак. Буларга: индивидуаллик, мижоз (темперамент), феъл-атвор, фаоллик, мақсадга интилувчанлик, йўналганлик ва прода киради.

Индивидуаллик — фақат муайян кишига хос бўлган биологик ва ижтимоий сифатлар мажмуи.

Мижоз (темперамент) — одамнинг хусусий психологик таснифи.

Феъл-атвор (характер) — мижознинг ижтимоийлашувидан келиб чиқиб, кишининг атрофдагилар билан муносабатида намоён бўлувчи ижтимоий сифат.

Фаоллик — кишининг атроф-муҳит билан бўлган муносабатида намоён бўлиб, ички ва ташқи фаоллик деган турларга бўлинади.

Мақсадга интилувчанлик — қўйилган мақсадга етиш қобилияти орқали намоён бўлади.

Йўналганлик — шахсий ҳаётда олдига қўйган мақсади орқали ифодаланиб, кишининг дунёқарашида ва маънавий эҳтиёжларида намоён бўлади.

Ирода — мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари жараёнида учрайдиган тўсиқларни бартараф этиш ва қийинчиликларга бардош бериши орқали ифодаланади.

Ҳақиқатан ҳам, одам дунёга келганида фикр юритиш қобилияти билан туғилади. Шунинг учун, у хоҳлайдими-йўқми, тафаккури ишга тушгач, теварак-атрофни кузатиб, уни англай бошлайди. Аввал алоҳида-алоҳида нарсаларни англаса, ке-

иничалик бу нарсаларнинг орасидаги боғлиқликларга ҳам ақлига бошлайди. Ана шу, атрофдаги чексиз нарсалар орасидаги муокадорликларни англашни билиш дейилади.

Шундай экан, соғлом туғилган бола атроф-муҳитни кузатиб, маълум вақтдан кейин уни қуршаб турган нарсалар орасидаги боғлиқликни англай бошлайди ва хотирасида сақлайди. Демак, у билим йиғи бошлаган бўлади. Унинг билим йиғишига, аниқроғи нарса ва ҳодисаларни англашига унга эмиётган онаси, сўнг отаси, опаси, акаси ва бошқа оила аъзолари ёрдам бера бошлайдилар. Натижада, бола оила тарбияси таъсирига ўта бошлайди. Бироқ чақалоқлигида атроф-муҳитни кузатиб, билим йиғиш қобилиятини бола то умрининг охиригача сақлаб қолади. Фақат ота-она, ўқитувчи ва мураббийлар бунга халақит бермасалар бўлгани. Халақит қилмайин деб, бола тафаккурининг ривожини ўз ҳолига ташлаб қўйиш ҳам афсуски эмас, унинг фикр юритишига ва билмаган нарсасини қилиб олишига ёрдам бериш лозим.

Бола катта бўлгани сари ўқиш ва ёзишни ўрганиб, билимларни китоблар ва оммавий ахборот воситаларидан мустақил равишда ола бошлайди ва бир кун бориб шахсга айланади. Шахснинг ҳам оддийси (авом), ривожлангани (хос кишилар) ва улуғи (валий) бўлади. Кимда-ким сабъ-ҳаракат қилиб, фатво билан, қийинчиликлар олдида довдирамай, мардонлар, қўйган мақсади сари ҳаракат қилиб, билим эгаллаб борарканда, оддийдан мураккаб томон ривожлана бориб, босқичма-босқич валий даражасига эришиши мумкин.

3.2. Оилада таълим-тарбия

Оила тарбияси деганда, ота-она ва бошқа оила аъзоларининг, улар истаган ижтимоий сифатларни болада шакллантириш мақсадида унга кўрсатган таълимий таъсирлари тушунилади.

Оила бола учун, бир вақтнинг ўзида, ҳам ҳаёт кечириш шикони, ҳам таълим (билим) олиш манбаи бўлиб хизмат қилади. Боланинг илк ижтимоий ривожланиши даврида оиланинг роли беқиёс. Боланинг гўдаклик чоғида кўрган-кечирган ва тафаккурдан ўтказиб, хотирасига жойлашиб олган билимларни жуда турғун бўлади. Уни махсус психологик муолажалар орқали хотирасидан чиқариб ташланмаса, улар киши умрининг охиригача сақланиб қолади ва шахсий ҳаётига, шу жумладан, шахс сифатида шаклланишига катта таъсир ўтказди. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, оила жамият талабига жа-

воб берадиган яхши оила бўлса, унда ўеиб-унган бола ҳам (уни бошқа таъсирлардан сақлаганда) яхши бўлиб шаклланади ва аксинча. Шунинг учун жамиятга мос кишиларни тарбиялаб берувчи расмий таълим-тарбия тизимидаги мутасадди кишилар оила билан алоқани мустаҳкамлашлари, дидактика тамойиллари ва психология қоидаларидан келиб чиққан ҳолда, ота-оналарга тавсиялар ишлаб беришлари лозим.

Демак, оиладаги тарбия, кишининг бутун ҳаётига ва шахс сифатида, фуқаро сифатида шаклланишига ҳал қилувчи таъсир ўтказар экан, бутун жамоатчилик ҳамда барча давлат муассасалари ҳар бир оиланинг соғ-саломатлиги ва тинчлиги устида қайғуриши тўғри бўлади.

Кейинги пайтларда, жаҳон миқёсида, бола тарбиясида оиланинг роли камайгани сезилмоқда, «оила кризиси» деган туншунчалар ҳам пайдо бўлмоқда. Жаҳон олимлари бунинг сабабларини аниқлашга киришганлар. Бунинг сабабларидан бири, бошқа билим манбаларининг ўта тараққий этиб кетганлигидан деб билмоқдалар. Жумладан, оммавий ахборот воситалари, айниқса, телевидение, радио, уларга интернет тармоқлари қўшилиб, кишилар онгини чулғаб олган. Уларнинг таъсир кучи жуда юқори бўлиб, оила ва расмий таълим-тарбия тизими улар олдида ип эшолмай қолмоқда.

Оила кризисининг яна бир муҳим сабабларидан, ота-она ва бошқа оила аъзолари ўзларининг тобора ўсиб бораётган моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадида меҳнат жараёнида ўта фаоллашиб кетиб, бола тарбиясига вақт тополмаётганликларидир. Айтганларимизга бошқа кўпгина омиллар ҳам қўшилиб, бола тарбиясидаги оиланинг роли сусаймоқда.

Оила тарбиясида йўл қўйилаётган камчиликларни тўлдириш мақсадида, бутун дунёда ижтимоий, яъни жамоатчиликнинг тарбиявий родини оширишга интилоқдалар. Натижада, жамоатчилик вакиллари ўз тарбиявий таъсирларини илмий асосда олиб боришлари учун **ижтимоий педагогика** деган жанр ҳам пайдо бўлди.

Унинг асосий вазифаси, асосан, тарбияси қийин ёки умуман тарбиясиз қолган одамларнинг, биринчи навбатда, болаларнинг тарбияси билан шуғулланишидир. Уларга нафақат маънавий таъсир, балки моддий ёрдам кўрсатиш ва ҳоказо ишлар амалга оширилоқда. Ундай кишилар фаолиятини, кўп мамлакатларда, худуддаги расмий таълим-тарбия билан шуғулланувчи департаментлар ўз назоратига олганлар. Аммо бу йўналишда муаммолар ҳали жуда кўп.

3.3. Узлуксиз расмий таълим-тарбия

Инсоннинг замон талабига жавоб берадиган шахс бўлиб шаклланишида, сўзсиз узлуксиз расмий таълим-тарбия етакчилик қилади. Унинг расмий деб аталишининг мазмуни куйидагилардан келиб чиқади. Аҳолининг ижтимоий сифатларини замонга мос равишда шакллантириш режаси, таълим-тарбия соҳасидаги етук олимлар томонидан жамиятнинг таълим-тарбияга қўяётган талаб ва эҳтиёжлари асосида миллий дастур кўринишида тузилади. Сўнг уни ижтимоий буюртма сифатида Олий Мажлисга тавсия қилинади. Халқ ноиблари ўзларининг шўъба йиғилишларида мутахассис экспертлар билан бирга бу дастурни кўриб чиқадилар. Уни жамиятнинг истиқболли режалари билан солиштириб, таълим-тарбиянинг шу кундаги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда таҳлил қиладилар. Дастур маъқул бўлса, биринчи ўқишдаёқ тасдиқланади, кам-кўсти бўлса, таклифлар киритиб, қайта ишлаш учун қайтарилади. Маромига етган таълим-тарбия дастури республиканинг икки палаталик Парламенти тасдиғидан ўтади. Шундан кейин у қонун кучига эга бўлади. Бу дастур давлат томонидан молиявий кафолатланганидан кейин давлат буюртмаси деган ном олади. Шунда у расмий деган мақомга эга бўлиб, мутасадди кишилар уни бажариши шарт бўлади.

Давлат маблағининг катта бир қисми бу ишга сарфлангани гуфайли, молиявий назорат органлари таълим-тарбия билан шуғулланаётганлар ишини назорат остига оладилар.

Ўз навбатида, инсон муаммоси билан шуғулланувчи файлсуфлар, замона талабига жавоб берувчи киши ижтимоий сифатларини яратиб берадилар. Улар яратган сиймо шу ҳудуднинг муаяйн вақти учун комил инсон фазилатлари ҳисобланади.

Замон талабига жавоб берувчи инсоннинг ижтимоий сифат кўрсаткичлари таълим-тарбия билан шуғулланувчилар учун умумий методологик асоснинг биринчи қисмини ташкил қилади.

Файласуфлар ишлаб берган комил инсон сифатларини шакллантириш учун, фан соҳаларининг етакчи олимлари босқичма-босқич амалга оширадиган намунавий дастурларни ишлаб чиқадилар. Бу дастурлар таълим-тарбия тизимининг ҳар бир босқичи ва ҳар бир тармоғи учун ишланган давлат стандартларига мос ва болалар имкониятларидан келиб чиққан ҳолда тузилади.

Намунавий дастурлар давлатнинг мутасадди органларида тасдиқдан ўтганидан кейин, таълим-тарбия соҳасининг ама-

лиётчилари учун дастуруламал ҳисобланади. Шундан кейин ҳар бир ўқитувчи ва педагог, ўз ўқув муассасасининг йўналишидан, моддий базасининг имкониятидан ҳамда ўз касб маҳоратидан келиб чиқиб, ўзи учун ишчи дастур тузади ва уни тасдиқлатиб олади. Кўриб турганимиздек, давлат томонидан ташкил қилинган ва молиялаштирилган таълим-тарбия тизими жуда кўп синовлардан ўтиб, амалга оширилади ва давлат томонидан назорат қилинади. Шунинг учун уни расмий дейилади.

Узлуксиз деган сифатдошга келсак, ҳақиқатан ҳам, таълим-тарбия оиладан бошланиб, то киши умрининг охиригача давом этади.

Қуйида узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ҳар бир босқичини алоҳида мажму сифатида кўриб, уларни батафсилроқ тавсифлаймиз

Ўзбекистоннинг узлуксиз таълим-тарбия тизими

Она мактаби. Юқорида оилада олиб бориладиган таълим-тарбияни умумий тарзда кўриб чиққан эдик. Шунда оиладан олинган билим ва кўникмлар ўта турғун бўлиб, киши умрининг охиригача унинг хулқ-атворида сақланиб қолишлиги ҳам қайд қилинган эди. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, болага оилада тўғри тарбия берилаяптими ёки бола ёмон тарбия олаяптими, жамият учун бефарқ эмас. Чунки оилада ёмон тарбия олган бола, эртага жамият аъзоси бўлиб, жамият ижтимоий ҳаётига кириб келади ва у нафақт оила аъзоларини қийнайди, балки барча жамият аъзоларининг ҳам тинчлигини бузади. Шунинг учун ҳам узлуксиз расмий таълим-тарбия оиладан бошланиши тўғридир. Бунинг учун, шу муаммо билан шуғулланувчи мутасадди олимлар оила учун тавсиялар, зарурият бўлса, тарбиявий дастурлар тузиб беришса, мақсадга мувофиқ бўлади. Хорижий мамлакатларнинг баъзиларида бу амалга ошган.

Ота-она ва оиланинг бошқа катга ёшдаги аъзолари болага кўрсатадиган таъсирни, унинг натижасини кўз олдиларига келтирган ҳолда, муаллимлар тавсиясидан келиб чиқиб ўтказишлари лозим. Жамият шунчалар мураккаблашиб кетдики, жамият аъзолари орасидаги муносабатлар ўта зидлашиб, алоҳида бир одамнинг феъл-атвори бутун жамиятнинг ижтимоий ҳаётига таъсир ўтказмоқда. Маълумки, ёмон феъл-атвор таъсиридан кўра, яхши хулқнинг таъсиридаги жамият тинч ва фаровон ҳаёт кечиради. Шунинг учун ҳар бир оилада ўсаётган

шолга ҳаммамиз жавобгар бўлайлик. «Бир қизга етти қўшни олиб қилади» деган халқ мақолини, оилада ўсаётган ҳар бир фарзандга уқтириб, унга бутун маҳалла, қолаверса, жамият жавобгар эканини, унинг тарбияси учун ҳамма маъсул эканини тушунтирмоғимиз лозим.

Мактабгача таълим. Бу таълим босқичи давлат томонидан шакл қилинган мактабгача таълим муассасаларида олиб борилади. Бу таълим босқичини мажму деб қараганда қуйидаги даражалар (босқичлар)дан иборат. Буларга ясли группаси, кичик, ўрта ва катта группа деган босқичлар киради.

Мактабгача таълим муассасалари ўз фаолиятларини давлат томонидан тасдиқланган режа ва дастур асосида олиб борадилар. Болалар бу босқичда эгаллаши керак бўлган билим ва кўникмалар стандартлаштирилган бўлиб, мактабгача таълим муассасаларида фаолият олиб бораётганлар учун бажарилиши мажбурий. Бу таълим босқичида берилган билимлар ундан бир нағона юқори бўлган умум ўрта таълимда билим бериш учун асос — пойдевор яратиб беради. Демак, бу таълим босқичида давлат стандартида кўрсатилган билим берилмаса, умум таълим мактабида болаларга билим берган кишилар жуда қийналадилар. Шунинг учун ҳаммамиз муайян жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзолари бўлганимиз учун, жамият томонидан бизга юклатилган вазифани, бировга қолдирмай бажарайлик.

Бу босқичда таълим-тарбия олаётган болалар — боғча болалар, уни тарбиялаётганлар эса тарбиячи-мураббий деб аталадилар. Тарбиячилардан ташқари уларга мусиқа ўқитувчилари ҳам сабоқ берадилар.

Умум ўрта таълим. Умум ўрта таълим мактаби, ўз навбатида, бошланғич таълим ва ўрта таълим деган босқичлардан иборат. Бошланғич таълим мактабига болалар 6 — 7 ёш оралиғида қабул қилиниб, у ерда 4-синфни битиргунча ўқийдилар. Бу босқичда болаларга ёзув ва ўқув амаллари ўргатилиб, уларни милакали ўқиш ва ёзиш ҳамда она тилининг бошланғич қоидаларини яхши билиш даражасига етказилади. Шу билан бир қаторда математикадан бошланғич билимлар берилиб, санаш, ўқиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш ва шу каби амалларни бажариш юзасидан билим берилади. Ундан ташқари, бошланғич синфларда расм, мусиқа, жисмоний тарбия, чет тили, табиғатунослик каби фанлардан ҳам бошланғич маълумот берилади.

Ўрта мактаб 5-синфдан бошланиб, 9-синфни битиргунча лавом этади. Бу босқичда, болаларга гуманитар, ижтимоий, табиий ва аниқ фанлар асослари ўргатилади. Болалар бу фан-

ларда мавжуд асосий қонун, қонуният ва қоидаларини эгаллаб, ўзларида уларга кўникма ҳосил қиладилар. Кўникма ҳосил қилиш деганда, киши назарий жиҳатдан эгаллаган билимини ўзининг тил бойлигини ишга солиб, уни эркин равишда айтиб беришликка ёки амалий билимлар бўлса, эгаллаган билимлар асосида амалий машқларни мустақил равишда бажара олишликка айтилади.

Бошланғич мактабда таҳсил олаётганлар ўқувчи, уларга таълим бераётганлар устоз деб номланса, ўрта мактабда таълим олаётганлар ўқувчи, билим бераётганлар ўқитувчи ёки муаллим деб номланиши тўғри бўлади. Бу – Ўзбекистоннинг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да қабул қилинган тушунчалардир.

Махсус таълим. Умум таълим босқичини муваффақиятли битирган ёшлар махсус таълим босқичидаги ё академик лицей, ёки коллеж ўқув муассасаларида ўқий бошлайдилар.

Академик лицейларнинг мақсади бола танлаган ўқув фанлар гуруҳидан чуқурлаштирилган билимлар бериш. Миллий дастурда қўйилган мақсадга кўра, академик лицейлар ёшларнинг ўзи танлаган фанлари бўйича ихтисослашган олий ўқув юртига кириш учун тайёрлаши керак.

Коллежлар эса, ёшларни касб-ҳунарга ўргатиб, маълум бир йўналишдаги касбга ўрта маълумотли кишиларни тайёрлайдилар.

Академик лицей ва коллежларда 3 йил ўқиб, уларни тугатганлар кўлларига диплом оладилар.

Махсус таълим босқичида ўқиганлар ўқувчи, уларга дарс берадиганлар педагог деб номланади.

Олий таълим. Махсус таълим босқичидан ўтиб, кўлига диплом олган ёшларнинг бир қисми олий ўқув юртларига, бу босқич ўқув юртининг талабаси бўлиш учун синовдан ўтишга ҳужжат топширадилар. Бошқа бир қисми, коллеж дипломи бўлганлар, мутахассислиги бўйича ишга кирадилар.

Олий ўқув юртига кириш имтиҳонларидан муваффақиятли ўтган ёшлар, шу олий ўқув юртининг талабаси ҳисобланиб, уларга сабоқ берувчилар ассистент, катта ўқитувчи, доцент, профессор деб номланадилар.

Олий таълим ҳам икки босқичдан иборат. Биринчиси бакалаврият, уни битирганлар тўлиқсиз олий маълумотга эга бўлиб, мутахассислиги бўйича коллежни битирганлардан бир поғона юқори турадилар.

Иккинчиси – магистратура. Бакалавриятда ўқиган вақтида ўз касбига алоҳида қизиқиб, ўзининг шу йўналишда қандай-

дир бир янгилик ярата олишига умид билдирган ёшлар, олий таълимнинг иккинчи босқичида ўқийдилар. Шулар билан бир қаторда, аввал ўқиб кетиб, ишга жойлашган ва меҳнат жараёнида ўзининг касбига қаттиқ қизиқиб қолиб, бирор янгилик ярата олишни ўйлаб қўйган бакалавр кириш имтиҳонидан ўтганидан сўнг магистратурага қабул қилинади. Магистратурани битираётган мутахассис шу соҳанинг бир муаммоси устида магистрлик диссертациясини ёзади ва муваффақиятли ёқлаганидан кейин магистр дипломига эга бўлади. Магистратурада ўқиганлар талаба эмас магистрант деб номланади.

Олий таълимдан кейинги таълим. У ҳам икки босқичдан иборат. Олий таълимнинг иккала босқичида ўқиб, ижобий баҳолар олган ва шу соҳада ўз ечимини кутиб турган аниқ бир муаммони еча олиш салоҳияти борлигини кўрсатган магистрлар, кириш имтиҳонларини топшириб, аспирантурага киридилар. Аспирантурада бир қатор фанлардан сабоқ олиб, уларнинг минимум имтиҳонларини топширадилар. Буларга: фалсафа, чет тили ва махсус фанлар кириди. Барча минимум имтиҳонларни топшириб, танлаб олган муаммо ечимини илмий исботловчи номзодлик диссертациясини ёзгач, уни бир қатор муҳокамалардан ўтказиб, охири ихтисослашган илмий кенгашида очик ҳимоялаб, Олий аттестация комиссияси тасдиғини олганларидан кейин фан номзоди илмий унвонига эга бўлади.

Аспирантурада ўқиётганлар — аспирант, уларга йўл-йўриқ кўрсатиб турган олим раҳбар деб аталади.

Фан номзоди деган илмий унвонга эга бўлиб, фанда йирик бир ўзгариш ясай олиш қобилиятини намоён қилган номзод докторантурага имтиҳон орқали қабул қилинади. Шунда у, мустақил равишда докторлик диссертация устида ишлаб, 20—30 дан ортиқ асарлар ёзиб, чоп этгирса, унга докторлик диссертациясини ҳимоялашга руҳсат берилади. Докторлик ҳимоясини ошкора ҳимоядан ўтказса, унга Олий аттестация комиссияси тасдиғи билан фан доктори деган илмий унвон берилади.

Докторантурада ўқийдиганларни — докторант, унга кўмак бериб турган йирик олимни консультант деб аталади.

Малака ошириш. Олий таълимнинг бакалавр босқичини битиргандан бошлаб магистр, фан номзоди, фан докторлари, илмий ишчи, ҳар 4—5 йилда малака ошириш курсларидан ўтишлари шарт. Малака ошириш турли муддатли бўлиб, уларни битирганларга гувоҳнома берилади.

Кўриб турибсизки, ўзини ҳақиқий инсон деб билган ва ўз устида тинмай ишлаб, доимо билим олишни мақсад қилиб

қўйган киши давлатнинг узлуксиз таълим-тарбия тизимидан чиқиб кетмасдан, унинг турли босқичларидан ўтиб, комил инсон даражасига эришиши аниқ.

3.4. Оммавий ахборот воситалари

Билим олишнинг бу турдаги манбаи мажмуига даврий матбуот (газета ва журналлар), радиоэшиттириш ва телевидение ҳамда кўплаб нашриётлар киради. Уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, мажму бўла туриб, бир қатор унсурлардан ташкил топади. Масалан, даврий матбуот деган ахборот манбаининг мажмуи, ўзидан бир поғона пастдаги «газета» ҳамда «журнал» деган мажмулардан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири ўз бошига мажму бўла туриб, ўзидан бир поғона пастдаги бир қанча қисм (унсур)лардан ташкил топган. Масалан, Ўзбекистонда «газета» деган ахборот мажмуи «Халқ сўзи», «Мулқдор», «Фидокор», «Адолат», «Ҳуқуқ», «Ҳуррият», «Моҳият» ва ҳоказо жами 100 дан ортиқ мажмулардан ташкил топган. Шунга ўхшаб, журналлар, нашриётлар, радиоэшиттириш тўлқинлари ва телевидение каналлари ҳам жуда кўп унсурлардан ташкил топган бўлиб, биргаликда қудратли ахборот (билим) манбаини ташкил қиладилар. Улар ўзларининг кучли интеллектуал салоҳиятининг фаолияти билан аҳоли онгига, яъни уларнинг ижтимоий моҳиятига қатта таъсир ўтказиб келмоқдалар. Шу кунда уларга, илмий асосда қурилган ўта кучли таълим-тарбия тизими таълимий таъсири бўйича ўз ўрнини бой бермоқда.

3.5. Ижтимоий муҳит

Юқорида келтирилган билим олиш манбаларининг ажралмас бир қисми бўлиб ҳисобланган ижтимоий муҳитни таҳил қиладиган бўлсак, у кўча-қўйда, транспорт воситаларида, тўй-ҳашам, маърака, байрам ва масжидларда киши онгига таъсир ўтказиб, унинг ижтимоий моҳиятини яхши ёки ёмон томонга қараб ривожланишига хизмат қилади. Баъзи бир кишилар, оила тарбиясининг таъсирига берилиб, бошқа турдаги ахборот манбаларини билиб туриб рад қиладилар. Ватандошларимизнинг яна бир қисми расмий таълим-тарбия тизимига маҳкам ёпишиб олиб, фақат у орқали келган билимларни қабул қилиб, бошқасини инкор этадилар. Шунга ўхшаш, бир қисм аҳоли телевизор ёки радиодан узилмайди. Уларнинг наздида энг тўғри билимни шулардан олиш мумкин ва ҳоказо.

Бизни ўраб турган ижтимоий муҳитдаги билимлар ҳозиргача аҳоли маънавиятининг шаклланишида муҳим роль ўйнаб келмоқда. Бунинг сабабларидан бири, кўча-кўй ва ижтимоий муҳитни шакллантирувчи жойларда билим узатиш ва билим олиш эркин, яъни ихтиёрий равишда кечади. Бошқа билим манбалари, у оилами, оммавий ахборот воситаларими ёки расмий таълим-тарбиями одамларга билимларни асосан тиқиштириб, кўп ҳолларда мажбурлаб берилади. Психология илми қонуниятига кўра, инсонга нимаики нарса мажбурланса, унда шу нарсага нисбатан қарши куч пайдо бўлади. Шунинг учун ижтимоий муҳитни ўрганиш замонамизнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Ижтимоий муҳит табиий муҳит сингари бузилиши ёки тоза бўлиши мумкин. Инсоннинг жамият аъзолари билан биргаликда, ўзаро муносабатларида яратиладиган муҳит ижтимоий муҳит дейилади. Оилада, халқ таълими тизимида, меҳнат жамоатларида, жамоат жойларида юзага келадиган ижтимоий муносабатлар, шунингдек, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати фаолиятдан қарор топган ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий муносабатлар мажмуи инсон ҳаёти фаолиятининг ижтимоий муҳитини юзага келтиради.

Инсон саломатлиги миллат бойлиги ҳисобланади. Шу боисини ҳар бир киши ўзининг ва атрофдагиларнинг жисмоний, руҳий ва ижтимоий саломатлигини асраши керак. Аҳолининг соғлигини сақлаш табиий ва ижтимоий муҳитларнинг ҳолатини боғлиқ. Бу ерда ижтимоий муҳит етакчилик қилади. Чунки тоза ижтимоий муҳитда яхши маънавият шаклланади. Яхши маънавиятга эга бўлган инсон ҳам ижтимоий, ҳам табиий муҳитлар мусаффолигини таъминлай олади.

ПЕДАГОГИКАНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1. Педагогиканинг махсус тушунчалари

Ҳамма илм-фан ва касб-ҳунарларда бўлгани каби, педагогикада ҳам бошқалар кам тушунадиган ёки умуман тушунмайдиган махсус тушунчалар бор. **Нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини, яъни бир бутуннинг ички қисмлари орасидаги алоқалар ва шу бутуннинг ташқи муносибатларини акс эттирувчи тафаккур шаклига тушунча дейилади.** Тушунчанинг манتيқий вазифаси, бирон нарса ёки ҳодисани бошқасидан фикран ажратишдан иборат. Ҳар бир фан муайян тушунчалар билан иш кўради. Тушунча ҳиссий билиш шаклларида фарқ қилиб, инсон тафаккурида тўғридан-тўғри акс этмайди. У таққослаш, таҳлил, синтез қилиш, абстракциялаш, умумлаштириш каби мантиқий усуллардан фойдаланган ҳолда ҳосил қилинади.

Расмий таълим-тарбия боғчадан бошланиб, малака ошириш билан тугаши бизга аён бўлди. Ҳақиқий инсон ва замон талабига жавоб берадиган мугахассис сифатида ўзини ҳис қилиши учун, ҳар бир одам доимо ўзини узлуксиз таълим-тарбия жараёнида ушлаб туриши керак эканини ҳам англадик. Узлуксиз расмий таълим-тарбиянинг бирламчи асоси дарс ҳисобланиши ва у беш унсурдан ташкил топишини ҳам биламиз. Демак, педагогиканинг асосий тушунчаларидан бири дарс.

Дарс — аниқ мақсадни кўзлаб, берилган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи-ёшлар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб бориладиган машғулот экан, дарснинг мақсади, мазмуни ва ҳажми таълим стандартлари асосида белгиланади. Ўқитувчи учун дарс педагогик фаолиятининг асосий ташкилий шакли экан, у бу жараёнда:

- ҳар бир синфда ўқувчиларнинг ёши ва билим даражаси бир хил бўлишига;
- дарс қатъий жадвал бўйича белгиланган аниқ муддатда олиб борилишига;
- дарс ўқитувчи раҳбарлигида бутун синф билан ва алоҳида ўқувчилар билан ишлаш шаклида олиб борилишига;
- дарс ўқув фанининг характери, берилаётган билимларнинг мазмунига қараб турли усуллар ва воситалар ёрдамида олиб борилишига ва узлуксиз таълим тизимининг бир қисми

сифатида тугалланган билим берилишига ҳамда навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратишга қаттиқ риоя қилиши шарт.

Шуни унутмаслик керакки, ўқув юртларида таълим-тарбия ишлари фақат синф-дарс шаклида олиб борилмай, балки амалий машғулотлар, тажриба ишлари шаклида ҳам амалга оширилади. Бу машғулотлар синфдан ва мактабдан ташқарида бўлиши ҳам мумкин.

Дарс – таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, оғли ва фаол бўлиши, билимлар мустақкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабанинг шахсий хусусиятлари эътиборин олинган ҳолда ташкил этилиши шарт.

Педагогика фани дарс олдида бир қатор дидактик талабларни қўяди, улар қуйидагилардан иборат:

– ҳар бир дарс аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда пухта режалантирилиши ёки лойиҳаси тузилиши лозим. Бу жараёнда ўқитувчи дарснинг таълимий ва тарбиявий мақсадини белгилыйди. Дарс босқичларини, яъни қандай бошлаш, янги материални қандай ўтиш, қандай тамомлаш, кўргазмални ва бошқа дидактик материаллардан қандай фойдаланиш кабиларни олтидан ҳал қилиб олади;

– ҳар бир дарс аниқ ғоявий изланишга эга бўлиши лозим;

– ҳар бир дарс мактабнинг ижтимоий муҳит имкониятини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан боғланиши, кўргазмални воситалар билан жиҳозланиши шарт;

– ҳар бир дарс, дарс характериға мос усул ва услублардан самарали фойдаланилган ҳолда ташкил этилиши керак;

– дарс учун ажратилган вақт ва унинг дақиқаларидан тежамкорлик ва унумли фойдаланиш талаб қилинади;

– дарс жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро фаол муносабатда бўлиши шарт, ўқувчи-талаба пассив тингловчига айланмаслиги керак;

– машғулотлар бутун синф ва ҳар бир ўқувчи билан, уларнинг шахсий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда олиб борилиши юқори самара беради;

– дарснинг мазмуни ва характериға қараб халқимизнинг бой маънавий меросидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Педагог ўтилайётган мазмунинг мазмуниға боғлиқ ҳолда мустақил Ўзбекистондаги ўзгаришлардан ўқувчи ва талабаларни самардор этиши лозим. Педагогиканинг навбатдаги тушунчаларини **маърифат** ҳисобланади.

Маърифат (педагогик жараён) — бу таълим ва тарбияни амалга оширувчи инсоннинг фаолият соҳаси. Билимга эга ва уни бошқаларга ўргатишни ўзига касб қилган «таълим-тарбия берувчи»лар — боғча тарбиячиси, устоз, ўқитувчи, педагог, катта ўқитувчи, ассистент, доцент, профессор, маърузачи деб номланади. Билимга талабгорлар, яъни «билим олувчилар» — боғча болалари, ўқувчилар, талабалар, тингловчилар ва шогирд деб аталади. Таълим-тарбия муассасаларига боғча, мактаб, академик лицей, коллеж, институт, университет, академия кабилар киради. Кўриб турибсизки, педагогиканинг бир қатор тушунчалари мавжуд экан. Бу ижтимоий воқеликнинг асосий мақсади билим бериш экан, у таълим ва тарбия жараёнида амалга оширилади. Шундай экан, махсус педагогик тушунчаларнинг кейингиси **билим** саналади.

Билим — бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги уларнинг тадрижий ривожининг ички заруриятидан келиб чиққан алоқадорликдир. Уни қонуният деб ҳам юритилади. Бу зарурий боғлиқлик нарса ва ҳодисаларнинг табиатидан келиб чиқиб, бизнинг ихтиёримиздан ташқарида. Уни ўзгартириб бўлмайди. Уни билиб, унинг хусусиятидан келиб чиқиб, иш юритилади. Билим кишидан кишига маълумот (ахборот) орқали ўтади. Билимлар тушунча, таъриф ва тавсифлар орқали ўзини намоён қилади.

Маълумот — у икки маънода ишлатилиб, иккинси ҳам педагогикага оид.

1. Хабар — ўқиш жараёнини амалга оширувчи восита. Билимли кишининг вазифаси билимини унга талабгор бўлганларга етказиш, маълум қилиш, тил ва кўрғазмалар ёрдамида муайян алоқадорликни (билимни) бошқаларга билдиришдан иборат.

2. Билим даражаси, ўқиш, билиш, яъни борлиқдаги объектив қонуниятларни ҳис қилиш натижасида олинган билимлар йиғиндиси. Масалан, паст маълумотли, ўрта ва юқори маълумотли ва ҳоказо.

Таълим — билимни маълум бир тартибда бериш ва уни олиш жараёни. Бу жараён бир қатор педагогик усул ва услублар орқали амалга оширилади. Таълим турлари кўп: ахлоқ-одоб таълими, табиий билимлар бўйича таълим, техник таълим, касбу ҳунар таълими, олий таълим, сиёсий таълим, ҳуқуқий таълим ва ҳоказолар.

Тарбия — кенг қамровли тушунча бўлиб, унинг уч хил талқини мавжуд.

1. Болани боқиб, вояга етказиш.
2. Парвариш-қаров.
3. Олинган билимларни амалиётда қўллашга ўргатиш.

Педагогикага унинг учинчи талқини мос келади. Масалан: одоб ва ахлоққа ўргатиш ахлоқий тарбия; касб-хунарга ўргатиш хунар тарбияси; ислом ақидалари ва шариат қоидаларига ўргатиш диний тарбия ва ҳоказо. Тарбия таълимсиз амалга оинмайди. Таълим (билим) беришдан мақсад, унинг кетидан тарбия беришдир, яъни таълим орқали эгаллаган билимларни амалиётда қўллай олишга ўргатиш. Таълим ва тарбия тушунчалари ўзаро узвий боғлиқ. Таълим — билим бериш ва уни аталаш билан боғлиқ бўлса, тарбия олган билими бўйича ҳаракат қилиб, уни кўникмага айлантиришдир. «Таълим — ўқитиш, тушунтириш асосида назарий билим бериш; тарбия — назарий фазилатларни, маълум хунарни эгаллаш учун зарур бўлган кўлқ ва амалий малакаларни ўргатишдир». «Таълим фақат сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса, амалий иш тажриба билан» деган буюк аллома Абу Наср Форобий.

Шахс шаклланиши. Инсон биождимой мавжудот бўлганлиги туфайли, биологик ривож билан бир қаторда у иждимой ривожланиб ҳам боради ва камолотнинг маълум бир босқичида шахсга айланади. Кишида бир қатор иждимой сифатлар таркиб топиб, илмий асосланган мустақил фикр шаклланади.

Иждимой тараққиёт — ташқи ва ички, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган омиллар билан кишига иждимой таъсир этиш, яъни шахснинг шаклланиш жараёни. Инсоннинг иждимой тараққиётида мақсадга йўналтирилган таълим-тарбия асосчи ўринни эгаллайди.

Педагогик фаолият — жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган ҳаётини қондириш мақсадида қатор фанлардан билим бериш ҳамда умуминсоний сифатлар ва миллий фазилатларни шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ ҳамда муайян педагогик усул ва услублар орқали амалга ошириш, яъни авлодни ҳаётга тайёрлайдиган иждимой зарур фаолият тури.

Педагогик жараён — ўқитувчи ёки педагог, ўқувчи ёки талаба орасидаги билим бериш ва билим олиш, ўргатиш-ўрганиш ва тарбиялаш замида кечадиган муносабатлар тизими.

Педагогик тамойил (принциплар) — ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабат орқали бериладиган билим тури, ҳажми ва мазмуни, шунингдек, ўқув қуроллари ва тарбияланувчиларнинг руҳий хусусияглари ўртасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиққан қонуниятга амал қилиш.

Педагогик тажриба — таълим-тарбия берувчи томонидан педагогиканинг тамойиллари ва таълим-тарбия беришнинг

муайян усул ва услубларини тўлиқ ўзлаштириб, уларни амалда қўллашдаги реал шарт-шароитларни, болалар жамоаси ва ҳар бир боланинг ўзига хослигини ҳисобга олган ҳолда амалиётда татбиқ этиш.

Илгор педагогик тажриба — ўқитувчи томонидан педагогика тамойиллари ҳамда таълим-тарбия беришнинг усул ва услубларини яхши ўзлаштириб, уларга ижодий ёндашган ҳолда, нисбатан самаралироқ усул ёки услуб яратиш.

Шахснинг ҳар томонлама камолга етиши — маълум бир тарихий шарт-шароитлардаги индивид қобилияти ва иқтидори, унинг биоижтимоий моҳиятини ташкил қиладиган ҳамма кучларни тўлиқ ривожлантиришдан иборат.

Ижтимоий муҳит — киши шахсини шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар мажмуи. Ижтимоий тафаккур, турмуш тарзи ва шахслараро, гуруҳлараро ҳамда миллат ва халқаро муносабатларнинг ўзаро мувофиқ келиши ва бир-бирини бойитиш.

Педагогик муҳит — таълим-тарбия мақсадларига мувофиқ равишда тузилган шахслараро (ўқитувчи-ўқувчи ҳамда ўқувчилар орасида) муносабатлар мажмуи.

Ички муҳит — кишининг ўзига хос ҳаётий фаолияти, характериинг ўзига хослиги, ҳаётий тажриба ва ирсий тафаккур кўникмалари мажмуи, одатдаги руҳий ҳолатларда ўзини намоеън этадиган таъсирчанлик ва воқеликка муносабатларнинг ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши, бир-бирини тўлдириши ва бойитиши.

Ирсийлик — кишининг ўзига хослигини белгилаб берадиган анатомик, физиологик, психологик, ташкилий жиҳатлар, ота-она томонидан ирсий бирликлар орқали ўтадиган белгилар.

Руҳият — шахснинг субъектив қиёфаси, кишининг вужуди ва юқори даражада ташкил этилган материя — онги ҳамда руҳининг биргаликдаги ҳаракат маҳсули.

Ўз-ўзини англаш — кишининг ўзига ва ўз фаолиятига бир жамоа ёки бутун жамият нуқтаи назаридан баҳо бера олиш.

Фаолият — қандайдир шахсий, гуруҳий, миллий ёки умуминсоний эҳтиёжларга жавоб берувчи мақсад сари йўналтирилган ҳаракат.

Таълим-тарбиянинг инсонийлиги — педагогик жараёни, яъни таълим-тарбия берувчи билан ўқувчи орасидаги педагогик муносабатлар оқимини ўта инсоний (ўзаро иззат-ҳурмат ва муҳаббат) руҳда амалга ошириш.

Таълимни демократлаштириш — муайян жамият ва конкрет шахс эҳтиёжи ҳамда имкониятидан келиб чиқиб, маълум билimler тури ва ҳажмини эркин ҳолда танлаб олиш.

Мақсад — ҳар қандай ҳаракатни бошлашдан олдин ҳаракат якунида эришиладиган нарса ёки ҳодисанинг бутунлигича ҳамда унинг асосий кўрсаткичлари билан киши тасаввурида пайдо бўлиши. Мақсад реал ва хаёлий бўлиши мумкин. Реал мақсад илмий асосланган бўлиб, объектив борлиқда содир этиладиган нарса ва ҳодисаларни ўзида намоён этади. Хаёлийси унинг акси.

Ақлий тарбия — табиатдан берилган ақлий куч, сезги, руҳий ҳолат, билувчанлик ва фаолият эркинлигини ривожлантириш натижасида инсонда мустақил фикр юритиб, олдига мақсад қўя олиш ҳамда кўзланган мақсадига эришиш қобилиятини шакллантириш.

Ахлоқий тарбия — оилада, меҳнат жамоаси ҳамда кенг жамоатчилик ўртасида, умуман, ҳамма ҳудудда, миллатда, давлатда қабул қилинган қонун-қоида ва тартибларга бўйсунган ҳолда уларга риоя қилиш ҳамда умуминсоний қадриятларга асосланган ахлоқ ва одоб қоидаларини ўзлаштириш.

Жисмоний тарбия — инсоннинг ҳамма жисмоний хусусиятларини; анатомик, физиологик мажмуларини ҳар томонлама ривожлантириш, соғлом ҳаёт кечиришнинг афзалликларини тарғиб қилиш ва жисмоний маънавиятнинг зарурий асосларини шакллантириш.

Ҳуқуқий тарбия — инсонда ҳуқуқий билимларни ошириш, қонунларни яхши ўзлаштириб, уларга тўлиқ риоя этиш кўникмасини ҳосил қилиш.

Эстетик таълим-тарбия — инсонда завқ уйғотувчи ва уни ҳаракат, шижоат ва қаҳрамонликларга ундовчи барча турдаги кўринишлар, ҳолатлар, ҳодисалар ва бадиий-эстетик тафаккурни шакллантириш.

Иқтисодий тарбия — ишлаб чиқаришнинг жамиятда тугган ўрни, ишлаб чиқариш воситалари ва иш қуролларининг моҳияти, улар орасидаги узвий алоқадорликни ўргатиш ва одамларда шу билимларга кўникма ҳосил қилиш.

Экологик таълим-тарбия — экологик билимларни бериш, уларда ташқи муҳит ва вужуд орасидаги узвий боғлиқлик мавжудлигини ҳис эттириш, табиий ва ижтимоий муҳитга нисбатан оқилона муносабатда бўлиш кўникмаларини ҳосил қилдириш.

Педагогик мулоқот — таълим-тарбия билан боғлиқ мулоқот гури.

Маҳорат — ўзлаштирилган билим ва ҳаётий тажрибалар асосида барча амалий ҳаракатларни (шу жумладан, дарс беришни) шу соҳада мавжуд қонун ва қоидалар асосида кам куч ва кам вақт сарфлаб бажариш.

Малака — киши эгаллаган билимлари кўникма босқичидан ўтиб, доимий (автоматлашган) ҳаракат турига айланиши, маҳорат ҳосил қилиши. Малака — паст, ўрта ва юқори бўлиши мумкин.

Диққат — фаолият кўрсатиш мақсадида танланган объектга (жумладан, муайян фанга) онгнинг жамланиш ҳолати.

Тафаккур — билиш ва англашнинг юқори шакли бўлиб, онгнинг ўзида объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни ташкил қилувчи қисмлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликларни акс эттириш.

Касбга йўналтириш — жамият эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, тарбияланувчига маълум бир касб-хунар ўргатишнинг маърифий жараёни.

Бундай тушунчалар талқинини яна давом эттираверишимиз мумкин, аммо юқоридаги педагогиканинг умумий тушунчалари билан чегараланамиз.

2. Педагогика илмининг тадқиқот объекти, предмети ва мақсади

Китобимизнинг аввалги саҳифаларидан бизга маълум бўлдики, инсоннинг ҳар қандай фаолиятини амалга ошириш учун, аввал, бу фаолият соҳасида мавжуд билимларни эгаллаб олиш керак экан. Фаолиятни амалга ошириш учун керак бўладиган билимларни устоз-муаллимлар орқали шу соҳа фанидан олинишини ҳам биласиз. Фан, ўз навбатида, бу билимларни асрлар мобайнида тадқиқотлар олиб борган илмдан олиб тўплаган экани ҳам бизга маълум. Ҳар қандай илмий тадқиқот ўз фаолиятини қандайдир муайян бир бутунликка, яъни мажмуга қаратишлигини ҳам эслайлик. Илмнинг муайян тадқиқоти, йўналтирган нарса ёки ҳодисани, шу илм соҳасининг тадқиқот объекти эканини ҳам, китобимизнинг аввалги саҳифаларидан биламиз. Шунингдек, муайян тадқиқот объектининг жабҳалари кўп бўлиб, уларнинг ҳар бирини бошқа-бошқа илм соҳалари ўрганиши ва уни шу илмнинг тадқиқот предмети эканини ҳам эслайлик.

Шулардан келиб чиқиб, педагогика илмининг тадқиқот объектини аниқлаймиз. Педагогика таълим-тарбия тўғрисидаги илм-фан эканини кўп адабиётларда ўқиганмиз. **Педагогика илми таълим-тарбия жараёни устида тадқиқот олиб боради.** Бу унинг тадқиқот объекти ҳисобланади (5-расмга қаранг).

5-расм.

Шунда педагогика илмининг тадқиқот предмети нима бўлиши мумкин? Бу мураккаб саволга педагогикага бағишланган адабиётларда турлича жавоблар берилган. Биз, бу тўғрида нима деймиз? Биз бу борада фол очиб, хаёлимизга келган жавобни бера олмаймиз, бизнинг бунга ҳаққимиз ҳам йўқ. Биз илмуносликда қабул қилинган қонун-қоидага асосланиб иш юришимиз шарт.

Мазкур китобнинг аввалги саҳифаларида, ҳар қандай илмининг тадқиқот предмети деганда, тадқиқот объектини бир бугунлик, яъни мажму қилиб турган ва уларнинг ички заруриятидан келиб чиққан алоқадорликларни тушунмоқ лозим дедирилган. Бу тўғри, чунки бу бутун жаҳонда илмунослик соҳасида қабул қилинган қоида. Бунга бўйсунмай иложимиз йўқ. Унда ҳар қандай илм бўйича тадқиқот олиб боришдан мақсад нима? Юқорида бир неча бор айтилдики, алоқадорликларнинг функционалликлари, яъни нарса ва ҳодисалар тадрижининг ички заруриятидан келиб чиққанлари ва эпизодик (вақтинчалик)лари бўлади. Илмининг мақсади, тадқиқотнинг махсус усуллари орқали, алоқадорликларнинг пучидан тўқини, яъни функционал алоқадорликларни вақтинчаларидан ажра-

тиб беришликдир. Биламизки, кишининг амалий фаолиятига тасодифий ва вақтинча алоқадорликлар деярли таъсир этмайди. Функционал алоқадорликлар эса, бу ҳаракатларнинг бўлишини белгилаб беради. Чунки, функционал алоқадорлик шу объект тадрижий ривожининг ички заруриятидан келиб чиққан бўлиб, шу объектнинг мавжуд бўлишига хизмат қилади.

Шуларни ҳисобга олган ҳолда, педагогика илмининг **тадқиқот предмети** узлуксиз таълим-тарбия жараёнини бир бутун қилиб турган функционал алоқадорликлар десак, хато қилмаган бўламиз. Узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг элемент (қисм)лари жуда кўп, буларни ўз табиатига қараб гуруҳлаштириганда ҳам анчагина бўлади. Ана шу гуруҳ-гуруҳ алоқадорликларни педагогиканинг алоҳида-алоҳида илм соҳалари ўрганади, яъни улар устида тадқиқот олиб боради. Буни кейинги саҳифаларда батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Педагогика илмининг тадқиқот олиб боришдан **мақсади нима?** деган саволга қуйидагича жавоб берамиз. Педагогика илмининг тадқиқот олиб боришдан мақсади, таълим-тарбия жараёнини ташкил қилувчи ва функционал боғлиқликда бўлган элементларини аниқлаш. Илм-фанда зарурий (функционал) алоқадорликлар **қонуният** деб номланиб, улар педагогика фани ва амалиёти билан шуғулланувчилар учун тамойил, яъни умумий методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Гарчи тадқиқотлар илмий асосда ва чуқур олиб борилмай (шундай ҳолатлар ҳам жуда кўп), эпизодик алоқадорликни ҳам зарурий деб айтилса, амалиётчи педагоглар унга ишониб, ўз фаолиятларини амалга оширганларида бу «қонуният» амалиётда ишламай қолиши, педагог эса таълимий мақсадига етолмаслиги мумкин. Шунинг учун педагогика соҳасида тадқиқот олиб борувчилар, ўз фаолиятларини ўта масъулият ва юқори малака билан амалга оширишлари лозим.

3. Педагогика фани ва амалиётининг методологик асослари

Одам туғилиши билан ўзида ижтимоий сифатларни шакллантира бошлайди. Бу сифатлар шахсий характер, мижоз, ҳиссиёт, диққат, идрок ва хотира таъсиридан ўтиб, шахсий сифат тусини ола бошлайди. Инсон аста-секин шахс деган мақомга эга бўлади. Шахслар ўзлаштирган билимлари, унинг ҳажми ва одамлар тақдирини ўзгартира олиш даражасига қараб оддий, кучли ва буюк шахслар тоифасига бўлинадилар.

6-расм.

Шахснинг камолотга эришиш жараёни мураккаб бўлиб, кишининг ирсий бирликларидаги дастури (тақдири азал), шахсий шижоати ва ташқи табиий ва ижтимоий муҳит ҳамда мақсадга мувофиқлаштирилган таълим-тарбия жараёнлари таъсири остида кечади.

Инсон биоижтимоий мавжудот сифатида ижтимоий ривожланиши давомида сифат ўзгаришларига дуч келиб, биологик тур вакилидан шахс даражасигача кўтарилади. Бунда ижтимоий ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч ҳал қилувчи қадимитга эга.

Инсон ижтимоий ривожланишини ҳаракатга келтирувчи куч деб, киши эҳтиёжлари таъсирида юз берадиган объектив омилларни, одамларнинг оддий, биологик ва жисмоний (моддий) эҳтиёжларидан бошлаб, олий (маънавий ва руҳий) эҳтиёжларига қадар бўлган эҳтиёжлар мажмуи ва уларни қаноатлантириш имкониятлари орасидаги муносабатларга айтилади (6-расм).

Эҳтиёжлар у ёки бу фаолиятнинг сабабларини вужудга келтиради. Ўзининг эҳтиёжларини қондириш учун киши восита ва манбалар қидиради. Эҳтиёжни қондириш имкониятлари мавжуд бўлганда, киши ўзини бахтиёр ҳис этади. Акс холда, ўзини бахтсиз деб билиб, унда кишини ҳаракатлантирувчи куч пайдо бўлади.

Агар одамнинг ахлоқий тарбияси тўғри бўлса, у ижтимоий ривожланади. Ахлоқий тарбияси носоз одамнинг ижтимоий сифатлари нурайдан бошлайди ва ижтимоий хасталик (ўғрилиқ, напашанилик, ёлгончилик, фирибгарлик ва ҳоказо)ларга дучор бўлади. Ахлоқий тарбияси яхши одам эҳтиёжини қондиришнинг тўғри йўллариини излайди ҳамда одамлар билан мулоқотда бўлиб, ўзининг яхши ижтимоий сифатларини такомиллаштириб боради.

Бундай ўзаро таъсирлардан пайдо бўлган кучдан самарали фойдаланиш учун йўналтирилган таълимий таъсирнинг муваффақиятли бўлиши етакчи ўринни эгаллайди.

Ёшларни ҳаётга тайёрлаш учун мутасадди кишилар, шу жумладан, ўқитувчи ва педагоглар ҳам балоғатга етмаганлар дунё қарашини шакллантиришда жамият олдида масъул ҳисобланадилар.

Мақсадга йўналтирилган таълим-тарбияни амалга оширишда жамият олдида қўйилган олий мақсад ва фалсафанинг боқий қонуниятлари энг умумий методологик асос вазифасини ўтайди. Жамиятнинг кўпчилик аъзолари ўзаро мақсад қилиб олган ва эришиши шарт бўлган маълум ғоялар мажмуига **Олий мақсад** дейилади. Ҳар қандай олий мақсаднинг асосий кўрсаткичлари бўлади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бутун тарихий тараққиёт даврини, халқимизга мансуб ва аждодларимиз томонидан эъзозланган миллий ғояларни, шунингдек, ҳозирги ривожланган мамлакатлар кадриятларини ўрганиб, истиқболга йўналтирилган миллий олий мақсад ва мафқурани ишлаб чиқди.

Мақсадимиз Ўзбекистон ҳудудида ҳуқуқий ва демократик таъминларга асосланган буюк давлат қуриш ҳамда эркин ва фаровон фуқаролик жамиятини барпо қилишдир. Бу олий мақсад элементларининг ҳар бирининг аниқ кўрсаткичлари бўлиб, уларнинг йиғиндиси миллий мафқурани ташкил қилади. Таълим ва тарбия тизимида фаолият кўрсатаётганларнинг вазифаси ёш авлодга диний, дунёвий ва фалакиёт фанларидан билимлар бериш билан бирга уларда миллий мафқураимизга мос бўлган ижтимоий хислатларни шакллантириш ва келгусида бу хислатлар миллий фазилатларимизга чуқур ўрнашиб қолишига ёрдам бериш.

3.1. Диалектика қонунлари педагогика учун методологик асос

Бугунги кунда бутун дунё олимлари Арасту ва Форобий айтиб кетишган, Гегель томонидан ривожлантирилиб, фалсафанинг энг умумий қонуни сифатида эълон қилинган диалектиканинг уч асосий қонунини тан олиб, ўзларининг ҳаракат жараёнларига, энг умумий методологик асос сифатида қабул қилганлар.

Аслида диалектика ривожланиш деган маънони билдиради, бутун борлиқ — табиат, жамият ва онг тинмай ҳаракат жараёнида бўлиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради.

Бундай ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч қасддан пайдо бўлади? деган табиий савол туғилади. Гегель: « Бу куч қарама-қарши томонлар бирлиги ва курашидан пайдо бўлади», деди ва уни диалектиканинг асосий қонуни деб номлади.

Дарвоқе, бутун борлиқ, аввал қайд қилиб ўтганимиздек, чексиз катта ва чексиз кичик, келиб чиқиши жиҳатидан турли-туман мажмулардан ташкил топган бўлиб, ҳар бир мажму ўзининг антиподига, яъни қарама-қарши томонига эга. Муглақо олтин ва бир томонлама мажмуни, яъни нарса ва ҳодисани тана олмаймиз. Бу қарама-қарши томонлар тинмай бир-бирига интилиб, бир бутунни ташкил қилади. Шу билан биргалар қарама-қарши томон, яъни қарама-қарши куч бўлиб, бир-биридан қочади.

Бу воқелик нарса ва ҳодисалар (тадрижи)нинг ички заруриятидан келиб чиққан қонуният бўлиб, бутун борлиқ шу қонуниятга бўйинсунади.

Шунинг учун ҳам уни ривожланишнинг энг асосий қонуни деб юритилади. Бу ҳолни ҳар қадамда кўришимиз, сезишимиз мумкин. Масалан, атом қарама-қарши кўрсаткичларга эга бўлган электрон ва протонлардан иборат ёки кеча-кундуз, оқ-қора, паст-баланд, оғир-енгил, ўнг-чап, яхши-ёмон, аёл-эркак ва ҳоказо. «Авесто» китобида ҳам Ахурамазда — эзгулик ҳисоби билан Ахраман — ёвузлик худоси. Қуръонда ҳам, Инжилда ҳам Таңгри таолога қарама-қарши турган куч Иблис қавжудлиги қайд қилинган. Булар чексиздирлар. Бу ҳол жаммики нарса ва ҳодисаларда ўз ифодасини топган. Бундай қарама-қарши томонлар бир вақтнинг ўзида бир-бирига интилиб, бир-бирига қарши куч бўлиб қолаверади. Бундай ички тортишни ва итарилиш натижасида нарса ёки ҳодиса ичида кучланиш пайдо бўлади. У маълум бир вақтдан кейин, миқдор жиҳатидан меъёрига етганда, нарса ёки ҳодисада ҳаракат пайдо қилади, шунда улар аввалги ҳолатини ўзгартириб, янги бир ҳолатга ўтади. Бу ҳолатларни ифодаловчи диалектиканинг яна бекан қонуни бор. **Булар — миқдорнинг сифатга ўтиши ва ишкорни ишкор қонунларидир.** Бу қонунлар борлиқнинг ҳар бир мажмуасида ўз кучини кўрсатганлиги учун ҳар бир ишда бу қонунларни ҳисобга олмаслик ва улардан энг умумий методологик асос сифатида келиб чиқмаслик, ҳаракат жараёнимизни нотўғри ташкил қилганимизни билдиради ва бундай ҳаракат мақсадга олиб бормади. Чунки бу ғайритабиийдир.

Бу қонунларнинг маърифий жараёнда намоён бўлишини кўриб чиқамиз.

Педагогик жараёни кўз олдимишга келтирсак, у бир бутуннинг таълим-тарбия мажмуидан иборат бўлгани ҳолда икки қарама-қарши «таълим-тарбия берувчи» ва «таълим-тарбия олувчи» томонлардан иборат, бошқача айтганда, қарама-қарши кучлардан ташкил топганлигини кўрамиз. Диалектика қонунларига биноан улар бир вақтнинг ўзида бир-бирига интилади ва бир-биридан қочади.

Маърифий жараёни ҳосил қилиш учун бу қарама-қарши томонларнинг бир-бирига интилиш кучини ошириб, бир-бирига қарши кучларни сўндириш йўлидан бориш керак. Сўндирганда зўрлаб эмас, муроса ва муомала йўли билан сўндириш керакли натижани беради. Зўрлаб қарама-қарши кучларни сўндириш ёки улар мавжуд бўлса-да, кўрмасликка олиш қарама-қарши кучларнинг кучайишига олиб келади ва маърифий жараённинг тўхташига, гоҳида унинг тескари самара беришига олиб келади.

Таълим-тарбияда бир-бирига интилувчи куч бўлиб, ёшларни берилаётган билимга қизиқиши хизмат қилади. Шунинг учун педагогиканинг асосий тамойилларидан бири ҳам берилаётган билимга қизиқтириш йўли билан болалар диққатини дарсга жалб этиш ҳисобланади. «Диққат билим эшигидир» — деган эди Ушинский.

Таълим-тарбия берувчи таълим олувчига бераётган билим моҳиятини очиб, қизиқтириб туриб, тушунтириш найтида миқдор йиғилиб сифатга ўтиши учун уни тарбияланувчига бир неча бор такрорлаши шарт бўлади.

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, берилган билим таълим олувчининг миё қобигида ўз аксини топиши учун уни камида 3–5 маротаба, мураккаб мавзуларни ўтаётганда ёки диққати суст болалар билан ишлаётганда эса 7–9 маротаба такрорлаш керак экан. Шундагина миқдор сифатга ўтиб, талабалардаги «билимаслик» ҳолати «билиш» ҳолати билан алмашинади. Миқдор сифатга ўтади. Бола аввалги «билими йўқ» ҳолатини инкор қилиб, «билимли» деган сифатга эга бўлди. Бу, диалектиканинг қонунилари ишлади, деганидир.

Дарс беришда, бу қонунларга амал қилмаслик маърифий ҳаракатнинг энг умумий методологик асосининг иккинчи қисмига суянмаслик бўлиб, ҳаракатдан кўзланган мақсаддан чекинишга олиб келади.

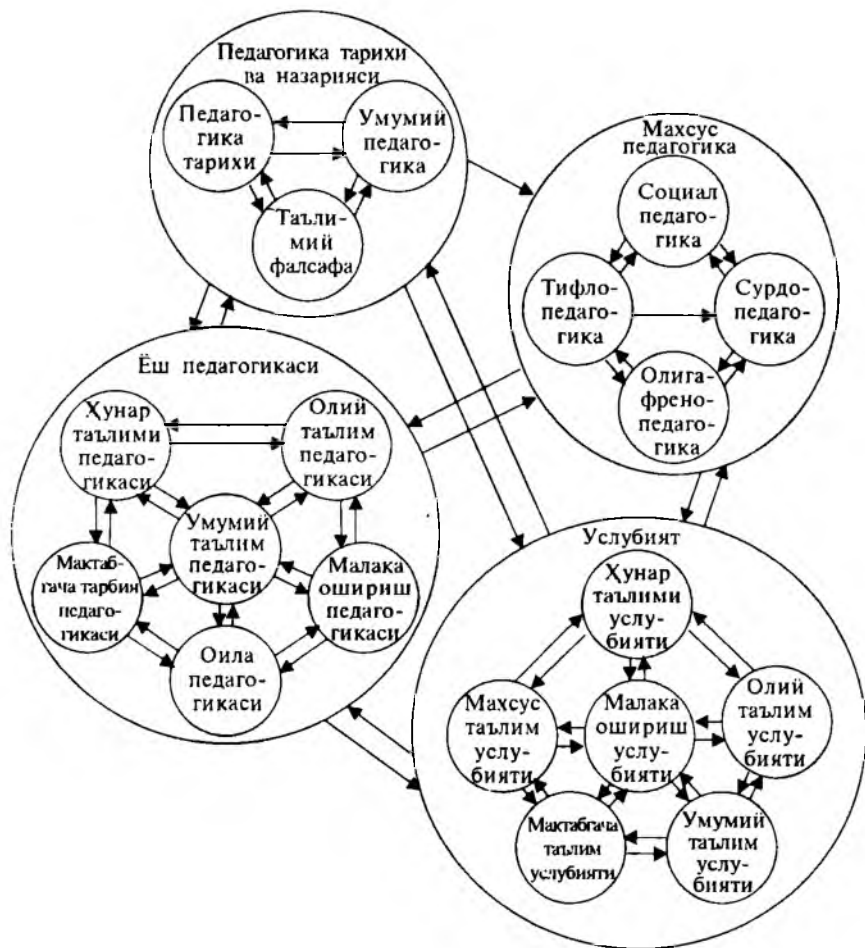
3.2. Педагогика фани мажмуи ва унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги

Ўтмишда фалсафадан ажралиб чиққан педагогика, кўлгина тармоқларга бўлиниб кетмоқда. Бутун педагогикани педагогика фанлари мажмуи дейишлик тўғри бўлади. Педагогика фан-

лари мажмуини ўрганишда, уни ўзаро функционал боғлиқ бўлган ва бир поғона пастда турган тўртта мажмуга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. **Биринчиси**, бошқа барча педагогика фанларига асос бўлган «Педагогика тарихи ва назарияси» деган фанлар мажмуи киритилган. Бу мажмуининг таркибига «Таълимий фалсафа», «Педагогика тарихи», ва «Умумий педагогика» деган фанлар киради. **Иккинчи** мажму «Ёш педагогикаси» деб номланиб, унга «Умумий педагогика» ишлаб чиққан қонун, қоида, атама ва тамойилларни, одамларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда «мактабгача тарбия», «умум ўрта таълим», «махсус таълим», «олий таълим», «олий таълимдан кейинги таълим» ва «малака ошириш» босқичларига мослаштирилган педагогик фан тармоқлари киради. Улар ўз босқичидаги таълим-тарбия хусусиятларини ифода этган атамалар билан номланадилар. Масалан, «Мактабгача таълим педагогикаси»; «Умум таълим педагогика» ва ҳоказо. **Учинчиси**, «Махсус педагогика» деб ном олган фанлар мажмуидан иборат бўлиб, унга умумий педагогика ишлаб чиққан назарий асосларни болаларнинг жисмоний нуқсонлари (карсоқов, кўзи ожиз ва ҳоказо) дан келиб чиқиб, қайта ишлаб чиқилган «Сурдопедагогика», «Олигафренопедагогика», «Тифлопедагогика» ва «Социал педагогика» (тарбияси оғир болалар педагогикаси) деган фанлар киритилган. **Тўртинчи мажму «Услужият»** деб номланиб, «Умумий педагогика»нинг назарий асосларидан келиб чиқиб, «Ёш педагогикаси»нинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, дарс ўтиш усулларининг ичидан танлаб олиб, ҳар бир ёш босқичлари учун ўзининг усулларини ишлаб чиқишга йўналтирилган илм-фан тармоғидир. Унга «Мактабгача таълим услубияти», «Умум таълим услубияти», «Махсус таълим услубияти», «Олий таълим услубияти» ва «Малака ошириш услубияти» деган фан тармоқлари киради (7-расм).

Педагогика фанлари мажмуининг энг умумий таркибий қисмларини номма-ном кўрсатиб берганимиздан кейин, уларнинг ҳар бирига қисқача тасниф бериб, улар таркибига кирувчи қисмларини ҳам кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз.

Педагогика тарихи ва назариясини ташкил қилувчи учта педагогик фан тармоқларига умумий тасниф берадиган бўлсак, буларнинг учаласи ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, бошқа педагогик фан мажмулари ва уларнинг қисмларига методологик асос бўлиб хизмат қилади. Бу мажму унсурларининг таснифини «Таълимий фалсафа» деган фан тармоғидан бошла- сак, мантиқан тўғри бўлади.

7-расм. Педагогика фанлари мажмуи.

Таълимий фалсафа. Айтиш жоизки, «Таълимий фалсафа» («Философия воспитания») фани узоқ ва яқин хорижий мамлакатларда яхши ривожланган бўлиб, унинг асосида шакллانган умумий педагогика фани мустақкам пойдеворда туриб яхши самара бермоқда. Бизнинг ҳудудда таълимий фалсафа энди шаклланиб келмоқда. Худо хоҳласа, унинг йўли очилиб, миллий педагогика асосларини Ўзбекистонга ишлаб беради. Шунда педагогиканинг барча фан тармоқлари мустақкам методологик асосга эга бўлиб, миллий педагогиканинг ривожига йўл очилади. Миллий педагогика деганда, муайян давлат Конституцияси, таълим тўғрисидаги қонунлари ҳамда жамият тарақ-

қийтининг умумий қонунлари, халқнинг миллий-маънавий мероси ва таълим-тарбияда эришилган жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида шаклланган ҳамда миллатнинг муайян тарихий ривожланиш жараёнидаги талабларига жавоб берувчи таълим-тарбия назарияси, усул ва услубларини ифодаловчи илм-фан мажмуи тушунилади.

Таълимий фалсафанинг педагогик ҳаётдаги фаолияти қуйидагилардан иборат.

Дунёдаги фалсафий оқимларни таҳлил қилиб чиқиб, педагогика илми, фани ва амалиётга методологик асос сифатида қабул қилиши лозим бўлган энг умумий ғоялар тизимини аниқлаш. Бу ғоялар асосида, ўқитувчи ва педагоглар томонидан ёш авлодда шакллантириш лозим бўлган дунёқарашнинг назарий асосларини яратиб бериш. Шунингдек, муайян маънавий шароитдан келиб чиққан ҳолда, миллий таълимнинг мезонлари, тамойиллари ва педагогикада қўлланиладиган махсус тушунчаларни ишлаб бериш. Шу билан бир қаторда, мураббий, ўқитувчи ва педагоглар томонидан тарбияланаётганларда ҳамда ўқувчи ва талабаларда шакллантирилиши лозим бўлган ижтимоий сифатлар тизимини яратиш ҳам файласуфларга юклагилган.

Ҳеч қачон унутмаслигимиз лозимки, педагогик фаолияти-мизда болаларга муайян фан билимларини ўргатиш билан чекланмаслигимиз керак. Ҳар бир мураббий, ўқитувчи ва педагог ёш авлодда жамиятга керак бўлган ижтимоий сифатларни шакллантириши шарт. Бунинг учун маънавий меросимиз хазинасидан унумли фойдаланиб одамнинг ижтимоий сифатларига ҳозирги замон қўяётган талабларидан келиб чиққан ҳолда комил инсон сиймосини яратиш керак. Буни эса фақат файласуфлар уддасидан чиқа оладилар. Айнан шу — педагогиканинг фалсафий жабҳасининг асосий қисми ҳисобланади.

Шу ерда, ҳозирги замон дунёқарашини юзасидан бир шингил маълумот бериб ўтиш жоиз деган фикрдамиз.

Ўзбекистон олимларининг кўпчилиги ва айниқса файласуфлар нарса ва ҳодисаларга бир ёқлама ёндашув барҳам топиб, шу вақтгача дунёда ҳукм суриб келган қарама-қаршилик ғоясининг ҳуқумронлиги тугамоқда, ўрнини ҳамкорлик ва бирикиш ғояси эгалламоқда демоқдалар. Бирикиш деганда, жамиятнинг бирламчи асоси бўлган оилада бирдамлик, маҳаллалараро, шаҳарлараро, миллатлараро, мамлакатлараро дўстона алоқаларни ўрнатиш тушунилади. Бирлашиш деганда, тарқоқ ғоялар, илмий оқимлар турли таълимот ва дунёқарашларнинг интеграллашуви деб билмоқ керак. Шу йўналишдаги

биринчи қадамлардан бири, диний ва дунёвий деган гаплардан воз кечиб, уларнинг ўрнига ягона тушунча — илмий дунёқараш деган атамани одамлар онгига сингдиришни амалга оширмоқ лозим.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, аслида дин догма эмас. Ўтган уламолар уни догмага айлантириб юборганлар. Чунки догмани инсонлар онгига сингдириш осон кечади. Айниқса, одамларнинг саводи паст ва фикр доираси тор бўлса. Шунингдек, дунёвий деганда, фақат илмий дунёқарашни тушуниб қолмаслик керак. Жамиятда шундай фикрлар ҳам мавжуд. Иккала дунёқарашда ҳам утопик томонлари билан бир қаторда илмийлари ҳам бор. Илмий дунёқараш деганда, тадқиқотлар ва далиллар орқали исботланган нарсалар тушунилади. Шу нуктаи назардан ёндашадиган бўлсак, диний олимлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳам теран илмий тадқиқотлар олиб бориб, далиллар орқали Куръони карим оятларини шарҳлаб бермоқдалар. Бу эса илмий. Шунга ўхшаш, дунёвий деб ном олганларида ҳам далилланиб, тажрибадан ўтказиб исботланган нарсалар қаторида. субъектив ёки утопик фикрлар тўлиб ётибди.

Қарама-қаршилик кайфиятига берилиб, сизларники тўғри эмас, бизларники тўғри деган ақидадан воз кечиб, динда ҳам илмийликни излаб топиб, дунёвий илмлардаги хаёлий фикрлардан ҳам юз ўгириб, жамиятда ягона илмий дунёқарашни ўрнатмоқ лозим. Бизнинг ҳудудда бунинг вақти етиб келди. Маънан тараққий этган кўпгина мамлакатларда бу ҳодиса амалга ошган.

Бизда шу йўналишда биринчи қадамлар қўйилди. Олим ва уламоларнинг навбатдаги вазифаси, бу йўналишни ривожлантириш ва одамлардаги қўшстандарт тафаккурни ўзгартириб, уларда ягона илмий дунёқарашни шакллантиришидир. Шундагина Ер юзида тинчлик, тотувлик ғалаба қозониб, осойишта ҳаёт ўрнатилади.

Педагогика тарихи. Таълим-тарбияни ижтимоий воқелик сифатида кўриб, инсоният тараққиёти давомидаги педагогик таълимотларнинг ривожланиш тарихини «Педагогика тарихи» фани ўрганеди. Ҳар бир фанни ўрганишда тарихийлик тамойилидан келиб чиқишлик, муайян фаннинг ривожланиш истиқболини тўғри белгилашга хизмат қилади. Чунки, фақат ўтмишни ўрганиб, уни шу кундаги ҳолатга таққослаб, ривожланишнинг истиқболли режасини тўғри белгилай олиш мумкин.

Умумий педагогика. «Педагогика тарихи ва назарисси» мажмуининг марказий унсури ҳисобланиб, бошқа барча педагогик фан тармоқларига умумий методологик асос вазифасини ўтайди. У таълим-тарбия жараёнининг асосий қонуниятлари.

қонун-қоида ва тамойилларини, шунингдек, педагогикада қўлланиладиган махсус тушунчаларни ўзида мужассамлаштирган. Умумий педагогика икки босқичдан иборат бўлиб, бири назарий қисми бўлса, иккинчиси амалий қисмдир. Анъанавий умумий педагогика тўрт билимдан иборат. Буларга «Педагогиканинг умумий асослари», «Дидактика (таълим назарияси)», «Тарбия назарияси» ва «Мактабшунослик» киради.

Умумий педагогиканинг юқорида кўрсатилган қисмлари кейинги вақтда тараққий этиб, ўз ҳолига мустақил фан бўлиб ажралиб чиққан. Жумладан, «Педагогиканинг умумий асослари» деган қисми умумий педагогика деб юритилмоқда. «Дидактика» — таълим назарияси сифатида алоҳида фан. «Тарбия назарияси» ва «Мактабшунослик»лар ҳам шу кунда мустақил фанлар сифатида қабул қилинган. Ваҳоланки, буларнинг барчаси умумий педагогиканинг таркибий қисмлари эди.

Ёш педагогикаси мажмуи ҳам «Оила педагогикаси», «Мактабгача тарбия педагогикаси», «Умумий таълим педагогикаси», «Хунар таълими педагогикаси», «Олий таълим педагогикаси» ва «Малака ошириш педагогикаси» деган таркибий қисмлардан иборат.

Тўпланган билимларнинг характерини ҳисобга олган ҳолда «Ёш педагогикаси» икки йирик гуруҳ(мажму)га ажралади. Биринчиси, мактабгача тарбия, умумий мактаб таълими ва хунар таълими педагогикаси бўлақларини ўз ичига олиб, «Мактабгача таълим ва мактаб педагогикаси» деб номланади. Иккинчиси, олий таълим билан малака ошириш бўлақларини бирлаштириб туриб, «Катталар педагогикаси» деган номни олган.

Мактабгача таълим ва мактаб педагогикаси, ёш болалар ва ўсмирлар таълими ва тарбияси учун, умумий педагогиканинг қонун-қоида ва тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, билим бериш ва уни кўникмага айлантириш сирларини ишлаб чиққан. Катталар педагогикаси ҳам шундай, умумий педагогикадаги назарий асослардан келиб чиқиб, ёши катта одамларнинг ўз хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбия беришнинг қонун-қоида ҳамда тамойилларини ишлаб чиққан.

Махсус педагогика мажмуига кирувчи илм-фан тармоқлари ушуксиз таълим жараёнида алоҳида ўринга эга. Чуқки, педагогиканинг бу тури, жисмоний нуқсони бор болаларнинг (кўр. соқов, ақлий заиф) ва тарбияси оғир болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланади. Шу соҳага ихтисослашган педагог олимлар, умумий педагогика билимларини эгаллашларидан ташқари, одам физиологиясини, ўсмирлар психологиясини жуда яхши билишлари керак. Шу билан бир қаторда соқовлар тилини ва кўрлар алифбосини тўлиқ эгаллаган бўлишлари

ри лозим. Шундагина улар умумий педагогиканинг таълим-тарбия бериш қонун-қоида ва тамойилларини қайта ишлаб, ўз фанига мослаштира оладилар.

Услубият (методика) мажмуига кирувчи фанлар «Ёш педагогикаси» мажмуидаги «Хусусий педагогика» ва «Махсус педагогика» фани вакиллари тузиб берган назарий асослардан келиб чиққан ҳолда узлуксиз таълим жараёнининг ҳар бир босқичига ҳамда жисмоний нуқсонли бор болаларга алоҳида-алоҳида дарс ўқишнинг умумий услубларини яратади. Услубият мажмуининг ҳар бир босқичига элемент бўлиб кирувчи «Хусусий фан методика»лари ҳам мавжуд. Бу фан вакиллари муайян ёш босқичига ва махсус таълимга ишланган услубларни ўзининг хусусий фанини ўқитишга мослаштиради. Масалан: бошланғич мактабда математика ўқитиш методикаси ёки умумтаълим мактабидан юқори гуруҳларда география ўқитиш методикаси ва ҳоказо.

Педагогика фанлар мажмуининг бошқа фанлар билан алоқалари. Педагогика ҳам бошқа фанлар каби бир қатор фан соҳалари билан узвий алоқада ривожланади. Биринчи навбатда, педагогика **фалсафа** билан узвий боғлиқ. Бу боғлиқликнинг юқорида кўрганимиздан ташқари, педагогика фалсафанинг тармоқлари бўлган: **диншунослик, сиёсатшунослик, диалектика, илмшунослик, социология, этика ва эстетика** билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Педагогиканинг фалсафа билан боғлиқлигининг асосий кўриниши, педагоглар учун энг умумий методологик асос бўлган комил инсон фазилатлари ва диалектика қонунлари асосида таълим-тарбияни амалга оширишдир.

Шу билан бир қаторда педагогларнинг илмшуносликдан олган билимлари педагогика соҳасида тадқиқот олиб боришга ёки бировларнинг тадқиқот натижаларини тўғри тафтиш қилишга ёрдам беради. Социология эса, ўқувчилар жамоасида ва оилаларда ҳукм сурувчи муносабатлар қонуниятлари билан педагогларни таништиради. Этика, педагоглар учун, талабалар билан ахлоқий тарбияни олиб боришнинг илмий асосини яратади. Эстетика билимлари билан ўқитувчи ва педагог ёшларга нафосат тарбиясини беради. Шунинг учун ҳар бир ўқитувчи ва педагог фалсафанинг асосий қонунларини, категорияларини, социология, этика ва эстетикадаги назарий билимларни эгаллаб олишлари лозим.

Педагогика фанлар мажмуи одам **анатомияси** ва **физиологияси** билан ҳам боғлиқ. Бу фанлар билимлари ўқитувчи ва педагогларга болалар организмнинг тузилиши, олий нерв системаси (мия)нинг фаолиятини очиб беради. Ахир бизлар жонли, унинг устига ақлли мавжудот билан фаолият юритамиз. Меҳ-

нат фаолиятимизнинг объекти ҳисобланган одамнинг биологик моҳиятини яхши билишимиз учун ҳам анатомия ва физиология фани билимларини эгаллашимиз керак.

Педагогика учун унинг **психология** билан бўлган алоқадорлиги муҳим аҳамиятга эга. Психология инсон руҳиятининг ривожланиш қонуниятларини ўрганса, педагогика шу қонуниятлардан фойдаланиб, тарбияланувчилар руҳиятини тараққий эттиради. Педагогика фанининг ҳар бир тармоғи психология бўлимларидан ўзига мадад олади. Масалан, болаларнинг ақлий ривожланишини, билиш жараёнининг сирларини аниқлашда, педагог психология билимларига асосланади. Натижада махсус «Педагогик психология» деган фан пайдо бўлган.

Педагогика **тарих, этнография ва этнопедагогика** билан ҳам узвий боғлиқ.

Кейинги вақтларда педагогиканинг **кибернетика** билан боғланиши кўзда тутилмоқда. Бу ҳолни — кибернетиканинг умумий ғояларидан таълим-тарбияда фойдаланиш тажрибасини педагогик технология мисолида кўриш мумкин.

Сўзсиз, педагогиканинг «Ватан тарихи», «Адабиёт», «Социал география», «Антропология», «Экология», «Иқтисодий» ва «Сиёсатшунослик» билан боғлиқ жойлари ҳам кўп. Ўзига ўқитувчиликни касб қилиб олган киши бу фанлардан ҳам яхши хабардор бўлиши керак (8-расм).

8-расм. Педагогиканинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.

3.3. Дидактика, унинг тамойиллари ва қонун-қоидалари

Дидактика — таълим назарияси тушунчасини англатади. Таълим назарияси таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши шарт бўлган тамойиллар, таълим усуллари, таълим-тарбия шакллари ва педагогикадаги асосий тушунчаларни ўз ичига олади.

Демак, дидактика ёш авлодни «Нимага ўқитиш?», «Нимани ўқитиш?» ва «Қандай ўқитиш?» каби саволларга жавоб беради. Дидактика — ўқитишнинг умумий қонун ва қонуниятларини аниқлаб бериш билан бирга, ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш усуллари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Дидактика бутун педагогик фаолият учун, яъни таълим-тарбия билан шуғулланувчиларнинг назарий ва амалий ҳаракатлари учун методологик асос вазифасини ўтайди.

Шундай экан, дидактиканинг тадқиқот объекти, предмети, мақсади ва усуллари нимадан иборат? деган саволга жавоб топамиз.

Умуман, ҳар қандай илмнинг тадқиқот объекти деганда, муайян илм соҳаси ўз тадқиқотларини нимага қаратган? деган саволга жавоб топиш талаб қилинади. **Дидактиканинг тадқиқот объекти таълим-тарбия жараёнидир.**

Ҳар қандай илмнинг тадқиқот предмети деганда, муайян илм ўз тадқиқотларини йўналтирган объектининг айнан нимасини ўрганади? деган саволга жавоб беради. Чунки ҳар қандай оддий бир объектнинг ҳам жабҳалари бўлади. Илмнинг тадқиқот объекти нимани ўрганади? деган саволга жавоб берилса, тадқиқот предмети, илм шу ниманинг нимасини, яъни қайси жабҳасини ўрганади? деган саволга жавоб бериши шарт.

Дидактиканинг тадқиқот предмети таълим-тарбия жараёнини ташкил этувчи — «таълим-тарбия олувчи», «таълим-тарбия берувчи», «ўқув дастур, дарслик ва бошқа дидактик материаллар» ҳамда «ўқитишнинг усул ва услублари», «ўқитишнинг техник воситалари» орасидаги функционал алоқадорликлардир.

Мақсади, шу алоқадорликларнинг мавжудлиги таълим-тарбия жараёнининг ички қонуниятидан келиб чиққанлигини исботлаш ва уларни бир-бирига мутаносиб равишда тараққий эттиришдир.

Бу дегани, таълим-тарбия жараёнида қатнашувчи бирон-бир элемент ўзгарса, унинг бошқа қисмларини ҳам шунга мослаштириш зарур эканини исботлаб беришдир. Масалан, таълим-тарбия жараёни кечадиган синф ёки аудиториядаги пе-

дагог ўзгарса, таълим-тарбия жараёнини шакллантирувчи ўқитишнинг усул ва услублари, техник воситалардан фойдаланиш усуллари ҳам ўзгариши мумкин. Ёки ўқитишнинг дасгури ўзгарса, дарслик ва бошқа дидактик материалларни ҳамда ўқитувчи дарс бериш усуллари бир оз бўлса-да, ўзгартиришга мажбур. Чунки улар ўзаро функционал боғлиқ. Дидактиканинг мақсади мана шу ўзгаришларни асослаб, таълим-тарбия жараёнининг муайян қонуниятлар асосда кечишини илмий-назарий томондан асослаб беришдир.

Дидактика ўз тадқиқотларини олиб бориш жараёнида қуйидаги анъанавий **тадқиқот усулларида**н фойдаланади: тарихий ва илмий адабиётларни таҳлил қилиш, ўқув-услубий ҳужжатларни ўрганиш, фанлардан билим бериш амалиётини синтезлаш, статик усуллар, мақсадли суҳбат, қиёсий тасниф, таққослаш ва ҳоказо. Шу билан бирга, дидактикада нисбатан янги ҳисобланувчи — мажму ёндашув, графоаналитик, математик моделлаштириш, социологик тадқиқот усулларида ҳам фойдаланилади.

Яхлит таълим-тарбия жараёнида дидактика фанининг вазифалари:

Биринчиси — билим эгаллаш ҳамда уларни кўникма ва маънакага айлантириш қонуниятларини аниқлаб бериш. Бу борда дидактика анча ютуқларга эришган бўлиб, таълим-тарбия жараёнини амалга оширишнинг қуйидаги қонуниятларини, яъни тамойилларини аниқлаган. Буларга: *билимни узатишда тенглик ва фаоллик, кўргазмалик, тизимлик ва мунтазамлик, мустаҳкамлик, тушунарлик, илмий асослаб бериш, назария ва амалиёт бирлиги* тамойиллари киради. Булар кенши саҳифаларда батафсил баён этилади.

Иккинчиси — таълим мазмунунинг тузилиши ва ҳажминини белгилаш.

Учинчиси — таълим ва тарбия беришнинг шакллари ва усуллари такомиллаштириш.

Тўртинчиси — бир бутун таълим-тарбия жараёнининг ўқувчи ва талабаларнинг тарбияланганлик ҳолатига ижобий таъсирини таъминлаш. Қуйида айнан шу ҳақда фикр юритамиз.

Билим ва кўникмаларни таркиб топтириш нақадар зарур бўлса-да, ҳозирги дидактика ана шу соҳа билангина чекланиб қолмайди.

Эндиликда ўқувчиларни камол топтиришда керакли натижалар берадиган ўқиш жараёнининг илмий асосларини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Ўқувчи ва талабаларнинг камол топиши таълим-тарбия жараёнида амалга ошиши сабаб-

ли билим ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган дидактик принциплар маълум натижани беради. Аммо вазифа фақат қандайдир натижаларга эришиш эмас, балки талабаларни камол топтириш учун ўқитишнинг энг юқори самарадорлигини таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун эса ўқув жараёнининг янги тузилишини ишлаб чиқиш керак. Мана шундай муҳим масаланинг кўриб чиқилиши ўқув муассасаси даги таълим-тарбиянинг бирлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўз-ўзидан аёнки, мазкур вазифани амалга ошириш зарурий илмий асосларни яратиш соҳаси бўлган дидактика, яъни таълим-тарбия назариясига тааллуқлидир.

Ўқитиш назарияси билимлар, маълумотлар ва далилларнинг катта захирасига эга, уларнинг бир қисми тизимлаштирилган, бир қисми мажму ёндашув тамойили асосида тартибга солинган, бир қисми ҳали англаб етиш жараёнидадир.

Ўқитиш жараёнидаги ички тузилишнинг таркибий қисмлари — мақсадли рағбатлантириш, мазмунли ўқитишнинг шакли ва услубларининг ажратилиши алоҳида аҳамият касб этади.

Педагогик ечимларнинг танлаш назариясини ишлаб чиқишнинг методологик асоси — ўқитиш жараёнида мавжуд барча қонуниятларни ҳисобга олиш билан мунтазам алоқада бўлади. Бошқача айтганда, ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма қонуниятларини биргаликда ҳисобга олиш билангина таълим масалаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Ўқитиш қоидадагидек бўлиши учун ҳар бир талаба билимларни ўзининг ҳақиқий ўқиш имкониятларига мувофиқ даражада ўзлаштириши ва тарбияланиши керак бўлади.

Ўқитиш рисоладагидек бўлиши учун талаба ва педагогларнинг аудитория ҳамда уйдаги ишлаш вақти ўзлари учун гигиеник ва физиологик жиҳатдан белгиланган нормаларга эга бўлиши керак.

Режалаштиришни оптималлаштиришнинг асосий йўллари ўқитишнинг вазифаларини, яъни таълим бериш ва тарбиялаш жараёнини лойиҳалашда мажму ёндашиш тамойилини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Педагогик жараёни режалаштиришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: *ўқитиш мазмунининг қўйилган вазифаларини энг муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган ўзига мोक вариантини танлаш; ўқитишнинг қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган усуллари ва услубларини танлаш; масалаларни муваффақиятли ҳал қилишни, шу жумладан, ўқувчиларга табақали ёндашишни таъминлайдиган ташкилий шаклларини танлаш.*

Ҳозирги пайтда таълимнинг муҳим жиҳатлари — таълим мазмунини бошқатдан ишлаб чиқиш, муаммоли камол топтирувчи ўқитиш, талабаларнинг ўқишини янада фаоллаштириш, янги ўқитиш усуллари яратиш, ўқув материални ташкил қилиш ва уни структуралаштириш каби муаммолар жадал ўрганилмоқда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назариясида қуйидаги қоидалар талқин қилинган:

— таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий элементлари, шу жумладан, табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият тажрибалари, инсоннинг ўзаро муносабатлари, уларнинг бошқариш фаолияти, ҳаёти ифодаланиши лозим;

— таълимнинг мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини акс эттириши керак;

— таълим мазмуни муайян ёшга қаратилган бўлади ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади;

— таълим мазмунидаги ажратилган тўрт компонент ҳажми ва мазмунига кўра ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

Таълим назариясидан муаммоли ўқитишни жорий этиш, шунингдек, ўқув жараёнини табақалаштириш ва индивидуallasштириш йўллари излаш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Муаммоли ўқитишнинг назарияда ишлаб чиқилган асосий ғояларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

Таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш ғояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш — гипотезани олға суриш — гипотезани концепцияга айлантириш — концепцияни ҳал қилиш — уни тасдиқлаш ёки рад этишдек шарур ҳалқаларни ўз ичига олган.

Талабаларнинг ижодий имкониятлари ва қобилиятларини ривожлантириш, уларда тадқиқотчиликка оид кўникма ва маънакаларни тарбиялаш ғояси.

Муаммоли ўқитиш назариясида қатор қонуниятлар ифодаланади ва тажриба йўли билан асосланадики, улардан муаммоли дарс ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини тақозо этиши, талабаларнинг тайёрлик даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган талабаларнинг билиш фаоллигини фаоллаштириш назарияси муаммоли ўқитиш назариясига жуда яқин.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам махсус ташкил этилган таълим муҳотида талабаларнинг фаоллигини тобора ошириб боришдан иборат.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билимларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллаш (муаммоли ва репродуктив) усулларини ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўз-ўзини бошқарадиган фаолликдан иборат.

Мазкур қонуниятлар асосида амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик қуйидаги назарий қоидаларни ифодалаш мумкин.

Фаоллаштириш воситалари мажмуи, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва услублари мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаши учун улар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

– таълимнинг ҳамма босқичларида талабаларда ўқитишнинг ички мотивларини қўзғатиш ва ривожлантириш;

– талабаларнинг ўз олдларига тегишли мақсадларни қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизmlарини такомиллаштириш;

– талабаларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва ақлий кўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;

– ўқувчи-талабаларнинг ўрганиш-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний, ахлоқий ва ирода кучларини ошириш;

– таълим-тарбия жараёнида назорат ва ўз-ўзини бошқариш орқали талабалар ўзларининг ўқув-билиш фаоллигини баҳолашини таъминлаш. Шу қоидаларга риоя қилинса, таълим-тарбия самарадорлиги янада ошади.

Таълим-тарбия жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафкуравий тузилиши мазмуни белгилайдиган масалаларни ҳал қилади. Шунинг учун оиладаги ёки жамоадаги, ёки мактаб ва ишлаб чиқаришдаги мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлади, чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади ва кишининг ижтимоий моҳиятини оширишга йўналтирилган бўлади.

Дидактика тамойиллари, қонун ва қоидаларини шарҳлаб беришдан аввал бу тушунчаларнинг том маъносини билиб олайлик.

Аввал бошдан «қонуният», «қонун», «тамойил», «қоида» деган тушунчаларнинг том маъносини билиб олайлик.

Қонуният — бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив мавжуд бўлган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги, уларнинг тадрижий ривожини (эволюцияси) заруриятдан келиб чиққан **боғла-ниш**. Табиий фанларда, у қонун деб ҳам номланади. Масалан,

Ёрнинг тортилиш қонуни, Марказдан қочма куч қонуни, Жоул-Лунц қонуни ва ҳоказо.

Таълим-тарбия жараёнининг қонуниятларини тушунтирадиган бўлсак, улар таълим-тарбия жараёнининг тадрижий ривож заруриятидан келиб чиқувчи таълим-тарбияни бир бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардир. Чунончи, таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги зарурий боғлиқлик ёки таълим берувчи билан ўқув дастур орасидаги зарурий боғлиқлик ва ҳоказо.

Қону атамаси аслида инсоният томонидан яратилган тартиб ва қоидаларга нисбатан ишлатилади. Аммо табиий фанларни тарихан ўрганиш жараёнида аниқланган тартибларни Худо томонидан ишлаб чиқилган тартиб деган мазмунда, уларни қонун деб номланиб кетилган. Изоҳли лугатларда бу атамалар синоним сифатида қўлланилган. Илмий нуқтаи назардан қаралганда, табиий фанлардаги табиат қонунларидан ташқари, барча бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд бўлган ва уларнинг тадрижий ривожига натижасида пайдо бўлган боғлиқликларни қонуният дейилади. Ижтимоий ҳаётдаги инсон ва нарсалар орасидаги гоҳ зарурий, гоҳ нозарурий (бировнинг фойдасини кўзлаб) ўрнатилган боғлиқликлар **қону** дейилади.

Тамойил (принцип) — бу объектив мавжуд қонуниятлардан, яъни бутунни бир бутун қилиб турувчи қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, амал қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар тушунилади.

Таълим-тарбиянинг тамойиллари ўқиш ва ўқитиш жараёнида объектив мавжуд бўлган ва уни бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, одамлар томонидан ишлаб чиқилган ва таълим-тарбия жараёнида амал қилишликка тавсия этилган ҳаракатлар тартибдир.

Қоида — бу инсон фаолият тартибининг сўнгги босқичи бўлиб, объектив қонуниятлар орасида ишлаб чиқилган тамойилларнинг ёки бу ҳаракатларини чуқурлаштириб, конкретлаштириб берувчи чора ва тадбир тартибидир. Қоидалар назария билан амалиёт орасини боғлаб турувчи воситадир.

Уни педагогик жараён мисолида кўрадиган бўлсак, у ўқитиш қоидаларида намоён бўлади. Ўқитиш қоидаларининг типик вазиятларида ўқитувчиларнинг типик ҳаракати ифода этилган. Бошқача қилиб айтганда, дидактик қоидалар типик педагогик вазиятда ўқитувчи ва ўқувчи ўзини қандай тутиши кераклигини кўрсатиб беради. Шунинг учун улар амалиётга яқин туради.

Педагогик адабиётда педагогик қоидаларга икки хилдаги қараш мавжуд. Биринчиси, амалиётчи ўқитувчиларга дидактика қонуниятлари ва тамойилларини билиш шарт эмас, улар олимлар томонидан ишлаб чиқилган дарс ўтиш қоидаларини ўзлаштириб олсалар, шунинг ўзи кифоя, дейилади. Шу кунда хорижий мамлакатларда ва Октябрь инқилобидан олдинги рус педагогикасида бу фикр устунлик қилган. Бу масалага иккинчи турдаги қараш ҳам бор, улар амалиётчи ўқитувчиларни фақат тайёр ўқитиш қоидаларига боғлаб қўйилса, уларнинг ташаббускорлигини чеклаб қўйилган бўлади, дейилади. Бу икки фикрда ҳам мантиқ бор. Ҳақиқат, ҳар доимгидек, иккаласининг ўртасида ётади. Ўқитувчиларни педагогик қоидаларга қаттиқ боғлаб қўйиб, уларнинг эркини чеклаш салбий бўлгани каби, амалиётдан узилган ва жуда ҳам назарийлашган педагогик тамойиллар ҳамда қонуниятларни педагоглардан талаб қилиш ва педагогик жараёни эркин ҳаракатга айлантириб қўйиш ҳам ноўрин. Таълим-тарбияда, бошқа меҳнат турларидагидек, стандарт ҳолатлар жуда кўп. Бу ҳолда ўқитувчи кўп ҳам ташаббус кўрсатиши шарт эмас, акс ҳолда, ўқитувчининг ташаббускорлиги дарснинг муваффақиятли ўтишига ҳалал ҳам беради. Бу ҳолда, дарс ўтганда айнан қоидаларга риоя қилиш талаб қилинади.

Қоидалар дидактика тамойилларидан келиб чиққани каби, дидактика тамойиллари ўз ифодасини педагогик қоидаларда топади. Бироқ қоидалар ўз ичига яна кўп сонли ўқитувчи ва педагогларнинг кўп йиллик тажрибасини ҳам қамраб олган бўлади.

«Дарс ўтиш қоидалари қанча?» деган саволга К.Д. Ушинскийнинг сўзларини келтириш ўринлидир. У: «Барча педагогик қоидаларни бир вараққа сиғдириш ҳам мумкин, улардан бир неча жилдли китоблар ҳам яратиш мумкин», — деган.

Одатда, улар тавсиянома, қўлланма ва эслатмалар сифатида берилади.

Таълим қонунилари. Таълим қонунилари тўғрисида гап борганда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларда гоҳо таълим тамойилларининг, гоҳо таълим қоидаларининг қонун деб юритилиши кузатилади. Шунинг учун, қонун деб аниқ айтилган америкалик Торндайк мактаби бўйича қуйидаги қонунларни қайд қилиш билан чекланамиз.

Ўзаро боғлиқлик қонуни — таълим-тарбия жараёнида **иккита руҳий ҳаракатнинг ўзаро боғлиқликдаги ривожланиш қонуни**. Бу қонун бўйича таълим-тарбия жараёни таълим берувчи ва таълим олувчи руҳининг бир йўналишдаги ҳаракатини тақозо

тади. Бу қонунга биноан, агар таълим-тарбия жараёнини ташкил қилувчи икки шахсдан бирининг руҳ ҳаракати иккинчисиники билан мос тушмаса, таълим-тарбия жараёни содир бўлмайди. Тазйиқ йўли билан билим бериш жараёни содир бўлиши мумкин, аммо ҳақиқий таълим-тарбия жараёни амалга ошмайди. Бу қонунга биноан дарсни ташкил қилиш ва уни амалга ошириш учун педагог синфда ёки аудиторияда бир хилдаги руҳий ҳолатни, яъни билим бериш ва билим олиш ҳолатини шакллантириши керак.

Машқ қонуни — бу қонун бўйича, эгалланган билимни кўникма, сўнг малакага айлантириш учун, **машқ қанчалик тез бўлса, қайтар реакция ҳам шунчалик тез бўлиб, билим ўзлаштирилиши ҳам тез ўтади, бу билимнинг хотирада узоқ муддатга сақланиши ҳам таъминланади.** Бу қонун бўйича, ҳар ким ўзининг қабул қилиш тезлиги қобилиятига биноан билим эгалласа ҳам, уни кўникма ва малакага айлантиришда, машқни илож борида тез амалга ошириш тақозо этилади.

Интенсивлик қонуни — бу қонун бўйича ҳам машқлар жавобан қанчалик интенсив равишда бўлса, у шунчалик тез ўзлаштирилади.

Ассимиляция қонуни бўйича — ҳар бир янги «туртки» қайтар реакцияни вужудга келтиради, дейилади. Шунинг учун нааллаган билимни қайтариш йўли билан «туртиб» туриш керак, дейилади.

Нативий қонунда — реакция ижобий бўлса, билим мустақамланади, агар салбий бўлса, хотира уни ўчириб ташлайди, дейилади.

Ҳақиқатан ҳам, бу қонунлар ҳаётдан олинган бўлиб, амалиётда минглаб мартаба синаб кўрилган. Шунинг учун педагогик амалиётда булардан келиб чиқишлик педагогик жараёнининг самарадорлигини оширади.

Дидактика тамойиллари (принциплари). Дидактика тамойилларининг тарихи шуни кўрсатадики, ўқитувчилар дарс олинган кўзлаган мақсадларига кўп куч ва вақт сарфламай етиштириш учун, бир неча авлод олимлари тинимсиз изланишлар қилиб бориб, дидактика принциплар мажмуи яратилишига сабабчи бўлганлар.

Аввал ҳам айтганимиздек, яқин вақтларгача педагогикадаги қонун, қонуният ва тамойил деган тушунчалар синоним сифатида ишлатилиб ёки буларнинг биттасига устулик берилиб келинган.

Аммо кўп йиллик тажрибалар ва бу соҳадаги изланишлар натижасида кўрсатдики, қонуният турғун бўлиб, улар асосида яра-

тилган қонун ва тамойиллар, масалан, табиатга мос равишда ривожлантириш тамойили йўқ бўлиб кетиб, ўрнига янги тамойиллар киритилган.

Тамойиллар тўғрисида дидактикада шундай қоида ўрнашиб қолганки, у тарихий вазиятдан келиб чиқиб, конкрет жамиятнинг эҳтиёжларини ифода этар экан. Ижтимоий тараққиёт ва илм-фаннинг ривожланиши ҳамда таълим-тарбия жараёнида янги қонуниятларнинг аниқланиши, шунингдек, илғор педагогик тажрибалар натижасида педагогик тамойиллар тизими бойиб бораверади.

Кўп йиллик изланишлар ва баҳслар натижасида педагогикада қуйидаги дарс ўтишининг умумий тамойиллар тизими ишлаб чиқилган:

1) **онглилик ва фаоллик** — билимни талабалар томонидан онгли равишда ва фаол қатнашиб эгаллашлик;

2) **кўргазмалилик** — «юз маротаба эшитгандан бир маротаба кўрган яхши» тамойилидан келиб чиқиб, билим беришда турли-туман кўргазма қуроллардан самарали фойдаланиш;

3) **тизимлилик ва мухтазамлилик** — билимни маълум бир тизимда ва узлуксиз равишда бериб бориш;

4) **мустаҳкамлик** — билимни тушунарли тилда қайта-қайта такрорлаш йўли билан бериш;

5) **тушунарлилик** — билимни ҳаммага тушунарли ва ҳамма боп қилиб бериш;

6) **илмийлик** — билимни болаларда аввалдан мавжуд билимларга асосланиб ва улардан келиб чиққан ҳолда бериш;

7) **пазария ва амалиёт бирлиги** — билим беришда назарий билимларнинг амалиётда ишлашини, яъни унинг ҳаёт билан, амалиёт билан боғлиқлигини кўрсатиб бериш.

Бу тамойиллар педагогик жамоатчилик томонидан умумий тамойиллар деб қабул қилинган.

Онглилик ва фаоллик тамойили. Киши бу тамойил асосида илм томонидан аниқланган ҳақиқий билимни эгаллаши учун, у — бу билимларни чуқур англаб етган ҳолда ақлий қувватининг интенсив ишлатиши натижасида етиши мумкин, деган қонуният ётади. Билимларни англаганлик ҳолати қуйидаги омиллардан келиб чиқади: ўқишнинг сабаби; талабанинг билиш фаоллиги даражаси; ўқувчи ва талабалар билиш фаоллигининг бошқарилиши ҳамда билим беришни ташкил қилиш ва бошқа омиллар. Талабанинг шахсий билиш фаоллиги билим олишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Онглилик тамойилини амалиётда қўллаш қуйидаги **қоидаларга** риоя қилишни тақозо этади:

1. Бу билимнинг ҳаётдаги зарурлиги ва аҳамиятини талаба-ёшларга тушунтириб, унинг истиқболини аён қилиб кўрсатиб бериш йўли билан, таълим олувчиларда аниқ мақсад ва вазифаларни шакллантириш қоидаси.

2. Талабаларга қандай йўл билан билим олишни тушунтириб, уларда мустақил билим олишга шундай ишонч ҳосил қилиш керакки, улар ҳеч қачон олинадиган билимни механик ҳолда олмай, уни чуқур англаб туриб эгалласинлар.

3. Ўқитганда барча билиш шакллари: таҳлил ва синтез; дедуктив ва индуктив; таққослаш ҳамда қарама-қарши қўйиш ва ҳоказолардан фойдаланиш қоидаси.

4. Болалардаги мавжуд билим ва кўникмаларига таяниб, образли таққослаш усулидан фойдаланиб, ҳар бир сўз ва гапнинг том маъносини очиб бериш қоидаси.

5. Ўқувчиларнинг ўзаро ўқитиш кучидан унумли фойдаланиб, қўйилган саволларга жамоа бўлиб жавоб топиш қоидаси.

6. Бугунги фаол талаба, эртанги фаол ишчи ва хизматчи танқидчилигини яққол билган ҳолда, уларни фаоллаштиришга ҳеч қандай кучни аямаслик қоидаси.

7. Болалардаги мавжуд билимлар билан берилаётган билим орасидаги мантиқий боғланиш йўқ жойда онглилик бўлмаслигини эсда тутган ҳолда, уларнинг ақли етмай турган жойларни, улардаги бор билим билан мантиқий боғлаб бериш қоидаси.

8. Ўқув фанини ҳеч қачон дарс марказига қўймай, дарс марказида доимо ўқувчи туришини, унинг шахси шаклланаётганини билган ҳолда талабага таълимий таъсир ўтказиш қоидаси.

9. Талабалар фикрини, ҳаёт билан назарий билимлар орасидаги фарқлар борлигига қаратиш йўли билан, уларнинг тафаккурини фаоллаштириш қоидаси.

10. Ўқитиш жараёни янада муваффақиятли ўтиши учун, ҳар бир тушунча берилганидан кейин, уни бир неча мисоллар билан мустаҳкамлаш қоидаси.

11. Ўқитилаётган фанда асосий ва иккинчи даражали жойларини ажратиш йўли билан, талабаларда берилган билим ичидаги асосий ўринларини ажрата олишга ўргатиш қоидаси.

12. Ҳеч қачон қуруқ обрўга таяниб ўқитмай, фақат ақл ва ҳиссиётдан келиб чиқувчи далилларга таяниб ўқитиш қоидаси.

13. Болаларни ўқишга ўргатиш қоидаси.

14. Таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир ўтказувчи ички ва ташқи омилларни доимо бартараф этиб бориш қоидаси.

15. Талабаларга «Нега?» деган саволни тинмай бериш йўли билан, уларда сабаб ва оқибат орасидаги боғланишни билдириб бориш қоидаси.

16. Берилаётган билимнинг тўғрилигига, болаларда ҳеч қандай шубҳа-гумон қолмаслиги ва уни эсдан чиқармасликлари учун билимни асос ва далиллар билан исботлаб бериш қоидаси.

17. Ҳақиқий билимга эга бўлган деб, уни қайтариб айтиб берганга эмас, балки бу билимни амалиётда кўллай олганга айтилади, деган қоида.

18. Доимо талабаларнинг қизиқиш ва эҳтиёжларини ўрганиб бориб, уларни жамият эҳтиёжига мослаштириб бориш қоидаси.

19. Болалардаги кузатувчанликни ривожлантириб, ҳаётдаги воқеликларни илмий асослаб бериш йўли билан уларда онглиликни камол топтириш қоидаси.

20. Талабаларга шундай билим бериш керакки, бу билимлар уларда қатъий ишонч ҳосил қилиб, ҳаракат учун дастур вазифасини ўташ қоидаси.

21. Ҳеч қачон ўқитувчи айтганларини қайтариш, бировлардан кўчириш ва айтиб туриш ҳолларига йўл қўймаслик билан, ўқувчи-талабаларни мустақил фикрлашга ва ҳаракат қилишга ўргатиш қоидаси.

22. Берилаётган билимни ҳар томонлама таҳлил қилиб бериш йўли билан болаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш қоидаси.

23. Талабаларни фаоллаштириш ва рағбатлантириш учун доимо саволлар бериб, уларга жавобни чидам билан тинглаш қоидаси.

Кўргазмалилик тамойили. Бу энг ҳаммага маълум ва тушунарли бўладиган тамойиллардан бири бўлиб, у қадим замонлардан қўлланилиб келинган. Бунинг асосида куйидаги қонуниятлар ётади: биринчидан, кўриш ва эшитиш орқали олинган ахборотлар мияга турлича таъсир этиб, турлича хотирада сақланади. Қисқача қилиб айтганда, кўз билан кўрганда қулоқ билан эшитгандагига нисбатан беш баробар кўп ахборот олинди, унинг мияда сақланиш даражаси ҳам юқори. Иккинчидан, кўздан борган ахборот қайта ишлашга муҳтож эмас.

Таълим амалиёти бу тамойилни амалга оширишнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Ўқитиш жараёнида, кўрган нарса эшитганга нисбатан бир неча баробар тез ўзлаштирилиб, узоқ муддатга эсда сақланиб қолишлигини доимо ёдда тутиш қоидаси.

2. Болалар шакл, ранг, ҳис қилиш ва товуш орқали фикр юритишларини билиш қоидаси.

3. Ўқувчиларнинг, киши нимаики нарсани тасаввурига келтириш мумкин бўлса, кўра олса, эслаб кўрса, эшита олса тафаккур қилинади деган олтин қоидасини билиш.

4. Ҳеч қачон кўрғазмани асосий мақсад қилиб олмаслик, кўрғазма мақсад эмас, мақсадга эришиш воситаси сифатида билиш қоидаси.

5. Билим бериш ва бу билимларни болалар кўникмасига айлантириш жараёнида, барча тушунча ва мавҳумликлар, улар тафаккурига фақат асос, далил, мисол, тимсол ва қиёфалар орқали тез етиб боришини англаш қоидаси.

6. Кўрғазмалардан фақат нарсаларни кўрсатиш учун фойдаланмай, улардан муаммоли вазиятларни шакллантиришда ҳам фойдаланиш қоидаси.

7. Кўрғазма фақат ахборот берибгина қолмай, ўрганилаётган нарса ва ҳодиса тўғрисида тўғри тасаввур ҳосил қилишлигини билиш қоидаси.

8. Кўрғазмани кўрсатаётганда маълум бир тартиб билан кўрсатиш яхши натижа беришини тушуниб етиш қоидаси.

9. Кўрғазмани кўрсатаётганда аввал бутунлай, сўнг уларни қисмларга бўлиб кўрсатиб, ундан кейин яна бутунлай кўрсатишга эътибор бериш қоидаси.

10. Турли кўрғазмали қурооллардан фойдаланиш яхши, аммо уларнинг миқдори ҳаддан зиёд бўлиб кетса, болалар ҳаёлини тўзғитиб юборишлигини билиш қоидаси.

11. Кўрғазмани кўрсатаётганда болаларнинг аввалдан эгаллаган ҳиссий билимларидан унумли фойдаланиш қоидаси.

12. Энг яхши кўрғазма болалар ўзи тайёрлаган кўрғазма эканлигини билган ҳолда кўрғазмани иложи борича болалар билан бирга тайёрлаш қоидаси.

13. Ўзингиз яхши билмаган нарсани ҳеч қачон болаларга кўрсатмаслик қоидаси.

14. Янги техник воситалар — ўқув телевиденияси, видео, компьютер ва бошқалардан фойдаланилаётганда, аввал ўқитувчининг ўзи уни яхши ўзлаштириб олишлик қоидаси.

15. Кўрғазмали қурооллардан фойдаланилаётганда, болалар диққатини, фикрлаш маданиятини, конструктив фикрини ва ўқишга қизиқишини тарбиялаш қоидаси.

16. Кўрғазмани, назарий билимни ҳаёт билан боғлашда фойдаланиш қоидаси.

17. Кабинет тизимидан фойдаланилаётганда кўрғазма усулидан фойдаланиш имкони кенгайди, шунинг учун кўрғазмаларни кўрсатиш тартибини албатта режалаштириш қоидаси.

18. Кўргазмали қуроллардан фойдаланилаётганда, болаларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиш қоидаси.

19. Кўргазма жуда ҳам кучли таъсир этувчи восита бўлиб, у болалар ҳаёлини ўзига қаттиқ жалб қилиб, дарс мавзуининг асосий мақсадидан чалғитиши мумкинлигини англаш қоидаси.

20. Кўргазмадан ҳаддан зиёд фойдаланиш, болаларда абстракт тафаккур ривожига тўсиқ ҳам бўлиши мумкинлигини билиш қоидаси.

Тизимлилик ва мунтазамлилик тамойили. Бу тамойил қуйидаги объектив қонуниятларга суянади:

– инсон ташқи дунёни ўз тафаккурида фақат аниқ акс эттиргандагина, ҳақиқий ва фаол билимларга эга бўла олади;

– киши тафаккурида илмий билимлар тизимини шакллантиришнинг асосий усули, мақсадга йўналтирилган расмий таълимнинг ташкил қилиниши;

– расмий таълимнинг ташкил қилиниш тартиби, ўқувчилар имконияти ва бериладиган билимнинг ички мантиқий тузилишидан келиб чиққанлиги;

– билим бериш жараёни босқичма-босқич амалга оширилганлиги туфайли, билим бериш самараси, бу босқичлар орасидаги вақтнинг қанчалик қисқа бўлишлигига боғлиқ, босқичлар орасидаги масофа вақт жиҳатдан ҳаддан ошиб кетса, билим бериш самара бермайди;

– агар билим ва унинг негизида шаклланган кўникмалар машқ орқали такрорланиб турилмаса, билим ва кўникма йўқолиб кетади;

– болаларни мантиқий фикрлашга ўргатилган бўлмаса, улар доимо фикр юритишда қийинчиликларга дуч келадилар;

– ўқитишда тизимлилик ва мунтазамликка амал қилинмаса, таълим-тарбия жараёни сусаяди.

Педагогик амалиётда бу тамойилнинг ишлаши қуйидаги қоидалар орқали амалга оширилади.

1. Ўқувчилар томонидан билимлар тизими тўлиқ ўзлаштириб олиниши учун бериладиган билимларни мантиқий тугалланган билим бўлақларига ажратиб ўқитиш.

2. Мазмунини тўлиқ очиб беришга кўзингиз етмаган бирон-бир савол ва муаммони дарс режасига киритмаслик.

3. Мантиқийликни ҳеч қачон бузмаслик, бузилган тақдирда ўзлаштирилмасликнинг олдини олиш учун уни дарров бартараф этишлик.

4. Ўқув фани – катта бир фаннинг кичрайтирилган модели эканини тушунтириб, фанлараро боғлиқликни кўрсатиб беришлик.

5. Назарий билимларнинг ўзлаштирилиши тўғри кетаётганини доимо текшириб боришлик: ўрганилаётган объекти, предмети, назарий асослари, асосий тушунчалари ва уларнинг қўлланиш чегараларини доимо эслатиб, уларнинг бажарилишини текшириш.

6. Доимо эсда тутиш лозимки, кунда эшитиб, гўёки яхши билган нарсани тушунтириб, илмий асослаб бериш қийин бўлади. Шунинг учун болалардаги аввалги билимлари ва мантиқ усулларидан доимо фойдаланиш зарурлиги.

7. Бошланғич, умумтаълим ва олий таълим босқичларидаги билим мазмуни ҳамда уни бериш усуллари орасидаги мувофиқликни сақлаш.

8. Ўқитишнинг илғор усулларидан доимо фойдаланиш.

9. Ўқитишда тизимлилиқни ва мунтазамлилиқни сақлаш учун, аввал ўтилган билимларни доимо қайтариб туриш.

10. Ўтган билимларни қайтариш усулидан, фақат дарс бошида ва уни якунлаётганда фойдаланиб қолмай, ҳар бир билимни тушунтираётганда ҳам ундан фойдаланиш.

11. Ўтган билимлар билан тез киришиб кетувчи янги гаплардан бошқа янги фикрларни билдирмаслик.

12. Ўқувчиларнинг тил саводхонлигини фақат тил ўқитувчилари кузатиб борибгина қолмай, барча ўқитувчилар ҳам бу ишни бажаришлари лозимлиги.

13. Сабр ва чидам билан ҳамда узлуксиз равишда болаларни мустақил фикр юритишга ва билимларни меҳнат қилиб топишга ўргатиш.

14. Болаларга ўқишнинг истиқболини доимо эслатиб туриш.

15. Ҳар бир бўлим охирида, албатта, умумлаштирувчи машғулотларни амалга ошириш.

16. Болалар жавобида учраб турадиган хатоларни доимо тузатиб бориш.

17. Чарчаб қолган болалар фаолиятини ҳеч қачон сунъий равишда фаоллаштиришга ҳаракат қилмаслик, фаоллаштиришда болалар жисмоний ва ақлий имкониятидан келиб чиқиш.

18. Болалардан эгаллаган билимига кўникма ва малака ҳосил қилишни талаб қилиш.

19. Эсда сақлаш лозимки, тизимга тушган билим эсдан чиқмайди. Эсдан чиқиб қолса, тизим орқали уни дарров эсга тушириш осон.

20. Я.А. Коменскийнинг: «Ҳамма нарса узлуксиз кетма-кетликда олиб борилиши керак, бугунги айтганларингиз кечагисини мустақамлаши ва эртанги айтганингизга йўл очиб бериши керак», — деган ўғитини унутмаслик қоидаси.

Мустаҳкамлик тамойили. Бу тамойилда барча илғор ўқитувчилар ва педагог олимларнинг кўп йиллик изланишлари ўз ифодасини топган. Унда назарий билимлар билан эмперик билимлар бирлашиб мустаҳкамланган.

Билимларни мустаҳкам эгаллаш жараёни жуда мураккаб бўлиб, кейинги йиллардаги тадқиқотлар бу жараёнга ўзгаришлар киритди. Билимни мустаҳкам эгаллаш жараёнини шу кундаги тушунилиши, бу жараёнга қуйидаги янги қоидаларни киритишни тақозо этди.

1. Бугунги кунги таълимда фикр юритиш эслаб қолишдан устунилик қилиши исботланган. Шунинг учун болалар ақлий қувватини тежаш мақсадида, улардан кераксиз ва кам эътиборли нарсаларни эслаб қолишига камроқ эътибор бериб, унинг ҳисобига фикр юритишига кўпроқ куч сарфлашига ёрдам бериш.

2. Болалар тушуниб етмаган ёки нотўғри тушуниб қолган нарсаларни эслаб қолмасликларига эътибор бериш лозим. Бола фақат яхши тушуниб етиб, унинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилган нарсасини хотирасида сақлаш.

3. Бола хотирасини кам эътиборли ахборотларни эслаб қолишдан холи қилиш мақсадида, уларни турли луғат ва энциклопедиялардан фойдаланишга ўргатиш.

4. Эслаб қолинадиган нарсаларни ниҳоятда қисқа қилиб, ёд олишга осон бўлиши учун, равон, иложи бўлса шеър вазиғига солиб туриб эсда сақлашга болаларни ўргатиш.

5. Эсдан чиқариш билимни эгаллаб олгандан кейин тез кечишини ҳисобга олган ҳолда, уларни психология фанининг эсда сақлаш қондаси асосида хотирада сақлашга ёшларни ўргатиш.

6. Ёд олишни уйга вазифа қилиб бермай, уни шу нарсага қизиқтириб қўйиш ва вақти-вақти билан бу қизиқишни янгилаб туриш.

7. Такрорлаш машқларини бола янги билимни эгаллаган пайтдан бошлаш. Чунки бу нарсалар кейин эсдан чиқиб кетиши аниқ.

8. Бола диққатини сусайтирувчи ички ва ташқи омиллар фаолиятига йўл қўймаслик. Дангасалик касали билан тинмай кураш олиб бориш, билим олиш суръатини пасайтирмаслик.

9. Бериладиган билимга қизиқиш ва ижобий муносабатни шакллантирмасдан туриб, билим беришни бошламаслик. Зўрлаб берилган билим бола хотирасида узоқ сақланмаслигини унутмаслик.

10. Билимни эгаллаш суръати пасая бошлаши билан унинг сабабини аниқлаш ва бартараф этиш. Одатда, билим олиш суръатининг пасайиши чарчагандан кейин пайдо бўлади.

11. Ўқувчилар томонидан мустақил равишда дарсни қайтариш эслаб қолишнинг муҳим омили эканини унутмаслик ва ўзини ўзи тарбиялашга катта эътибор қаратиш.

12. Қайтариш дарсларини шундай ташкил қилиш керакки, у фақат билимни хотирада тиклашга хизмат қилмай, фикр юритишга ҳам фойдаси бўлсин. Шунинг учун қайтариш дарсларини асосий дарс тизимида ўтмай, унинг ҳажмини ё кўпайтириш, ёки камайтириш.

13. Берилган билим хотирада мустаҳкам сақланиши учун, уни қизиқарли қилиб, кўرғазмали қуроллардан фойдаланиб туриб бериш.

14. Янги бериладиган билим хотирада мустаҳкам қолиши учун, уни аввалги билим билан боғлаб бериш.

15. Билимни мантиқан бир бутун қилиб беришга ўрганиш.

16. Осон ва бир турдаги топшириқ беришдан тийилиш, улар болаларга қизиқ бўлмай уларни толиқтиради.

17. Машқлар ўтказишдан олдин, уларнинг бажарилиш тартиби ва натижаси тўғрисида маълумот бериш.

18. Машқ даврида болаларни чарчаб қолишдан сақлаш.

19. Ҳозирги замон назорат усулларида тўғри фойдаланиш

20. Болаларни ўз меҳнатини назорат қилиш ва баҳолашга ўргатиш.

Тушунарлилик тамойили. Бу тамойил, бир томондан, дидактиканинг бошқа тамойилларининг талабларидан, иккинчи томондан, талабалар ёш хусусиятидан, учинчи томондан, кўп йиллик педагогик тажриба асосида яратилган.

Бу тамойил замида тезаурус қонуни ётади. Бу қонун бўйича – кишига билим фақат унинг тезаурусига мос келгандагина тушунарли бўлади. Тезаурус латинча «хазина»ни билдиради. Маъноси, *кишининг тўплаган билими, кўникма ва фикрлаш услуби унинг тезаурусини ташкил қилади.*

Бошқа қонуниятларни ҳам кўрсатишимиз мумкин: бериладиган билимнинг тушунарлилиги, уни эгаллаётган боланинг ёши индивидуал хусусиятларига боғлиқ; тушунарлилик билим беришни ташкил қилишга ва унда қўлланиладиган билим бериш усул ва услубларига боғлиқ; билимнинг тушунарлилиги ўқитувчининг савиясига ва билим сифатига боғлиқлиги; билимнинг тушунарлилиги унинг берилиш суръатига боғлиқлиги ва ҳоказо.

Я.А. Коменский шакллантирган қуйидаги қоидалар мавжуд; ошондан қийинга, маълумдан номаълумга ва оддийдан мураккабга. Шу замоннинг педагогик назария ва амалиёти тушу-

нарлилик тамойилининг қўлланиш қоидаларини кенгайтирди ва бойитди. Улар қуйидагилар:

1. Билимни боланинг ёшига қараб бериш.
2. Бола тафаккури берилаётган билимга тайёрланган бўлиши шарт.
3. Ўқитаётганда боланинг тайёргарлик ва ривожланганлик даражасига қараб билим бериш.
4. Боланинг индивидуал қобилиятидан келиб чиқиб билим бериш.
5. Билим бериш суръати ўртача олиб борилиши шарт.
6. Билим беришда, муайян кучланишнинг ҳосил бўлишини эсда сақлаш. Бу кучланиш ошиб кетса, болалар толиқиб, кучланиш пасайиб кетса, болалар зеркиб қолишини билиш.
7. Психология ва педагогиканинг янги кашфиётларидан унумли фойдаланиш, кичик одимлардан аста-секин катта одимларга ўтиш йўли билан таълим жараёнини интенсивлаштириш.
8. Янги дарс ўтишда билими кучли талабалардан ва дарсни мустақкамлаётганда билими ўрта ва кучсиз талабалардан фойдаланиш.
9. Берилаётган билимларнинг қарама-қарши томонларини ҳам тушунтириб, талабаларнинг билим олишини осонлаштириш.
10. Талабаларга энг қийин сингадиган билимлар табиат ва жамият тараққийетининг умумий қонунларидир. Шунинг учун муайян фанни ўтаётганда усталик билан уларни қўшиб тушунтириб кетиш.
11. Секинлик билан шошиш! Таълим-тарбия жараёнини асосиз тезлаштирмаслик ва сусайтириб юбормаслик.
12. Талабаларнинг оралик якуний фикрларини «билди»га йўймасдан, улардан фикрни давом эттириш учун фойдаланиш.
13. Тушунарлиликнинг ўқитувчи сўзларининг юқори ҳиссиёт ва ҳар бир сўзни асослаб берилганлиги билан ҳам белгиланганлиги.
14. Узоқ маърузалардан қочиш.
15. Ўқитишнинг бош қисмида фақат асосийларини айтиб ўтиш билан кифояланиш.
16. «Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб қўя қолади, яхши ўқитувчи бу ҳақиқатни топишни ўқувчиларга ўргатади» иборасини унутмаслик.
17. Тушунарли қилиб дарс ўтиш, бутун билимни талабаларга содда тилда тушунтириб бериш ёки бу билимларни топиш-

ни тушунарли қилиб айтиб беришда эмас, балки калаванинг учини ушлатиб қўйиб, билимнинг секин-аста эгалланишини кўрсатиш, уларни рағбатлантириб туриш ва ҳоказо талбирларга айтилади.

Илмийлик тамойили. Бу тамойил асосида бир қатор қонуниятлар ётади. Жумладан:

– дунёни ўрганиб бўлади ва инсоният аниқлаган ҳамда амалиётда синаб кўрилган қонуниятларни ўрганса бўлади;

– таълим-тарбия жараёни – илмий фаолият орқали тўплаган, объектив олам тўғрисидаги маълумот тизимини ўсиб келётган авлодга билдиради;

– илмийлик – бериладиган билимлар маълум бир кетма-кетликда берилишини тақозо этади;

– илмийлик яна берилаётган билимнинг ҳозирги замон ижтимоий ва илмий-тарққиёт даражасига мослиги билан ҳамда тузилган дастур ва ишчи режага мос бўлишлиги билан ҳам белгиланади.

Дидактика бу тамойилни амалиётда қўллашликнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Педагогик амалиёт билан шуғулланганда педагогика, психология ҳамда дарс беришнинг усул ва услубларининг энг яхшиларидан фойдаланиш.

2. Ҳозирги замон дидактика ва психология фанларининг кўрсатмалари бўйича дарс берганда, мантиқнинг фақат индуктив усулидан фойдаланибгина қолмай, дедуктив усулдан ҳам бемалол фойдаланиш.

3. Бошданок ўқув фанининг ички мантиғини очиб беришга интилиш.

4. Талабаларда нарса ва ҳодисаларга диалектик ёндашувни шакллантириш мақсадида, ҳар бир билимни беришда унинг ички диалектикасига аҳамият бериш.

5. «Қайтарилмаса эсдан чиқади», деган қоидадан келиб чиқиб, ҳар бир дарсда янги билимни такрорлаб туриш.

6. Қонуниятларни тушунтираётганда, уларни ташқи – муҳит, вақт, эскилик ва янгилик орасидаги тафовут ҳамда ички шароитларга боғлиқликда тушунтириш.

7. Ўқитганда изланувчанлик ҳиссиётини ривожлантириш.

8. Муайян қонуниятни тушунтиришда, уни кашф этган олимнинг қисқача таржимаи ҳолини гапириб бериш.

9. Билим беришда, унинг тадқиқ қилинган усулларини ҳам айтиб, болаларда тадқиқот усулларидан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

10. Дарс ўтганда атама, таъриф ва тушунчаларнинг эскиларига танқидий ёндашиб, энг янгиларидан фойдаланиш.

11. Билим беришда тарихийлик қондасидан келиб чиқиб, берилаётган билимнинг кашф қилиниш тарихини айтиш.

12. Фан билимларини беришда, улар ичидан асосийларини ажратиб, фандаги устувор йўналишларни ҳам кўрсатиб ўтиш.

13. Юқори синф, академик лицей, коллеж, ва айниқса, олий ўқув юртларида фандаги баҳсли ўринларни айланиб ўтмаслик

14. Болаларнинг тадқиқотчилик фаолиятини рағбатлантириб бориш.

15. Янгилик топишга кенг имконият яратиб бериш.

Назария ва амалиёт бирлиги тамойили. Бу тамойил фалсафанинг билиш назариясининг марказий қондасига асосланади. Унда, билишнинг биринчи ва асосий нуқтаи назари — бу ҳаётнинг ва амалиётнинг нуқтаи назаридир, дейилади. У қуйидаги қонуниятлардан келиб чиқади:

— ҳар қандай билимнинг тўғрилиги амалиётда синалиб, тасдиқланади;

— амалиёт — ҳақиқат мезони, билишнинг манбаи ва тадқиқот натижаларининг қўлланиш кўлами;

— гўғри ташкил қилинган таълим-тарбия ҳаётдан келиб чиқади;

— таълим-тарбиянинг самарадорлиги унинг амалиёт билан қанчалик боғлиқлиги билан белгиланади;

— билим беришнинг самарадорлиги, унинг политехник таълим билан боғлиқлигида белгиланади;

— берилаётган билим ҳаёт билан қанчалик боғланса, болалардаги билим эгаллаш шунчалик оңгли кечади.

Буларнинг амалиётда қўлланиши қуйидаги қондалар орқали кечади.

1. Билим ва тарбия беришда бола уларнинг ўз ҳаётига нақадар зарур эканини билиб бориши.

2. Билим беришда ҳаётдан билимга ёки билимдан ҳаётга қараб бориш.

3. Билим беришда, бу билим ҳаётда зарур бўлгани учун кашф қилинганлигини таъкидлаш.

4. Болаларни энг янги меҳнат қуроллари ва меҳнат муносабатларини билан таништириб бориш.

5. Болаларнинг олган билимларини амалиётда албатта синаб кўришларини талаб қилиш.

6. Мактабнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқлигини амалда кўрсатиш.

7. Билим бериш жараёнини ишлаб чиқариш ютуқларидан мисоллар келтириш йўли орқали билимни амалиёт билан боғлаш.

8. Дарс беришда болаларнинг меҳнат тажрибаларидан келиб чиқиш.

9. Ижтимоий меҳнат фақат дарс жараёнидаги олинган билимлар асосида амалга оширилиши.

10. Ақлий меҳнатни жисмоний меҳнат билан олиб бориш.

3.4. Дарс турлари ва типлари

Пировард натижада, бутун узлуксиз расмий таълим жараёнининг таълим-тарбия бериш қонун-қоида ва тамойиллари ҳамда жамиятнинг давлат таълим тизимига қўядиган талаблари дарс жараёнида амалга оширилади. Юқорида «Педагогик жараён мажмуи» деган сарлавҳа остида дарсни мажму сифатида таҳлил қилган эдик. Шунда дарснинг дарс деб аталиши учун, бирламчи асос бўлиб хизмат қиладиган дарсни ташкил қилувчи, ёки аниқроқ қилиб айтганда, дарсда қатнашадиган ушурларни кўриб чиққан эдик. Навбатдаги саҳифаларимизда дарснинг турларини ўрганиб чиқамиз.

Умуман олганда, ҳар қандай нарса ёки ҳодисани тасниф (классификация) лаганда, унга шу нарсанинг бирон бир хусусияти асос қилиб олинади.

Дарсларни ҳам таснифламоқчи бўлсак, шу умумий қоидага риоя қиламиз.

Биринчи бор, икки нарсани асос қилиб олиб, дарсларни таснифлаб чиққан рус олими И.Н. Кузнецов бўлган. У ўзининг таснифига дарснинг мазмуни ва дарс ўтиш усулини асос қилиб олган. Масалан, математика дарсларига киритилган мазмун асосида — арифметика, алгебра, геометрия ва тригонометрия гуруҳлари ажратилган. Шунга ўхшаш бошқа фанларда ҳам дарсларни таснифлаб чиқиш мумкин. Дарснинг ўтиш усули бўйича: синфда ўтиладиган дарслар, экскурсия дарслари, кинодарслар, мустақил иш дарслари ва ҳоказо.

Дарснинг мантиқий тузилиши ва билиш жараёнининг харақтерига қараб дарслар: кириш дарси; эгалланадиган билимлар билан бирламчи танишиш дарси; янги билимларни эгаллаш дарси; эгалланган билимларни амалиётда қўллаш дарси; кўникмалар ҳосил қилиш дарси; умумлаштириш, қайтариш ва мустаҳкамлаш дарси; текширув дарслари; аралаш дарс.¹⁷

¹⁷ Иванов С.В. Типы и структуры урока. — М., 1952.

Назариётчи ва амалиётчи педагоглар орасидаги кенг қўлланаётган дарс таснифларидан бири М.А. Данилов билан Б.П. Есипов ишлаб чиққан тасниф ҳисобланади.¹⁸ Улар, ўз таснифларига икки дидактик мақсадлар ва дарснинг умумий тизимдаги ўрнини асос қилиб олганлар. Улар қуйидагилардир: 1) аралаш дарслар; 2) янги материал билан танишиш; 3) олинган билимни мустаҳкамлаш; 4) ўрганилган нарсани системага келтириш ва умумлаштириш; 5) билим ва кўникмаларни ҳосил қилиш; 6) билимларни текшириш.

Яна дарслар уларни ўтиш асосига қараб, қуйидаги турларга ажралади:

1. а) дарс-лекция; б) дарс-суҳбат; в) кино дарси; г) назарий ёки мустақил ишлар дарси; д) аралаш дарс.

2. а) мустақил ишлар дарси; б) дарс-лаборатория; в) амалий ишлар дарси; г) дарс-экскурсия.

3. а) оғзаки сўраш; б) ёзма синов; в) синов; г) синов амалий назорат; д) назорат иши е) аралаш дарс.

Дарслар ички тузилишига қараб ҳам типларга бўлинади. Я. Коменский ва И.Ф. Гербартлардан бошлаб, шу кунгача дарснинг тўрт бўлакдан иборат бўлган типи ҳукм суриб келмоқда. Буларга: янги билимларни эгаллаш учун тайёрланиш; янги билимларни эгаллаш; янги билимларни мустаҳкамлаш ва тизимга келтириш; эгаллаган билимларни амалиётда қўллаш. Бу типдаги дарс аралаш дейилади.

Унинг шу кунгача сақланиб келишининг сабабларидан бири, аралаш дарсдаги тўрт унсур истаган кетма-кетликда қўлланиши мумкин. Шу билан бир қаторда бу типдаги дарс жараёнида дидактиканинг деярли барча талабларига эришиш осон. Шунинг учун ҳам, тадқиқотчиларнинг айтишларича, 80% дарслар шу типда олиб борилар экан.

Бу турдаги дарсларнинг афзаллиги яна шундаки, у дарс жараёнида ҳукм сурувчи қонуниятларга мос келади. Бу дарсларда ўқитувчи ва педагоглар, ўз шароитларидан келиб чиқиб, таълим олувчиларнинг қабул қилиш имкони, тайёргарлик даражаси ва бошқа бир қатор омилларни ҳисобга олган ҳолда, дарсга ажратилган вақтни дарс ичидаги тўрт унсурга ихтиёрий равишда тақсимлай оладилар.

Аралаш дарсларнинг юқорида айтилган ютуқлари билан бир қаторда, камчиликлари ҳам оз эмас. Чунончи, аралаш дарсларда, ундаги тўрт унсурнинг ҳаммасига вақт етишмайди. Дарс

¹⁸ Данилов М.А., Есипов Б.П. Дидактика. — М., 1957.

олиб борувчиларнинг ихтиёридан ташқари, аввалги дарсни яхши қайтариб чиқаман, деган муаллимга, албатта, янги билим бериш учун кам вақт қолади. Янги берилган билимни ва уйга вазифа беришни қоидали қилиб амалга оширишни айтмай қўя қолайлик. Шунинг учун кейинги вақтда, педагогик амалиётда бир турдаги фаолият билан шуғулланувчи дарслар пайдо бўла бошлади. Буларга: янги билимларни эгаллаш дарслари; янги кўникмаларни ҳосил қилиш дарслари; билимларни умумлаштириш ва тизимга келтириш дарслари; билим ва кўникмаларни текшириш ҳамда хатоларни тузатиш дарслари; билим ва кўникмаларни амалиётда синаб кўриш дарслари. Бу дарс типлари шундай номлангани билан, дарс ичидаги аралаш дарсларнинг тўрт унсурининг бири узайтирилиб, қолганлари қисқартирилган бўлади. Масалан, дарсларга ажратилган 45 дақиқани, янги билимларни эгаллаш дарс типига, дарсни ташкил қилиш ва ўтган дарсни қайтариш қисмига 2–3 дақиқа берилади. Бу вақтда ўқитувчи ўтган дарсни қайтармай, қисқача эслатиб ўтади, холос ва ҳоказо. Куйида бу типдаги дарсларнинг ички тузилишини кўриб чиқамиз.

Янги билимларни эгаллаш дарси ёки уни тушунтириш дарси ҳам деб юритилади. Бу типдаги дарс қисмларининг тахминий жойлашуви қуйидагича.

1. Илгари ўтилган билимларни эшлаш.
2. Янги билимлар бериш.
3. Янги билимнинг ўзлаштирилганлигини текшириш.
4. Назарияни қўллаш намунасини кўрсатиш.
5. Уйга вазифа бериб, дарсни яқунлаш.

Эгалланган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш дарси. Қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

1. Назарий билимларни эшлаш.
2. Эгаллаган билимлар бўйича машқлар қилиб, кўникма ҳосил қилиш.
3. Дарсни яқунлаш.
4. Уйга вазифа бериш.

Такрорлаш дарси. Эгалланган билимларни мустаҳкамлаш билан такрорлаш дарслари орасида анча умумийлик мавжуд. Бу умумийлик, энг аввало, мазкур дарсларнинг вазифалари ва дарсининг ички тузилишига тааллуқлидир. Шу билан бирга бу дарсларнинг орасида такрорланаётган аввалги дарсларда материал тўлиқ берилмаган, баъзи жойлари такрорланади. Биланг нарчасини ҳадеб такрорлайвермайди. Такрорлаш дарсларида авваллари билмай қолган жойлари такрорланади.

Эгаллаган билимларни умумлаштириш ва билим ҳамда кўникмаларини такомиллаштириш дарси.

Бу дарснинг элементлари қуйидагича:

1. Умумлаштирувчи билимга доир билимларни эслаш.
2. Билимларни умумлаштириш ва улар орасидаги функционал алоқадорликни кўрсатиш.
3. Назарий билимларнинг ўзлаштирилганлигини текшириш
4. Билимларни қандай қилиб умумлаштирилган қоидаси билан таништириш.
5. Мавзу бўйича эгалланган билимларга ҳосил қилган кўникмаларни такомиллаштириб, малака даражасига етказиш.
6. Дарснинг натижаларини яқунлаш.
7. Уйга вазифа бериш.

Эгаллаган билим ва кўникмаларни текшириш (контроль) дарси.

Назорат иши ўтказиладиган дарснинг тузилиши мураккаб эмас. Ўқитувчи топшириқларни эълон қилади, ўқувчи ва талабалар уларни бажарадилар ва дарс охирида ишлар йиғиб олинади. Назорат ишининг саволлари ва топшириқлари шундай ифодаланиши керакки, ўқувчиларнинг жавобларидан улар билимларни шунчаки эслаб қолгани эмас, балки ишнинг моҳиятини тушунгани ҳам кўриниб туриши лозим.

3.5. Миллий педагогиканинг гипотетик асослари

Республикамизнинг ҳозирги даврдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тамойиллари жаҳондаги тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин олиш учун маънавий салоҳиятимизни ва иқтисодий қудратимизни янада ошириш, уларни XXI аср илмий-техника тараққиёти талабларига жавоб берадиган тарзда қайта қуришни талаб қилади. Бунинг учун халқимиз, айниқса, ёшларимиз дунёқарашини ўзгартириш, уларнинг билим ва маънавиятларини жаҳон андозалари даражасига кўтариш зарур. Бундай мураккаб ижтимоий вазифани ҳал этишда бошқа фанлар қатори илмий асосга қурилган миллий педагогика зиммасига катта масъулият тушади.

Юқорида қайд қилганимиздек — миллий педагогика деганда, муайян давлат Конституцияси, таълим тўғрисидаги қонуни ва ҳамда истиқболли ривожланиш дастури, жамият тараққиётининг умумий қонунилари, халқнинг миллий-маърифий мероси ва таълим-тарбия соҳасида эришилган жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида шаклланган ҳамда миллатнинг муайян тарихий ривожланиш жараёнидаги талабларига жавоб берувчи таълим-тарбия газарияси, усул ва услубларини ифодаловчи илм-фан мажмуу тушунилади.

Миллий педагогика ўзининг муайян ҳудудий хусусиятлари, аҳолининг менталитетига мослиги, нисбатан янгилиги ва юқори самарадорлиги билан бошқа педагогик тизимлардан фарқланади.

«Таълим тўғрисида»ги Қонунда: «Ўзбекистон Республикаси таълим тўғрисидаги сиёсатини умуминсоний қадриятларни, халқнинг тарихий тажрибасини, маданият ва фан бобида кўп асрлик анъаналарини, жамиятнинг истиқболдаги ривожланишини ҳисобга олган ҳолда юргизади»¹⁹, — дейилган.

Маълумки, собиқ совет тузуми даврида Ўзбекистоннинг ўқув юртларида коммунизм мафкурасига бўйсундирилган ва фақат Москва педагог-олимлари томонидан ёзилиб, Ўзбекистонда таржима қилинган дарсликлардан фойдаланиб келинган. Нагигада, ёш авлод ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган миллий педагогика, миллий маънавият ва маданият хазинасидан бебаҳра бўлиб келди. **Шунинг учун ҳам, шу қушдаги педагогикада олиб борилаётган ислохотлар жараёнида «совет педагогикаси»дан воз кечиб, миллий педагогиканинг назарий ва амалий асосларини яратиш, педагогик фаолиятда унинг тамойиллари ва усулларини қўллашга ўтиш тўғри бўлади.**

Мазкур китобимизда, миллий педагогиканинг назарий асосларини ёки унинг тўлиқ концепциясини яратиш бермоқчи эмасмиз. Гарчи китобимизнинг барча саҳифаларидан, аввалги педагогик дарслик ва ўқув қўлланмаларда учрамайдиган қандайдир бир янги фикрлар нафаси уфуриб турган бўлса-да. Бу ерда биз, миллий педагогиканинг гипотезасини, яъни жуда ҳам тахмин бўлмай, атрофлича ўйланган, кўп қисмлари илмий асосланган ва аввалги китобларимиз орқали педагогик жамоатчиликка эълон қилиниб, уларнинг танқидий фикрларини назарда тутиб, бўлажак миллий педагогиканинг истиқболини баён этишга ҳаракат қилдик.

Республикамиз мустақиллигининг илк йилларида, бир қатор педагог олимлар томонидан миллий мактаб яратиш масаласи кўтарилиб, бунинг устида қизғин баҳслар бўлиб ўтган эди. Шу масала юзасидан рисоалар ёзилиб, илмий маърузалар гушламлари чоп этилди. Уларда миллий мактаб ва миллий педагогика яратиш устида кўпгина ижобий фикрлар берилган. Бироқ, Ўзбекистонда «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинганидан кейин республикамизда миллий мактаб яратилди деган фикрда, бу масалани унутиб қўйилди, шекилли. Ҳақиқатан ҳам, Ўзбекистонда замонавий миллий мактаб

¹⁹ «Халқ таълими» журнали, 1992 й, 10–12-сонлар. 1-бет.

моделли яратилди. Ниҳоят, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ҳудудимизга мос илмий асосланган шакли тузилди. У ерда бериладиган билимлар мазмуни ҳам ўзгариб, бойиб бормоқда. Аммо, бу ўқув муассасалари ичида фаолият кўрсатаётган ўқитувчи ва педагоглар малакаси совет педагогикаси ғоялари асосида шакллланган. Совет педагогикаси ғоясига эса коммунизм ғоясидан келиб чиқиб, негиз-негизигача мафқуралаштирилган эди. Шакл ўзгариб, мазмун ўзгариб, таълим олувчиларга кўрсатиладиган таъсирнинг қонун-қоида ва тамойиллари ўзгармаса, керакли натижага эришиб бўладими?

Бунинг устига жаҳон педагогика илм-фани ҳеч қачон ривождан тўхтамаган. Хорижий мамлакатларда замон ўзгариши баробарида педагогика ҳам ўзгариб, бойиб борган. Ўша маҳалда советлар жамияти, ўзининг тор мафқуравий қобигига бурканиб олиб, замон тараққиётидан ўзгача ривожланган. Педагогика илм-фани ҳам бундан истисно эмас эди.

Эндиликда, республикамиз очиқ сиёсат олиб бориб, хорижий мамлакатларга ҳам илмий, ҳам маданий ва ҳам иқтисодий эшикларини кенг очиб берди. Бу энг тўғри йўл. Ер юзида яшаб, бошқа мамлакатлардан айри ҳолда, замонга яраша умр кечириб бўлмайди. Мамлакатимизга турли оқимдаги ғоя ва дунёқарашлар кириб кела бошлади. Шу жумладан, педагогика назария ва амалиётига оидлари ҳам. Биз педагог олимларнинг вазифамиз уммондек педагогик фикр ва ғоялар ичидан, ҳудудимизга мосини танлаб олиб, раvon бир педагогик таълимоти-мизни яратиб олишимиздир.

Қуйида миллий педагогика яратиш юзасидан баъзи бир фикр-мулоҳазаларимизни айтиб ўта-миз.

Биринчидан, ҳозир биз фойдаланаётган педагогика совет педагогикасидан фарқ қилмайди. Яъни, унинг методологик асоси марксизм фалсафаси асосида қурилган эди. Буни тафтиш қилиб, ҳозирги замон илм фани ва фалсафаси, яъни «Квант назарияси» нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда, миллий педагогиканинг энг умумий методологиясини аниқлаб олишимиз лозим.

Иккинчидан, шу замоннинг энг илғор илмий оқими бўлган синергетиканинг мажмулар назариясидан келиб чиқиб, таълим-тарбия жараёнига мажму ёндашув тамойилини сингдириш керак. Бу миллий педагогикани шакллантиришдаги долзарб муаммолардан бири. Ундан ташқари, оммавий ахборот воситаларида жуда кўп гапирилаётган педагогик технология, айни шу тамойил асосида яратилган. Мажму ёндашув тамойилини билмай, педагогик технологияни яратиб бўлмайди. Маз-

кур китобда биз, таълим-тарбия жараёнига мажму ёндашувни қўллашга ҳаракат қилганмиз.

Учинчидан, яқин ўтмишимизда, узлуксиз таълим-тарбиянинг яқунида, ҳаммада коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодексида кўрсатилган ижтимоий сифатларни шакллантириш шарт эди. Ҳозирда коммунизм ғояси сароб бўлиб чиқди, ҳар бир синф хоналари ва аудиторияларда осилиб турадиган «Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси» олиб ташланди. Бу тўғри, аммо ўрнига, мустақил Ўзбекистон фуқаросининг ижтимоий сифатлари қандай бўлиши кераклигини кўрсатувчи, ҳамма педагоглар фаолиятининг муроди бўлган кишининг бўлажак ахлоқий сифатлари бир тизимга келтирилмаган. Бу эса, педагогик фаолиятнинг умумий методологик асосининг биринчи қисми ҳисобланади. Китобимизнинг кейинги саҳифаларида бунга ўрин ажратилган бўлиб, касбдошларимиз фикр-мулоҳазаларига ҳавола қилинади.

Тўртинчидан, педагогик илм, фан ва амалиётда турли фалсафий ҳамда педагогик атама ва тушунчаларнинг эркин ишлатилиши кузатилмоқда. Бу эса, айтилаётган гапнинг мазмун моҳиятига етиб боришга тўсиқ бўлмоқда. Шунинг учун, педагогикага оид фалсафий тушунчаларни ҳамда педагогиканинг категорияларини, ўзаро келишилган ҳолда тартибга солишлик миллий педагогиканинг асосий масалаларидан бири.

Бешинчидан, шу кунларда Ўзбекистонда чоп этилаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларда, педагогиканинг назарий асосининг бир қисмини ташкил қиладиган ва педагогларнинг умумий методологик асосининг иккинчи қисмини ифода этувчи, педагогиканинг қонун-қоида ва тамойиллари асосан совет педагогикасидан мерос. Жаҳон педагогика илм-фани ва амалиётда дастурлар тузиш, унинг асосида дарсликлар яратиш ва педагогик амалиётда дарс ўтишнинг қонун-қоида ва тамойиллари кўпайиб кетган. Шуларни ўрганиб, таҳлил қилиб, уларнинг ичидан (шу жумладан, совет педагогикаси ичидан ҳам) ҳудудимизга мосларини ажратиб, манتيқий бир тизимга келтириш шарт. Бу йўл билан миллий педагогика назарий асосларининг тузилишига хизмат қилган бўламиз.

Олтинчидан, Ўзбекистоннинг таълим-тарбия тизимида бугун амалга оширилаётган педагогик усул ва услублар, жуда кам миқдордагисини ҳисобга олинмаганда, яқин ўтмишимиздаги мустамакчилик шароитида қўлланилган усул ва услублардир. Улар на бизнинг аъъанавий халқ педагогикамизга, на ҳозирги инсонпарварлашиб ва демократлашиб бораётган ижтимоий муҳит шароитига тўғри келади.

Бу йўналишда ҳам анча ишлар қилиниши керак. Чунончи, беҳисоб педагогик усул ва услублар ичидан, шу жумладан, узоқ ва яқин хорижий мамлакатларнинг ҳам, бизнинг менталитетимизга, шу замоннинг талабига жавоб берадиганларини танлаб олиб, уларни илмий асосда тизимга келтириб, Ўзбекистоннинг оригинал бир миллий педагогикасининг бир қатор услубларини яратиш вақти келди.

Еттичидан, тадқиқотлар шуни кўрсатдики, таълим-тарбия жараёнида қўлланиши таклиф қилинаётган услублар, на умумий, на энг умумий (фалсафий) методологик манба билан асосланмаган. Маълумки, педагог олимлар олиб бораётган тадқиқотлар характерига қараб гуруҳлашади. Бир гуруҳ педагог олимлар фақат назария билан шуғулланишса, яна бошқа бир катта гуруҳи, методика билан, яъни усул тузиш билан шуғулланадилар. Уларнинг асарлари таҳлили шуни кўрсатдики, назарий-чилар (улар бизда жуда кам), қуруқ назария тузиш билан машғул бўлиб, жонли методиканинг талабларидан четлашиб кетганлар. Бошқа бир гуруҳ, олимлар методика яратишга берилиб кетиб, педагогиканинг назарий асослари методикага қўйган талабидан четлашиб кетмоқдалар. Қисқаси, педагогиканинг энг умумий, умумий, хусусий методологик асослари ва конкрет бир методика орасида функционал боғлиқлик бўлиши керак. Бунинг учун, юқорида айтиб ўтганимиздек, педагогиканинг фалсафий жабҳаларини ўрганиб, уларни тартибга келтириб, сўнг умумфалсафий тамойилларидан келиб чиқиб, миллий педагогиканинг назарий асосларини шакллантириш лозим. Шундан кейин, энг умумий ва умумий методологик асослардан келиб чиққан ҳолда, хусусий методологик асосни ва улар асосида амалиёт учун миллатимизга мос бўлган таълим-тарбия усул ва услубларини яратиш керак бўлади. Албатта, бу анча муракаб иш. Аммо уни бажарса бўлади. Бу ишни бажармай миллат раўнақини белгилаб берувчи миллий таълим-тарбияни амалга ошира олмаймиз. Бунинг учун бутун педагогик жамоатчилик ишга тушиб, ҳаракат қилиши керак.

ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТ

1. Педагогик амалиёт йўналтирилган объект ва узлуксиз таълим-тарбия якунида талабалар эришини лозим бўлган ижтимоий сифатлар

Педагогиканинг ўзига хос томонлари шундан иборатки, педагогика илмининг тадқиқот объекти билан унинг амалий фаолияти йўналтирилган объект бир-биридан фарқланади. Кўп турдаги илм-фан тармоқларида илмининг тадқиқот олиб бориш объекти билан амалиёти йўналтирилган объект битта.

Педагогика илмининг тадқиқот объектини юқорида аниқлаган эдик, бу таълим-тарбия жараёни экан. Таълим-тарбия жараёни узлуксиз бўлиб, босқичлари кўп бўлгани туфайли, унинг ҳар бир босқичини педагогиканинг турли тармоқларининг илми ўрганади.

Аmmo, педагогиканинг амалий фаолияти йўналтирилган объект — бу Инсон. Ҳар қандай педагогик фан тармоқлари ўзининг амалий фаолиятини одамга қаратади. Одам турли ёшда бўлиши мумкин бўлганлиги туфайли, унинг ёшига қараб, ёш болалар учун — мактабгача тарбия педагогикаси, ўсмирлар учун — умумий таълим педагогикаси, балоғат ёшига етганлар учун — махсус таълим педагогикаси ва катта ёшдагиларга — олий таълим педагогикаси, олий таълимдан кейинги таълим педагогикаси ва малака ошириш педагогикаси деган фан тармоқлари мавжуд.

Педагогиканинг амалий фаолияти таълим-тарбия жараёнини жорий қилиш билан машғул бўлганлиги учун, педагогик жараённинг кечиш қонуниятларини ҳар бир педагог билиши шарт. Бу қонуниятларни, педагогик амалиётга, педагогика илми тадқиқотлар олиб бориб, аниқлаб беради.

Шунинг учун ҳам кўплаб педагогик адабиётларда, шу жумладан, дарсликларда педагогикани мавҳум бир тушунча деб билиб, уни ўрганиш объектини гоҳида таълим-тарбия жараёни, гоҳида инсон, бошқа бир хил дарсликларда ёш авлод ва ҳоказолар деб кўрсатадилар. Ҳатто бир дарсликда, педагогиканинг баҳси деган ибора ҳам ишлатилган. Баҳслашганлар баҳслашаверсин, биз илмунослик фани билимларидан келиб чи-

қиб, аниқ айта оламизки, педагогика ҳамма илм-фанлар қатори, икки йўналишда фаолият олиб боради, бири илмий тадқиқот, иккинчиси педагогик амалиёт. Педагогика илми ўз тадқиқотларини таълим-тарбия жараёни устида олиб борса, педагогик амалиёт ўз фаолиятини инсонга қаратади. Педагогик амалиёт ўз фаолиятини одамга қаратганда, ўз олдига шу одамда ижобий ижтимоий сифатларни шакллантиришни мақсад қилиб қўяди. Бу унга юклатилган ижтимоий буюртма. Ўқитувчи ва педагоглар жамият томонидан уларга берилган буюртмани бажаришлари учун, улар таълим бераётганларида қандай ижтимоий сифатларни шакллантириб беришлари кераклигини билишлари шарт.

Тарихан таълим-тарбия махсусе инсон фаолияти сифатида шаклланиб бориши баробарида, таълим-тарбия якунида тарбияланувчиларнинг сифатлари, яъни таълимий мақсадлар ҳам аниқланиб келинган.

Геродотнинг «Тарих» китобида: «Қадимги сақлар, форслар ва массагетлар инсондаги энг шарафлайдиган сифат – жасурлик», – дейилган. Шунга кўра, улар ўғил болаларни беш ёшдан йигирма ёшгача фақат уч нарсага, отда юриш, камондан отиш ва адолатли бўлишга ўргатишган.

Хитойнинг Самарқанддаги элчиси Вей-Цзининг ҳисоботларида: «Самарқанд аҳолиси моҳир савдогарлардир. Ўғил беш ёшга тўлар экан, унга савод ўргата бошлайдилар», – деб қайд қилинган.

Зардўштлиқ динининг муқаддас китоби «Авесто»да ҳам таълим-тарбия масалаларига катта аҳамият берилган. Унда «Тарбия ҳаётнинг энг муҳим тиргаги, таянчи бўлиб ҳисобланиши лозим. Ҳар бир ёшни шундай тарбиялаш лозимки, у, аввало, яхши ўқишни, кейин эса ёзишни ўрганиши билан энг юксак лоғонага кўтарилсин»²⁰, – дейилган.

Ўрта Осиёга ислом кириб келганидан кейин ерли халқларда ислом маънавияти шаклланиб, мустаҳкамланиб борди. Қуръонда имоннинг ўзига хос мезони саналган қуйидаги ижтимоий сифатлар тарғиб қилинади: саховат, меҳмоннавозлик, жасорат, сабр-қаноат, тўғрилиқ вафодорлик, адолат, тенглик, тинчлик ва бошқа ижобий сифатлар.

Имом ал-Бухорийнинг тарбия ҳақидаги қарашларида жаҳолат кишига ўлим келтирувчи фожиа сифатида қораланади. У одамларни тўғри сўзли бўлишга, ваъдага вафо қилишга даъват

²⁰ *Моковельский А.О.* Авесто. – Боку, «Азербайжан», 1960. С. 18.

этиб, мунофиқ кишининг учта белгиси борлигини кўрсатади, улар: ёлғон гапириш, ваъдага вафо қилмаслик ва омонатга хиёнат қилишдан иборатлигини айтади. У инсоннинг куч-қудрати жисмонан паҳлавонликда эмас, балки жаҳл чиққанда ўзини тия олишда, деб ҳисоблайди. Имом ал-Бухорийнинг таълим-тарбия хўсусидаги таълимотида ахлоқий қарашлар муҳим ўринда туради. Унинг уқтиришича, баланд товуш билан ўринсиз кўп кулиш бошқалар дилига озор берувчи хислатдир. Халққа ёқимли ва эҳтиромли бўлиб, унинг муҳаббатига сазовор бўлишни гўзал ахлоқлик, деб билади аллома. Мутафаккир асарларида кичикларга шафқатли, катталарга ҳурматда бўлиш зарурлиги алоҳида таъкидланади.

Абу Исо ат-Термизий «Соғлом танда соғ фикр бўлади» деган халқ мақолидан келиб чиқиб, ёшликданоқ соғлиқни сақлашга, вақтни бекор ўтказмасликка даъват этади: «Икки нарса борким, кўпчилик уларнинг қадрига етмайди: бири соғлиқ, иккинчиси бўш вақт». Имом ат-Термизий тўплаган ҳадислар орасида болаларни ахлоқ-одоб, марҳумларга ҳурмат руҳида тарбиялаш тарғиб этилади.

Ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти мутафаккир Абу Наср Форобий номи билан боғлиқ бўлиб, унинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти таълим-тарбия соҳасида катта аҳамиятга эга. Форобий таълим-тарбиянинг асосий вазифаси жамият талабларига жавоб бера оладиган ва шу жамият учун хизмат қиладиган етук инсонни тарбиялашдан иборат деб билган ва тарбияланганликнинг ўзига хос мезонини ишлаб чиққан.

Форобийдан кейин Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, Умар Хайём ва бошқалар тарбия якунида эришиладиган ижтимоий сифатлар тўғрисида фикр юритганлар.

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ўзининг бадиий асарларида комил инсон образларини яратиб, таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларни ифодалаган бўлса, маърифий асарларида ҳар бир инсон ақли, ахлоқли, билимдон, оқил, доно, софдил, саховатли, сабр-қаноатли, адолатли, мурувватли, камтар, мард ва жасур бўлмоғи лозим деб таъкидлаган.

Шахснинг шаклланишида оила жамиятнинг асосий бўғини сифатида катта роль ўйнайди деб айтиб ўтдик. Шахснинг ижобий ёки салбий хислатлари асосан оилада таркиб топади ва умрининг охиригача унинг руҳиятида сақланади.

Мактабгача тарбия янги жамоада вужудга келган хислатлар билан бойитилади. Мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар

коллежларида етуклик кўламида билим ҳамда кўникмалар шаклланиши билан бирга ижобий фазилатлар сайқал топади.

Олий ўқув юрти ва ундан кейинги юқори ўқув юртлари (аспирантура ва докторантура)да барча ижобий ижтимоий сифатлар маромига етказилиб, фазилат даражасига кўтарилади.

Ўзбекистонда олиб борилган кўп йиллик тадқиқотлар ва мумтоз адабиётлар таҳлили шуни кўрсатдики, эркин ва фуқаролик жамияти ҳамда ҳуқуқли ва демократик давлат фуқаролари куйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлишлари керак.

Ақллилик. Бу тушунчанинг луғавий маъноси – фикр юритмоқ, билмоқ деган мазмунни билдиради. Шундай экан, киши қанчалик кўп фикр юритиб, кўп билимга эга бўлса, шунчалик ақлли ҳисобланади. Лекин одам чуқур фикр юритмай бошқалардан кўрган, эшитганларини, китоблардан ўқиганларини ҳамда устоз муаллимлар айтганини эсда сақлаб қолиб, шу йўллар билан олинган билимларга амал қилиб юриши ҳам мумкин. Бунда ҳам ақл иштирок этади, аммо бу ҳолда ақл ёрдамчи вазифани бажариб, киши кўп ҳам интеллектуал куч сарфламайди. Доим шундай ҳаёт кечириб юрган одамни ақлли деб бўлмайди.

Лекин баъзи кишилар, ўқитувчи ва педагогларнинг айтганига ва китобларда ёзилганига қарамай, ҳар бир нарсанинг негизига ўзлари етиб боришни истайдилар ва тайёр андозалар турганда, уларга амал қилмай, ҳар бир нарсага ўзлари мустақил фикр юритиб етишга ҳаракат қиладилар. Бундай кишилар ақлли ҳисобланади. Улар мустақил билим топиш жараёнида анчагина ақлий қувват ва вақтларини сарфлайдилар.

Бундай ақлий ҳаракат кўпчиликка малол келгани учун аксарият одамлар ақлий куч-қувват ва маълум вақт сарфлашдан қочиб, тайёр билимларни ўрганиб кўя қоладилар. Натижада анча билимга эга киши бўлиб ҳисобландилар. Баъзида фан номзоди ва баъзан фан доктори ҳам бўладилар. Бироқ бу билан улар ақлли бўлиб қолмайдилар.

Ақлли бўлиш учун киши ўз зиммасига анча қийинчиликларни олиб, ҳар бир нарса устида мустақил фикр юритиб, мустақил тадқиқотлар олиб бориш йўлида ҳаракат қилади.

Онадан киши ақлли бўлиб туғилмайди. Ҳамма одамлар бирдай, ақлини ишлатишга мойиллиги бор бўлиб туғилади, холос. Бир кишида бу мойиллик юқори, бошқасида у кам бўлиши мумкин, бу табиий ҳол. Одам туғилганидан сўнг, ақлини қанчалик кўп ёки кам ишлатиши, даставвал, унинг ота-онаси, ака-опалари, қариндош-уруғлари, сўнг мураббий ва ўқитувчиларининг саъй-ҳаракатларига боғлиқ.

Кундалик ҳаётда бола ақлини ишлатиши учун шароит қуйи-дагича: ота-оналар (баъзилар бундан мустасно) боласининг тўғри йўлдан оғиб кетмаслиги учун, ундан айтганларини оғиш-май бажаришни талаб қиладилар. Гурури кучли бола, ташқаридан қилинган бундай «ғайри тарбиявий» таъсирга қаршилик кўрсатади. Ювош бола эса, бир неча йиллар мобайнида унга ўтказилган бундай тарбиявий тазйиқ натижасида, мўмин ва итоаткор бўлиб етишади. Бундай болани «яхши бола» деб ҳам юритилади. Бола мактабга борганида ўқитувчилар ҳам ундан ўзларига сўзсиз бўйсунушини, берилган билимини мулоҳазасиз қабул қилишини, ўқитувчининг айтганини бажаришини талаб қиладилар (баъзи ўқитувчилар бундан мустасно). Натижада, ота-онаси ва ўқитувчиларининг сўзига кирган бола кўп билим ҳамда ахлоққа эга бўлиб етишади. Аммо ақли бўлмайдди. Унинг акси, гурури бор бола, ўз шахсини муҳофаза қилиб, катталарнинг сўзига кирмай, билимга ҳам, одобга ҳам эга бўлмай, «ёмон бола» бўлиб қолади. Аммо иккаласи ҳам ақлини ишлата олмайдиган бўлиб етишади. Уларнинг фарқи нимада? Биринчиси, умр бўйи яхши фарзанд бўлиб, ақлсиз ўтиб кетади, чунки унинг ақли «кишанланган». Иккинчисининг ақли бўлишга имкони қолган бўлади, чунки у ўз шахсини сақлаб қолган ва унинг ақли «кишанланмаган» бўлади.

Таълим ва тарбия билан шуғулланувчи кишилар болаларга билимни бериб қўя қолмай, билимни мустақил излаб топишга ўргатишлари керак.

Одоблилик — ижтимоий сифат бўлиб, инсон фазилатларидан ҳисобланади. Одобли киши умуминсоний қадриятлар билан бирга миллий қадриятларни яхши билган ва уларни эъзозлаган ҳамда жамият ичида қабул қилинган барча ахлоқ нормаларига риоя қиладиган одамдир.

Одобсизлик — бутун инсоният ёки бир миллат қадрият деб қабул қилган нарса ва воқеликларга беҳурматлик кўрсатиш, муайян жамиятда қабул қилинган урф-одат ва анъаналарга риоя қилмай, уларни менсимасликдир. Таълим-тарбия билан шуғулланувчи кишилар, болаларга одоб нима эканини, унинг моҳиятини тушунтириб бериб, уларда умуминсоний ва миллий қадриятларни ҳурмат қилиш, уларни ўрганиш ва ҳаётда амал қилишга ўргатишлари керак.

Билимлилик. Билимли киши кўп билим соҳиби ҳисобланади. Баъзан «билимли» тушунчаси «ақли» тушунчаси билан синоним сифатида қўлланилади. Яна қайтариб айтамизки, «ақли одам мустақил фикр юрита олади, билимли одам эса,

мустақил фикр юритиб ёки китоб ва устозлардан олган билимларни ёд олиш натижасида, етарлича билимга эга бўлган киши.

Чин маънодаги билимли деганда, нарса ва ҳодисаларнинг том маъно ҳамда мазмунига тушуниб етиб, уларни ташкил қилувчи қонуниятларини (билимларини) билиб, ўз тафаккурдан ўтказиб, хотирасида сақлаб, уларни бир неча бор ҳаётда синаб кўриб, кўникма ва малакасига айлантирган кишига айтилади. Киши ўзида қанчалик кўп билим тўпласа, шунчалик билимли деб ҳисобланади.

Одам билим тўплаганда уни маълум бир тартибда амалга ошириши катта аҳамиятга эга. Чунки тартибсиз йиғилган билимнинг фойдаси бўлмай, инсон ижтимоий моҳиятини оширмай, аксинча, пасайтириши муқаррар. Эгалланган узук-юлуқ билимлар, инсон хотира сандигидан ўрин тополмай мияда айланиб юриб, мия қобиғидаги босимнинг ошишига ва бош оғриғига олиб келади.

Меҳнатсеварлик тарбияланувчи ёшларнинг эришиши зарур бўлган ижтимоий сифатлардан биридир. Меҳнатсеварлик деб, меҳнатнинг туридан – оғир меҳнатми ё энгилми; ақлийми ё жисмонийми, бундан қатъи назар, киши уни бажаришга жонжаҳди билан киришишлигига айтилади. Инсонда ҳаёт кечириши жараёнида, бир қатор моддий ва маънавий эҳтиёжлар пайдо бўлиши табиий. Бу эҳтиёжларни қондириш учун, у шунга мос равишда, ўз олдига мақсад кўяди ва унга эришиш учун, маълум бир тартибда ҳаракат қилади. Шунда у анчагина жисмоний ва ақлий куч сарфлайди. Буни меҳнат дейилади. Инсон ўз олдига билим олишни мақсад қилиб қўйган бўлса, унга эришиш учун, асосан, ақлини ишлатиб, жуда кўп интеллектуал қувват сарфлайди. Кўпчилик билим олиш машаққатларини билмай, китоб ўқиш, билим эгаллаш ҳам меҳнатми деб ўйлайди. Илм билан шуғулланмаган одамга бу иш ташқаридан осондек туюлади. Аслида ақлий меҳнат жуда оғир бўлиб, халқимиз «Деҳқонлар қудуқни кетмон билан, чеварлар игна билан, олимлар киприги билан қазийди», деб бекорга айтмаган.

Ҳар қандай меҳнат билан шуғулланиш оғир бўлганлиги туфайли киши меҳнатсеварлик сифатига осонликча эришавермайди. Бунинг учун инсон ёшлиқдан, меҳнат туридан қатъи назар, ўзини узоқ йиллар давомида меҳнатга ўргатиши керак бўлади. «Меҳнат қочмас, катта бўлгандан кейин ишлаб улгурар», – деган баъзи ота-оналарнинг фикрлари, инсон шахси ривожини учун ўта зарарли ҳисобланади. Ўзини меҳнатга ўргатиш учун, ҳар бир одам, авваламбор, меҳнат якунида келади-

ган натижани аниқ кўз олдига келтириши ва унга меҳр қўйиши керак. Билмаган ва суймаган ишига одам кўп ҳам интилавормайди. Интилмадими, меҳнат унинг учун азоб-уқубатга айланади.

Муайян бир киши меҳнат қилмаса туролмайдиган бўлиб қолганда, билински, меҳнат қилиш унинг руҳига сингиб, ҳаёт тарзига, яъни маънавиятига айланган деб ҳисобланади.

Саломатлик ҳам инсон ижобий ижтимоий сифатларидан бири бўлиб, унинг ижтимоий моҳиятининг ажралмас қисмидир. Мутлоқ соғлом киши деб, ҳам жисмонан, ҳам ақлан, ҳам руҳан саломат бўлган кишига нисбатан айтилади.

Жисмоний саломатлик деганда, фақат бақувват, мушаклари бўлиқ ва кучи кўп одамни тушунилмайди. Жисмоний соғлом одам, ўз танасининг эгаси бўлади. Яъни, жисмоний соғлом одам, барча аъзоларини ўзига бўйсундириб, истаган жисмоний иш ва машқларни осонликча бажара олади. Жисмоний саломатликнинг биринчи белгиси, киши эрта билан турганда ўзида ланжлик сезмай, унда жисмоний ҳаракатлар қилиш эҳтиёжи мавжуд бўлади. Жисмоний соғлом бўлиш учун одам танаси ва вужудини тоза тутиши ҳамда шамоллашдан сақланиши керак. Кўп биологик касалликларнинг асосий сабабчиси тананинг нопоклиги ва шамоллашдир. Вужуд тозалиги инсоннинг емоқ, ичмоқ, ётмоқ, турмоқлик тартиби (режими) билан боғлиқ.

Ақлий ва ижтимоий соғлом киши, эрта билан туриб, юз қўлини ювиб, батамом уйғонганидан кейин беихтиёр бир нарсаларни ўйлагиси келиб, ўй-тафаккурини ишга солади. Бундай одам ҳар қандай муаммони ақл билан еча олади. Бу эса, мақсадга етишишдаги катта омил ҳисобланади. Инсон мақсадга эришишда, аввал бошдан мақсадга етиш режасини тузиб олади.

Ижтимоий соғлом бўлган инсон, тинмай ўз устида ишлаб, доим ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлади. Дангасаликни ва нафсини енга олган одамгина ижтимоий соғломдир.

Руҳий саломатлик киши ҳаётида етакчи ўрин эгаллайди. Киши руҳи саломат бўлса, ҳар қандай қиладиган эзгу ишини поёнига етказди. Руҳий саломатлик — кишининг қилган ниятлари ва олдига қўйган мақсадлари билан белгиланади. Инсон яхши ниятлар қилиб, ният қилган яхшилигини амалга ошириш режасини тузиб қўйганининг ўзида дили яйраб, руҳи таскин топиб, қиладиган ишларининг ҳам унуми бўлади. Агар шу қилган яхши ниятини амалга оширса, кўнгли ундан ҳам

яйраб, меҳнат унумдорлиги бир неча бор ошиб, бошқаларга қилган яхшилигига сарфланган куч ва маблағ, бир неча бор ортиғи билан унга қайтиб келади. Аммо «яхшилиқ қиламан», деб ният қилиб қўйиб, уни амалга оширмаса, руҳ безовта бўлиб, кишининг руҳий азоб чекишига сабаб бўлади.

Ҳар бир киши ўзининг руҳини тоза, беғубор ва феълани кенг тутишида қуйидагилар эътиборга молик. Руҳий саломат одам эрта билан турганда мусиқа эшитгиси келиб, билса-бил-маса, бир куйни хиргойи қилиб юради. Кўчага чиққанда ва ишга борганда, чеҳраси очиқ бўлиб, ҳаммани ёқтиради, уларга саломлар айтиб, яхши ниятлар билдириб юради.

Руҳий носоғ одам эрта билан ўрнидан тиришиб туради, бўлар-бўлмасга уйдагиларни ҳақоратлайди, бир иш қилса, жаҳл билан қилиб, кўчага чиққанда ва ишга борганда одамларга хўмрайиб юради. Бу ҳол узоқ давом этаверса, бундай одам, албатта, руҳий хасталиқлар касалхонасига аъзо бўлиб қолади.

Миллий ғурур – инсониятнинг ҳар қандай фаолият жараёнига рағбат вазифасини ўтайдиган ижтимоий сифат. Миллий ғурури йўқ одам ҳар бир ишда лоқайд бўлиб, унинг қилган ишнинг унуми бўлмайди. Миллий ғурурга эга инсон эса, олдига бирон-бир мақсад қўйдими, бутун вужудини ишга солиб, шу мақсадга эришиш учун ғайрат қилади ва тезликда унга етади.

Миллий ғурур деб, яшаб турган мамлакатининг тарихини, маънавият ва маданиятини яхши билиб, унинг олим-у фозиллари ва қаҳрамонлари билан ич-ичидан мағрурланувчи ҳамда шу мамлакат ривожига ўз ҳиссасини фаол қўшиб келаётган киши қалбидаги умуминсоний ғурур негизда пайдо бўлган руҳий кайфиятга айтилади.

Аммо миллий ғурурни миллий мақтанчоқликдан фарқлаш лозим. *Миллий мақтанчоқ* деб, бошқа миллатларни камситиш мақсадида ўз миллат тарихини, олим-у қаҳрамонларини билиб олиб, мана биз қандай мамлакатда яшаймиз, мана бизнинг авлод қандай деб мақтаниб, ўзи бу миллат раўнақига ҳеч қандай улуш қўшмайдиган, сафсатабоз кишига нисбатан айтилади. Уни миллатчи деб ҳам юритилади. Миллий ғурур фазилат бўлса, миллатчилик ижтимоий қусурдир.

Одамларда миллий ғурурни шакллантириш учун уларга муайян миллатнинг тарихий қаҳрамонлари, олим-у фозиллари, уларнинг дунё маънавий хазинасига, илм-фанга қўшган ҳиссалари ҳақидаги маълумотларни бериш зарур. Шунда кимнинг виждони тоза, ўзи меҳнатга чанқоқ бўлса, унинг қалбида миллати юзасидан фахр пайдо бўлиб, миллатининг маънавий ва иқтисодий салоҳиятини оширишга бел боғлайди. Одам мил-

латининг маънавий бойлигини оширишга бел боғлабдими, билинги, унда миллий ғурур пайдо бўлган.

Ватанпарварлик хислати — миллий ғурурнинг тараққий этган варианты бўлиб, ватан равнақи учун рағбат пайдо қилувчи асосий омиллардан ҳисобланади. Миллий ғурур негизида одамларда ватанини севиш кайфияти пайдо бўлиб, миллати учун, юрти учун, яъни ватани учун фидойиларча меҳнат қилиб, зарур бўлганда жонини ҳам фидо қилишга тайёр бўлади. Буни ҳақиқий ватанпарварлик дейилади.

Одамларда ватанпарварлик руҳини шакллантириш учун, даставвал, уларда миллий ғурурни пайдо қилиш керак. Миллий ғурури бўлмаган кишида ватанпарварлик туйғусини пайдо қилиб бўлмайди. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Аммо яқин ўтмишимизда, миллий ғурурни миллатчиликка йўйиб, болаларда миллий ғурурни пайдо қилмай туриб, ватанпарварлик туйғусини шакллантирмоқчи бўлганлар.

Ватанпарварликнинг акси, ватан тақдирига лоқайдликдир. Ундан ҳам ёмон кўриниши сотқинлик. Ота-боболари ва ўзи гуғилиб ўсган Ватанни бадном қилиб, хорижий мамлакатларда ўз мамлакатининг камчиликларини кўз-кўз қилиб юрувчи кишиларни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди.

Байналмилаллик ижтимоий сифати ватанпарварлик руҳи асосида шаклланиб, энг юқори фазилатлардан ҳисобланади. Одам миллатини ва ватанини севиш билан бирга бошқа миллат тарихини, маънавият ва қадриятларини ўргана бошлайди. Одам бошқа халқлар маданиятини ўрганиш жараёнида, уларда ҳам жуда кўп қадриятлар, адабиёт ва санъатлари бор эканини билиб олади. Шундан кейин яқин ва узоқ хориждаги халқлар маънавияти ва маданиятини чуқурроқ ўргана бошлайди. Ўрганиш жараёнида, уларга меҳри ошиб, секин-аста уларни ҳам ўз миллати қаторида яхши кўрадиган бўлади. Байналмилал туйғуга эга одам комилликка етишган ҳисобланади.

Бу ижтимоий сифат, ер юзида ҳақиқий тинчлик ва тотувликни ўрнатиш, умумжаҳон иқтисодиётини тараққий эттириш, пировард натижада дунёда фаровон ҳаёт ўрнатилишининг асосий омили ва гарови бўлиб хизмат қилади.

Байналмилалликнинг акси миллатчиликдир. Бу ўта салбий инсоний сифат бўлиб, дунёда миллатлараро можарони, барча гурдаги урушларни келтириб чиқаради. Жаҳонда бўлиб ўтган минглаб урушлар, миллиардлаб қурбонлар сабабчиси миллатлараро, яъни давлатлараро урушлардир. Миллий ғурур фазилат бўлса, миллатчилик разолатдир. Бунга мисоллар жуда кўп. Яқин Шарқдаги Фаластин билан Исроил, Ливан билан Сурия,

Жанубий Осиёдаги Ҳиндистон билан Покистон орасидаги ва Шимолий Кавказдаги урушлар миллатчилик натижасида юзга келган.

Инсонпарварлик (гуманизм). Бу ижтимоий сифатга эга одам ҳам умуминсоний қадриятларни тан олибгина қолмай, уларни бор кучи билан муҳофаза қилади. Умуминсоний қадриятларга: ҳар бир инсонни шахс сифатида тан олишлик, яшаш, меҳнат қилиш, севиш ва севилиш, ўз иқтидорларини истаганча намоён қилиш ҳуқуқлари киради. Инсонпарвар киши одамдаги ушбу инсоний ҳуқуқларни тан олиб, уларнинг бузилишига йўл қўймайди.

Инсонпарвар одам бутун инсониятни, шу билан бирга, ҳар бир инсонни, унинг ирқи, миллати, ёши ва келиб чиқишидан қатъи назар, чин дилдан севади ва унга нисбатан фақат эзгу ниятда бўлиб, яхшилик қилишга шошилади.

Жасурлик. Кишида юқорида санаб ўтилган барча фазилатлар бўлса, жасурлик бўлмаса, бу фазилатлардан ҳеч кимга наф тегмайди. Чунки киши қанчалик ақлини ишлатмасин, қанчалик одобли, билимли, меҳнатсевар, соғлом, ватанпарвар ва бошқа ижобий ижтимоий сифатларга эга бўлмасин, қўрқоқлиги туфайли уларни амалда қўллай олмайди. Ишлатган тақдирда ҳам, қўрқиб, эҳтиёткорлик билан қилган ижобий ишларининг унуми ҳам, самараси ҳам бўлмайди. Қўрқоқлик имон заифлигини ҳам билдиради.

Инсон ҳар бир ишни бажаришда, унга қўрқмай киришса, қилган ҳаракати яхши самара беради. Шунинг учун жасурлик инсоннинг барча ижобий ижтимоий сифатлари учун ҳаракатлантирувчи омил вазифасини ўтайди.

Қўрқоқлик кишининг барча фазилатларини йўққа чиқариши билан бирга, инсон зотига номуносиб бўлган салбий ижтимоий сифатдир.

Ҳаётда бундайлар кўплаб учрайди, бундай кишиларнинг сони кўпайган сари жамият ижтимоий инқироз сари юз тутаяди. Бу эса жуда ачинарли ҳол. «Бошни кесса ҳам, мард кесин», деган халқ мақоли буни яхши ифодаб турибди.

Киши ақлини ишлатиб, муайян бир мақсадга етиш режасини туздими, қўрқмасдан уни дарров амалга оширишга ҳаракат қилиши керак. Акс ҳолда, қиладиган иши ё битмайди, ёки сусткашлик билан бажарилган иш ҳеч кимга керак бўлмай қолади.

Шиддатлилик. Бу тушунча жасурлик тушунчаси билан ҳамоҳанг бўлиб, киши бир ишни бошласа, унга қўрқмасдан, ғайрат ва шиддат билан киришиб, охирига етгунга қадар астойдил ҳаракат қилади. Одамда барча ижобий ижтимоий сифатлар,

шу жумладан, жасурлик ҳам бўлса, ammo ғайрати етмаса, бошлаган иши ўлда-жўлда қолиб, иш ниҳоясига етмаслиги мумкин. Битмаган ишнинг ҳеч кимга фойдаси йўқ. «Битган ишга бек етмас», деган халқ мақоли ҳам бор. Аҳоли ичида ғайратли ва шиддатли кишилар кўпчиликни ташкил қилади. Баъзи ақлли ва билимли инсонлар халқига ва ватанига хизмат қилиш мақсадида, меҳнатдан қочмасдан, миллий гуруҳ ғояси асосида шахд билан бир ишни бошлайдилар-да, иш ярмига етганда ёки охирига қолганда, кейин бўлар деб, шиддати етмасдан ташлаб қўядилар. Сўнг бу ишни эсдан ҳам чиқариб юборадилар. Ўқувчи-талабаларни бир иш бошлагандан кейин сусткашлик қилмасдан, ҳаракат суръатини пасайтирмай шиддат билан охиригача етказишга, кўзланган мақсадга етишга ўргатмоқ лозим.

Сабр-қаноат инсоннинг юқори ижтимоий сифати бўлиб, инсон руҳининг юксак даражага эришганидан далolat беради. Одам фаровон ҳаёт кечириши учун бошпанали бўлиши, ейиши-ичиши, кийиниши, бола-чақа боқиши керак бўлади. Ҳаётий зарур бу нарсаларнинг тури ва саноги жуда кўп бўлиб, одам ўзининг эҳтиёж тизгинини қўйиб юборса, бу нарсаларнинг ҳаммасига тўлалигича ҳеч қачон эришолмайди. Шунинг учун ақли расо инсон бу нарсаларнинг энг камига қаноат қилади. Бундай одамни қаноатли инсон дейилади ва унинг обрўси халқ ичида юқори бўлади.

Ундан ташқари, ҳаёт мураккаб нарсa бўлиб, киши ҳаёти давомида етишмовчиликлар, кутилмаган қийинчиликлар ёки ундан ҳам ёмони, турли фалокатлар рўй бериши мумкин. Шунда инсон фақат сабр-қаноат ва чидам билан «куннинг ярми қоронғу бўлса, ярми ёруғ бўлади» деб, бу қийинчиликларни енгиши мумкин. Бундай инсонни сабр-тоқатли дейилади. Бу ижтимоий сифат мақсадга омон-эсон элтувчи бирдан-бир омилдир. Кўпчилик сабр-тоқат қилмай, кўзланган эзгу мақсадларига етолмай йўлда қолиб кетадилар.

Ҳар қандай қийинчиликларга сабр қилиб, энг оз миқдорга қаноат қилиб юришни, ўзининг ҳаёт тарзи қилиб олган одам бахтлидир.

Саховатлилик. Бу хислат инсоният эришган энг юқори ижтимоий сифат бўлиб, у юқорида қайд этилган барча фазилатларга эришган одамда намоён бўлади. Саховатли киши ҳамма одамларни миллатидан, ёши, ирқи ва келиб чиқишидан қатъи назар, чин дилдан севиб, яхшиликлар қилиш мақсадида, уларни тўғри йўлга етақлайди, ўзидаги билим ва топган мол-дунёсини бошқалар билан баҳам кўради. Бу эса инсоннинг ўта ақиллилик ва одоб белгиси бўлибгина қолмай, унинг билими кўп,

тани-жони соғ ва мард одам эканлигидан далолат беради. Саховатли одам тўлиқ бахт эгасидир.

Саховатлиликнинг акси зиқналикдир. Зиқна одам, ўзида бор бўлган ва ўзидан ортиб ётган нарсаларни ҳам бошқаларга раво кўрмайди. Аксар ҳолларда, бундай одам ақли ноқис, инчунин, билими оз, шунинг учун ҳам одобсиз, касалманд, инсоний ва миллий ғурури йўқ, қўрқоқ ва номард бўлади. Бундай хислатга эга одам бахтиқаро ҳисобланади.

Яхши ижтимоий сифатлар ўзаро чамбарчас бўлгани каби ёмон хислатлар ҳам бир-бири билан боғлиқ. Битта ёмон қилиққа ўрганилдими, кетидан албатта бошқасини ҳам қилишга мажбур бўлинади. Чунки улар бир-бирини етаклаб юради. Ёмон хислатни эгаллагандан яхшисини эгаллаган кўп маротаба фойдали бўлгани учун, фақат яхши ижтимоий сифатларга эга бўлишнинг маротаба афзал.

Ушбу мавзунини тугатар эканмиз, эътиборингизни бир нарсага қаратмоқчимиз. Юқорида санаб ўтилган ижобий фазилатлар, тарбияланаётган ёшлар учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади.

2. Ўқитувчи ва педагогларга зарур бўлган билимлар мажмуи

«Ўз олдига ёш авлодни тарбиялашни мақсад қилиб олган кишининг ижтимоий моҳияти, яъни ўқитувчи-муаллимларнинг ижтимоий сифатлари қандай бўлади?» деган саволга қуйидагича жавоб қайтариш мумкин.

Ўқитувчи-муаллимларнинг шахсий ижтимоий сифатларига азал-азалдан эътибор қаратиб келинган ва ҳар бир замон талабидан келиб чиқиб, педагогга қўйиладиган талаблар такомиллашиб, мураккаблашиб бораверган.

Зардўшт таълимотида, «муаллим — қоҳинларнинг бурчлари болаларга билимларни яхшилик йўсинида ўргатиб, уларни яхши билан ёмонни ажратадиган қилиб тарбиялаш ва тўғри йўлга ҳидоят этишдир» дейилган. Унинг «яшт»ларида ақлу фаросат билан, ёмонликка қарши курашни амалга ошириб, болалар руҳиятига рост сўз, пок ақида, ҳалол ниятни сингдирадиган устоз-муаллимлар пешвоси мадҳ қилинади.

Шунингдек, «Авесто»нинг «яшт»ларида танбаллиги, бефарқлиги, масъулиятсизлиги, лоқайдлиги, фаросатсизлиги, укувсизлиги, билими ва малакасини такомиллаштирмаслиги оқибатида болалар зеҳнини, уларнинг мустақил тафаккурини ўтмаслаштирадиган, айни чоғда, ёшларнинг ақлини «занглатадиган», ҳаётга, меҳнатга муносабатларини сусайтирадиган, имон-

этиқодини заифлаштириб, маънавий жиҳатдан қашшоқлаш-гирадиган «ёмон устозлар» қаттиқ қораланади.

Зардуштнинг Олий Тангри Аҳурамазда билан мулоқотида ҳам яхши ва ёмон устозлар ҳақида шундай дейилади: «Ношуд, ёмон муаллим ўқувчи қалбидан ҳунармандчиликни йўқотар экан, эй Яздон, ёмон устоздан ўзинг асра».

Талабаларга билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир, деб **Ибн Сино** ўқитувчининг шахсияти қандай бўлиши кераклиги ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган:

- болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиш;
- бериладиган билимни талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;
- таълимда турли усул ва шакллардан фойдаланиш;
- талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиш;
- фанга қизиқтира олиш;
- берилган билимларнинг энг муҳимини ажратиб ўқитиш;
- билимларни талабаларнинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериш;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш зарур.

Муҳаммад Тарағай Мирзо Улуғбек даврида илм-фан, адабиёт ва санъат, маърифатчилик жадал тараққий этган. Шунингдек, ўқитишнинг синф тизимлари, болаларни ёши бўйича табақалаштириб ўқитиш, ўқув-тарбия ишларининг аниқ бир муддатини белгилаб қўйиш каби гоёлар илгари сурилган ва маълум даражада амалга оширилган. Шу билан бирга Улуғбек ўқитувчи ва мударрисларнинг инсоний хислатларига билими ва маҳоратига катта аҳамият берган. Уларнинг моддий эҳтиёжлари давлат таъминотидан қондирилишини йўлга қўйган, энг маҳоратли устозларни эъзозлаган. Айни пайтда, у мударрисларнинг дарс беришдан ташқари илмий тадқиқотларда иштирок этишларини талаб қилган.

Шунга ўхшаш фикрларни Фарб педагоглари ҳам айтиб келишган. Жумладан, Дистерверг: «Яхши ўқитувчи ўзининг тарбия принципларидан ҳеч қачон қайтмайди. Ўқитувчи ўз устида доимо мустақил ишлаши лозим. Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб қўя қолади, яхши ўқитувчи эса болаларга ҳақиқатни топишга ўргатади» деган.

Ўтган Шарқ алломалари-ю, Фарб педагогларининг фикри ҳамда кўп йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар ўқитувчи ва педагог, яъни ўзига ёш авлодни тарбиялашни касб қилиб танлаган инсон қуйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлиши шарт эканини кўрсатди.

Биринчидан, ўқитувчи фалсафани яхши билиши шарт. Чунки фалсафа одамга абстракт фикр юриштишни ўргатади. Ўқитувчи синф ёки аудиторияга кирганда, унда абстракт тафаккур суи ривожланган бўлса, ўзини йўқотиб қўяди. Синф ва аудиториядагилар диққатини ўзига қаратиб олиши учун, кишида абстракт тафаккур яхши ривожланган бўлиши керак.

Ундан ташқари, фалсафа дарс пайтида кечадиган билиш жараёнини ўргатади. Билиш жараёнини, яъни гнесологияни билмаган ўқитувчи дарс ўтишда бир қатор қийинчиликларга дуч келиб, дарсни амалга ошира олмайди, оширганда ҳам нотўғри дарс ўтади.

Шу билан бир қаторда, фалсафанинг асосий қонунлари инсоннинг барча амалий фаолиятида, шу жумладан, педагогик фаолиятида ҳам умумий методологик асос вазифасини ўтайди.

Иккинчидан, педагог аҳоли таълим-тарбияси билан шуғулланишни ўзига касб қилиб олган экан, педагогиканинг жамият ҳаётидаги ўрнини, унинг пайдо бўлиш тарихини яхши билиши керак. Педагогика тарихини ўрганиш жараёнида киши педагогик фаолиятнинг инсоният ҳаётидаги ўрнини, педагогикадаги асосий қонун-қоида ва тамойиллари ҳамда асосий тушунчаларнинг шаклланиш тарихини билиб олади.

Умрини ўқитувчиликка бағишлаган киши, педагогика назариясини, шу жумладан, **дидактикани** жуда яхши билиши керак. Чунки дидактика ўқитувчини педагогиканинг назарий асослари билан қуроллантириб, билим бериш ва уни ҳаётда қўллашга ўргатиш жараёнини амалга оширишнинг асосий тамойилларига амал қилишликни илмий томондан асослаб беради. Шунингдек, педагогиканинг назарияси, ўқитувчилик касбида қўлланиладиган асосий тушунчаларнинг ишлатилиш ўрни, қоидаси, яъни категориал аппаратини тушунтириб беради.

Шу билан бир қаторда, педагогика касбини танлаган киши, дидактика тамойилларидан келиб чиқувчи умумий педагогиканинг тадқиқот объекти, предмети ва мақсадини кўрсатиб берувчи ҳамда педагогикага оид барча умумий масалаларни ечиб берувчи «**Умумий педагогика**»ни яхши билиши шарт. Ҳар қандай ўқитувчи ва педагог дидактика тамойилларига суянувчи ва умумий педагогиканинг барча қонун-қоидаларидан келиб чиқувчи **хусусий педагогиканинг** ўзига хосликлари ҳамда дидактика тамойилларини ўзи танлаб олган хусусий фанга қўллашни тўлиқ билиши керак. Болаларга билим бермоқчи бўлган ўқитувчи дарс бериш **усулларининг** мажмуини ва тартибга келтирилган дарс бериш **йўли (методика)**ни мукаммал эгаллаб олган бўлиши лозим. Дарс бериш усул ва услубларини билмаган педагог дарс ўтолмайди. У дидактиканинг барча

тамойилларига суянган ҳолда, умумий педагогиканинг қонун-қоидаларини ўзи ўтаётган фанда қўллашни яхши билиши, педагогикада мавжуд усуллар ичидан ўзига мосларини танлаб олиши, дарс жараёнида ўз ўрнига қўя олиш йўли билан ўз услубини туза оладиган киши бўлиши лозим.

Учинчидан, педагог дидактика, умумий ва хусусий педагогика ҳамда методикалардаги билимларни тўлиқ эгаллаб олинган кейин, муайян фандан билим бериш учун, шу фандаги билимларни пухта эгаллаган бўлиши шарт. Ўз фани бўйича билимларни яхши ўзлаштирмаган киши, педагогика назарияси ва амалиётини қанчалик ёд олган бўлмасин болаларга тўлиқ билим бера олмайди. Ўқитувчи ўқитаётган предметини ва унинг назариясини чуқур билиши, уни қизиқарли қилиб ўқувчи ва талабаларга етказа олиши уларнинг шу предметга бўлган қизиқшини оширади. Бу эса ўқитувчи обрўсини кўтаради.

Тўртинчидан, ўқитувчи ва педагог болаларга билим беришни амалга ошираётганда, муайян ёшдаги болалар вужудига содир бўлаётган физиологик ва руҳий ҳодисаларни яхши билиши лозим. Акс ҳолда, ўзини ҳам, болаларни ҳам қийнаб, дарс олдида қўйилган мақсадига ета олмайди. Бунинг учун педагог **болалар анатомияси ва физиологиясини ҳамда психология** фанларидан тўлиқ билимга эга бўлиши керак. Акс ҳолда, болаларнинг асаби бузилишига сабабчи бўлиши мумкин. Мактабда учраб турадиган бундай ҳодисалар, ўқитувчиларнинг бола физиологиясини ёки ёш психологиясини яхши билмаганидан келиб чиқади.

Бешинчидан, Ўзбекистон Конституциясига кўра дин давлат ишларига аралашмайди. Шунга қарамай, у ижтимоий ҳаётдан четлатилган эмас. Дин кундалик ҳаётимизда муҳим роль ўйнаб келмоқда. Динни яхши билмаган ёшлар баъзан диний таълимотга зид бўлган, оиласи ҳамда жамият тинчлигини бузувчи турли диний оқимларга кириб қолмоқдалар. Уларни бу йўлдан қайтариб, тўғри йўлга солиб юбориш учун ўқитувчининг ўзи динни яхши билиши шарт. Шунинг учун ҳам педагог диннинг асл мақсади, унинг қонун-қоидаларини батафсил билмоғи керак. Бунинг учун эса у **диншунослик** фанини ўқиган бўлиши лозим.

Олтинчидан, ўқитувчи болаларга ўз фанидан билим бериш жараёнида, уларни муайян жамият ва унда олиб борилаётган сиёсат билан таништириб бориши шарт. Шу сабабли ўқитувчи ва педагоглар **сиёсатшунослик** билимларини пухта эгаллаб, уларни ҳаётда қўллай олишлари лозим. Энди қиқача бўлса ҳам сиёсат тушунчаси ва уни амалга ошириш йўллари билан сизни таништириб ўтамиз.

Сиёсат — бу ижтимоий жараён бўлиб, ҳоким гуруҳларнинг уларга қарам бўлган ижтимоий гуруҳлар орасидаги, уларни тинчлик ва фаровонликка бошлаш мақсадида қилинган муносабатдир. Ҳоким гуруҳлар деган ибора оила бошлиғидан тортиб, синф раҳбари, мактаб директори, туман ва вилоят ҳокимлари ҳамда давлатнинг биринчи раҳбаригача бўлган киши ва ижтимоий гуруҳларга нисбатан қўлланилади. Демак, сиёсат, авваламбор, муносабат ва фақат бошқарув ҳамда тинчлик ва фаровонликка бошлаш мақсадида қилинган муносабат экан. Сиёсат муносабат билан боғлиқ эканлигини билдик. Энди бу муносабатлар оддий ижтимоий муносабатлар эмаслигини, яъни бир даражадаги ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабат эмаслигини англасак, ҳақиқий сиёсат тушунчасига яқинлашган бўламиз. Сиёсат — бу жамиятда турли мартабаларга эга бўлган ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабат эканлиги маълум. Энди қандай даражадаги гуруҳлар орасидаги муносабат ҳақида гап бормоқда? деган савол туғилади. Бу саволга жавоб бериш учун, сиёсат нима мақсаддаги муносабат эканлигини билиб олишимиз керак. Маълумки, ҳар қандай сиёсатнинг мақсади бошқаришдир. Шундан келиб чиқиб, сиёсат — бошқаришга қурбн еталдиган, яъни ҳокимлик қилиш қўлидан келадиган шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг бошқа ижтимоий гуруҳлар билан, уларни бошқариш мақсадида қиладиган муносабатидир, десак хато қилмаган бўламиз. Аммо бу ерда қаёққа бошқариш мақсадида? деган яна бир савол туғилади. Ҳар бир инсон, ҳар қандай ижтимоий гуруҳ, бугун жамият, агар улар ижтимоий соғлом бўлсалар, сўзсиз, тинч ва фаровон ҳаётга интиладилар. Ижтимоий носог одамлар уруш-тўполонга мойил бўладилар. Шундай қилиб, «сиёсат» тушунчасининг учинчи элементи — «тинч ва фаровон ҳаёт» келиб чиқди. Жамият аъзолари, ўзларининг тинч ва фаровон ҳаётини ташкил қилиб бериш вазифасини тарихан ихтиёрий равишда «давлат» деб номланган ижтимоий устқурмага топширганлар. Давлатнинг қиладиган иши жамиятнинг бошқариш бўлганлиги туфайли, уни «бошқарув органлари» ёки «ҳоким гуруҳлар» деб юритиладиган бўлган. Ўқитувчи мана шу, сиёсатнинг асл мазмунини, унинг турларини ва муайян сиёсат юритилган жамиятдаги давлат тузумини билиб олиши, ўқувчи ва талабаларга тушунтириб бериши зарур бўлади.

Еттинчидан, педагог муайян жамиятда тарихан шаклланган ижтимоий гуруҳлардан ҳам талабаларни хабардор этмоғи лозим. Бунинг учун ўқитувчи ва педагог **социология** билимларидан хабардор бўлиб, улардан педагогик амалиётида фойдалана олиши керак. Шунинг учун ўқитувчи социология фанини пухта эгаллаган бўлиши шарт.

Шу билан бир қаторда, ўқитувчи болаларга маданият тўғри-сида бошланғич тушунчалар бериб, уларда маданият элементларини шакллантириб бориши лозим. Бунинг учун ўқитувчининг ўзи маданиятшунослик билимларини эгаллаган ва уларни педагогик амалиётида қўллай оладиган бўлиши керак.

Саккизинчидап, ёш авлодга муайян фан билимларини ўргатувчи педагог, уларни ахлоқ ва одобга ҳам ўргатиши шарт. Бу ўқитувчи ва педагогларнинг бурч ва масъулиятига киради. Бунинг учун, аввало, ўқитувчининг ўзи ахлоқий тарбияланган бўлиши лозим. Ўқитувчининг юксак маънавияти, унинг теран билим доираси, айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг халқимиз тарихини, маданиятини ва урф-одатларини чуқур билиши таълим-тарбия ишларининг муваффақиятли кечишига ёрдам беради. Ҳозирги замон ўқитувчиси, айниқса, гуруҳ мураббийси миллий қадриятларимизни билибгина қолмай, кенг ота-оналар жамоатчилиги ичида, синфда унинг оташин тарғиботчиси ҳам бўлиши керак.

Ўқитувчининг асл фазилатларидан яна бири, у кимни, қандай одамни шакллантираётганлигини тўлиқ билибгина қолмай, ўқитаётган боласи шундай ижтимоий сифатларга албатта эга бўлишига чин дилдан ишониши керак. Шу билан бир қаторда, болаларни халқ педагогикаси дурдоналари билан таништириб, миллий қадриятларимиз асосида тарбиялаши, нутқи раван, тили бой бўлиши, ифода усули ва тасвир воситаларининг адабий тил услуби ва меъёрини тўла эгаллаган бўлиши зарур.

Ўқитувчилик касбига хос бўлган бундай фазилатларни ундаги педагогик одоб шакллантиради. Педагогик одоб бу — ўқитувчининг юксак касбий фазилатидир. У ўқитувчига саботли бўлиш, ўз ҳиссиётини идора қила олиш, болаларга педагогик таъсир ўтказиш восита ва меъёрини белгилаш, аниқлашда ёрдам берадиган фазилат ҳисобланади. Юксак педагогик одобга эга бўлган ўқитувчигина синфда мўътадил психологик муҳит ўрната олади, болалар қалбига тез йўл топа олади.

Ўз хизмати хусусиятига кўра ўқитувчи ташкилотчилик фазилатига ҳам эга бўлмоғи лозим. Бунинг учун ўқитувчи ташаббускорлик ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиб, ҳар доим гетик, ғайратли, ўз кучи ва имкониятига ишонган бўлиши керак. Ташаббускор ва ғайратли ўқитувчигина болаларни ўз орғидан эргаштира олади, ўқувчилар эса унга эргашадилар.

Ўқитувчилик касби жуда катта руҳий ва жисмоний куч талаб этади, шунинг учун унинг саломатлигига ҳам маълум талаблар қўйилади. Ўқитувчининг овоз пайчалари ривожланган, кўриш қобилияти яхши бўлиши керак, узоқ вақт тикка тура

олиш, кўп юриш, энчил ҳаракат қилиш каби фазилатларга эла бўлмоғи шарт.

Тўққизинчидан, таълим-тарбия билан шуғулланувчи инсон, сўзсиз, эстетик тарбияланган бўлиши шарт. Эстетик тарбиянинг жамият тараққиётида нақадар муҳим роль ўйнаши ҳам мага маълум. Эстетик тарбия маънавий тарбиянинг муҳим ва таркибий қисми эканини унутмаслик керак. Эстетик диднинг пастлиги ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига салбий таъсир ўтказиши мумкин. Жумладан, баъзи ёш оилаларда иқтисодий камчилик туфайли эмас, балки маънавий, асосан, эстетик диднинг пастлигидан бузилиб кетиш ҳоллари кам эмас. Туйғуларнинг пастлиги, қашшоқлиги, гўзалликни сеза билмаслик, қадрлай олмаслик каби омиллар эр-хотин ўртасидаги муносабатларга путур етказмоқда.

Эстетик дид деганда ихчам, нафис, чиройли кийинишни ўрганиш, уй-жойни саранжон-саришта ва озода тутиш, ҳаётдаги гўзалликларни, санъатдаги нафосатни тез илғаб олиш ва унга интилиш, ундан таъсирланиш, юксак, соф туйғуларни гўлиб-тошиб яшаш тушунилади.

Эстетик диднинг шаклланиши давр характери билан боғлиқ. Ҳар бир давр эстетикага қўядиган талабига мос ҳолда эстетик диднинг янги-янги мезонларини вужудга келтиради. Бу янги мезонлар барча кишилар томонидан ўзлаштирилган ва анча вақт ўтади. Бизнинг давримиз ҳам бу жиҳатдан ўхшасликларига эга. Давримиз мураккаб, шунга кўра, эстетик тарбиянинг ҳам шаклланиши силлиқ ва осон кечмайди.

Жамият тараққиётида маънавий ва иқтисодий томонлар ҳамма вақт ҳам бир хилда шаклланиб бормади. Баъзан маънавий томон ўзиб кетса, баъзан иқтисодий томон ўзиб кетади. Ўзбек халқи ўтмишида иқтисодий томонга нисбатан маънавий томонларнинг кўпроқ шаклланиб кетган даврлари кўп бўлган. Жамият аъзоларининг маънавий тарбияланганлик даражасига ўқитувчи ва педагоглар масъулдир.

Эстетик камолот маънавий ҳаётнинг энг нозик, шу билан бирга, мураккаб кўринишларидан бири. Инсон шахсиятида эстетик диднинг шаклланиши аста-секин давом этадиган узок жараён дир. Эстетик кўникмалар инсон вужудига сингиб, униш эътиқодига айлана бориши зарур. Бу борада маълум тадбир асосида иш кўрилмаса, эстетик тарбия соҳасидаги барча ҳаракатлар зое кетади.

Гўзаллик билан яхшилик қондош эгизак, улар доим бир-бирини тақозо этган, бир-бирини тўлдирган. Қадимги юнонларда бу икки тушунча бир бутуннинг икки томони сифатида қаралган. Ҳозирги пайтда ҳам этика билан эстетиканинг бирли

ни кишилар ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этмоқда. Чин инсоний ахлоқ нормаларини ривожлантириш чин эстетик дидни шакллантиришни талаб этади. Фақат одобга эга, ахлоқли, виждонли кишини етук инсон деб бўлмайди. Одоб-ахлоқли кишида эстетик дид шаклланган бўлса, у ҳар томондан ривожланган шахс ҳисобланади. Ҳукутовчи ва педагог фақат ҳар томонлама ривожланган шахс бўлиши керак.

Юқорида тавсифлаб ўтилган билимларнинг асосий тўққиз турини ўзида жамлаб, уларни кўникма ва малака босқичларидан ўтказиб, маънавиятига айлантириб улгурган кишигина ҳукутовчилик ва педагоглик амалиёти билан шуғулланишга ҳақли.

Ҳукутовчининг касбий шаклланиши олий ҳукув юрти даргоҳида касбий таълим олиш жараёнида бошланади. Педагогика олий ҳукув юртлирининг ҳукув-режа ва фанлар бўйича дастурларида бўлажак ҳукутовчиларга шу касбнинг сир-асрорларини ўргатиш, илмий билимлар бериш, ҳукутовчи касби ҳақида маълумот бериш ва кўникма ҳосил қилиш назарда тутилади.

Таълим жараёнида фанлар бўйича амалга ошириладиган семинар, амалий ва лаборатория машғулоти назарий билимларни мустаҳкамлашга ҳамда уларни кўникмага айлантиришгагина эмас, балки уларни амалий иш жараёнида қўллашга ҳам имкон беради. Бундай машғулоти танлаган касби тўғри эканига ишонч ҳиссини уйғотади.

Олий ҳукув юртидан кейинги даврдаги ҳукутовчининг касбий шаклланиш жараёнида мактаб раҳбарияти, айниқса, илмий мудир ҳамда педагогик жамоатчилик катта роль ўйнайди. Ёш ҳукутовчиларга тажрибали ҳукутовчиларни бириктириб қўйиш, уларнинг дарсларини кузатиш, услубий ишларга жалб этиш мактаб раҳбариятининг асосий вазифаларидан бири. Ҳукутовчи ўз касбини секин-аста ўзлаштириб бориши билан бирга ота-оналар ўргасида педагогик билимларни тарғиб этади. Шу йўл орқали ҳам касбий шаклланиши такомиллашиб боради.

Ҳукутовчилик касбини ва педагогик маҳоратни эгаллаш, мактаб ҳукутовчилар жамоасига киришиб, унда ўз ўрнини топиб кета олиши ёш ҳукутовчининг ўзига боғлиқ. Жамоанинг ёрданидан юз ўғирмаслик, қийинчиликларга дуч келганда руҳан тушмай, ўз хатоларини кўра билиш ва уни бартараф этиш учун ҳаракат қилиш унинг ҳукутовчи бўлиб шаклланишидан дарак беради.

Шу билан бирга, ҳукутовчининг касбий шаклланиши ўз-ўзини тарбиялаб боришга, ўз устида тинмай ишлашга ва ўз вақтида малакасини ошириб боришга узвий боғлиқ. Буларнинг ҳаммаси касбий фазилатларнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

3. **Замонавий дарс ва дарсга керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар**

Мазкур китобнинг биринчи бўлимида, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг биринчи асоси бўлган дарснинг дарс деб номланиши учун, унда иштирок этадиган унсурларини мажмуга келтириб туриб таҳлил қилган эдик. «Педагогиканинг назарий асослари» бўлимида, яна дарс таҳлилига қайтиб, дарс жараёнининг ўзини хронологик элементларга бўлиб ўргандик. Сўнгра дарснинг турлари ва типлари билан ҳам танишиб чиқдик.

«Педагогик амалиёт» номли бўлимда яна дарс масаласини кўриб чиқамиз. Мантиқан бу тўғри, чунки бутун узлуксиз таълим-тарбия жараёни кўпдан-кўп дарсларнинг мажмуидан иборат. Шунинг учун дарсни ҳар томонлама таҳлил қилишлик, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ҳужайраси бўлиб ҳисобланган дарс тўғрисида тўла маълумотга эга бўлишликка олиб келади. Бу қисмда биз замонавий дарс ва дарс жараёнида керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар билан танишамиз.

Ҳозирги пайтда замонавий дарс тушунчаси тез-тез тилга олинмоқда. Замонавий дарс деганда — ўқитувчи ўқувчининг мавжуд имкониятларидан усталик билан фойдаланиб, унинг ақлий салоҳиятини ишга солиб, ривожланишини таъминлайди. Ўқувчи эса, ўз навбатида, билимларни чуқур ўзлаштиради ва кўникмасига айлантириб, маънавий баркамоллик сари одимлайди.

Замонавий дарс мезонлари қуйидагилардан иборат:

— дарс ўқувчи ва талаба шахсига йўналтирилган бўлиб, ўқитувчи ва талабанинг ўзаро фаол муносабатларига асосланади;

— дарс жараёни табақалаштириш ва ўқувчи-талабаларнинг шахсий қобилиятларига ёндашув асосида амалга оширилади;

— дарс ўқувчи-талабаларнинг юқори даражадаги қизиқиши, ақлий фаоллиги ва муваффақиятига эришувига қаратилади;

— дарс педагогиканинг барча турдаги методологик асосларидан келиб чиқиб амалга оширилади;

— дарсда бериладиган билим мазмунига кўра, турли педагогик усул ва услублардан фойдаланилади;

— дарсда назария ва амалиёт ўзаро боғлиқликда талқин этилади;

— дарс сифат ва самандорлигини таъмин этувчи назорат турларидан фойдаланилади;

— дарсда вақтдан унумли ва мақсадли фойдаланилади;

— дарс мажму ёндашув тамойили асосида амалга оширилади.

Дарсни замонавий тарзда ташкил қилиш учун қуйидаги меъёрий ҳужжатлар тахт бўлиши шарт.

Дарсни бошлашдан аввал, биринчидан, ўқитувчи ва педагог қўлида ўз фанидан, мутахассислар томонидан тузилган ҳамда мугасадди вазирликлар тасдиғидан ўтган намунавий ўқув дастур бўлиши керак. Иккинчидан, шу дастурдан келиб чиққан ҳолда ҳамда ўқув муассасасининг йўналиши, моддий техника базаси ва ўқитувчининг шахсий имкониятларидан келиб чиқиб, ишчи ўқув дастури тузилган бўлиши шарт. Учинчидан, мазкур фанни ўтиш учун берилган соатлар ва тузилган ўқув жадвалидан келиб чиқиб, тақвимий ўқув режа тузилган бўлиши керак. Тўртинчидан, ушбу ўқув фанидан ўтилаётган ҳар бир дарс учун конспект ёки маърузалар матни ёки педагогик технология асосида дарснинг лойиҳаси тузиб чиқилган бўлиши лозим. Шулар билан бир қаторда, ҳар бир дарснинг ишланмаси ва технологик харитаси бўлиши ҳам керак. Педтехнология асосида дарснинг лойиҳаси тузилган бўлса, технологик харита талаб қилинмайди. Чунки у лойиҳанинг ичига киритилган бўлади. Айтилган меъёрий ҳужжатларга яна кўргазма қуроқлар, тарқатма материаллар ва бошқа бир қатор дидактик материаллар талаб қилинади. Шунингдек, талабаларнинг мустақил иш мавзулари, консултация ва қолдирилган дарсларни қайта тоншириш жадвали, баҳолаш мезонлари ва тест саволлари жамулжам бўлиши шарт.

Булар болаларга билим бериш мақсадида дарсга кириш учун зарур бўлган меъёрий ҳужжатлар. Шуларга қўшимча қилиб, ўтилган фан бўйича энг охириги дасрлик ва бир қатор методик қўлланмаларни ҳам тайёрлаб қўйилган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Методик қўлланмаларга: мазкур фанни ўқитиш методикаси, шу фанда амалий машғулотларни олиб бориш методикаси, курс ишларини бажариш методикаси ва бошқалар бўлиши мумкин.

Дарсни дарс қилиб турувчи қисмларидан бири — бу намунавий ўқув дастури, ишчи дастур, тақвимий режа, технологик харита, маърузалар матни ҳамда дарслик, ўқув қўлланма ва дидактик материаллар мажмун оқан, бутун дунёда бунни куруқ-лъюм дейилади.

Намунавий ўқув дастури педагогик илмий тадқиқот институларида ёки ўқув муассасаларидаги йирик олимлар томонидан ишлаб чиқилади. У ўқув муассасасини битирувчиларга қўйиладиган талаблардан келиб чиқиб, юз фоиз Давлат стандарти асосида тузилади. Уни тузишда дидактиканинг барча тамойилларидан фойдаланиб, у фаннинг ўқитилишидан қўланган асосий мақсадга мос равишда бўлади. Педагогнинг ўқув услубий мажмуасининг асосий элементларидан бири намунавий ўқув дастуридир.

Ишчи ўқув дастур — намунавий дастурдан келиб чиқиб, муайян ўқув муассасасининг йўналишидан ҳамда ушбу фанни ўқийдиган педагогнинг имкониятидан келиб чиққан ҳолда, педагог томонидан тузилади ва аввал ўқув муассасасининг илмий-услубий кенгашидан, сўнг тармоқ вазирлиги тасдиғидан ўтади. Бу педагогнинг дарсга олиб кирадиган иккинчи меъёрий ҳужжатидир.

Тақвимий ўқув режа — ўқув муассасасида тузилган жадвал ва ишчи дастурида кўрсатилган мавзулар асосида тузилиб, педагогнинг дарс ўтиши ёки маъруза ўқиш ва амалий машғулотларни олиб боришининг ой ва кунлар бўйича тартибини кўрсатади.

Конспект ё маърузалар матни, ёки дарс лойиҳаси. Дарс янги билимларни бериш учун анъанавий оғзаки услубда олиб боришга мўлжалланган бўлса, педагогнинг қўлида конспект ёки маърузалар матни бўлишлиги талаб қилинади. Бу — ўқув-методик мажмуанинг асосий унсурларидан бири. Агар дарс педагогик технология асосида олиб борилса, педагогнинг қўлида шу дарснинг лойиҳаси бўлиши шарт.

Дарс ишланмаси. Агар дарс педагогик технология асосида олиб борилмайдиган бўлса, педагогнинг қўлида конспект ёки маърузалар матнидан ташқари, дарснинг ишланмаси бўлишлиги талаб қилинади. Дарс ишланмасида — мавзунинг номи, дарснинг мақсади, кутилаётган натижа, дарсда бермоқчи бўлаётган асосий ғоя, таянч тушунчалар, дарснинг жиҳозлари ва дарснинг режасига анъанавий тарзда — ташкилий қисм, аввалги машғулотда эгаланган билимларни мустаҳкамлаш ва бугунги бериладиган билимларга кўприк ўрнатиш мақсадида такрорлаш, янги дарс мазмунини тушунтириш, гуруҳларда ишлаш, мусобақалар ташкил қилиш, дарсни яқунлаш ва уйга вазифа бериш деган унсурларни киритиш лозим. Шунинг ичига технологик харита ҳам киради.

Технологик хаританинг биринчи устунда мавзунинг номи, ўқув жараёнининг мазмуни, ўқув жараёнини амалга оширишда қўлланиладиган усуллар ва уларнинг тизими, кутиладиган натижалар ўз ифодасини топиши керак. Иккинчи устунда биринчи устунда қўйилган саволларга чуқур ўйлаб туриб жавоблар берилади.

Педагог қўлида бўлиши талаб қилинадиган меъёрий ҳужжатлар ичида талабаларнинг мустақил иш мавзулари, консултация жадвали ҳам бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Дарслик — юқори малакали ва тажрибали олим ҳамда педагоглар томонидан тузилиб, юз фоиз намунавий дастурдаги ғоялардан ҳамда дидактика тамойилларидан келиб чиқиб яратилади. Дарслик ўқитувчи педагогларга ва талабаларга асосий ўқув қуроли ҳисобланиб, оддий ва ҳаммага тушунарли адабий

тилда ёзилади. Дарслик барчага умумий ёки олий ўқув муассасасининг хусусиятларидан келиб чиқиб махсус бўлиши мумкин.

Ўқув қўлланмалар, асосан, тажрибали педагоглар томонидан ёзилиб, фақат ўқитувчи ва педагогларга қўшимча ўқув қуроли бўлиб хизмат қилади.

Дидактик материаллар, педагог томонидан ҳар бир дарсга алоҳида тайёрланган бўлиб, у дарс мазмунини тўла ифодалаш ва ўқувчи-талабалар дарс мазмунига яхши тушуниб етишлари учун хизмат қилади. Буларга ҳар турли кўргазмалар қуроллар, тарқатма материаллар, турли муаммоли вазиятларни яратувчи мосламалар, ўйинлар ва ҳоказолар киради. Дидактик материаллар ҳам дидактиканинг тамойилларига мос равишда яратилади.

Педагогик усул ва услублар. Дарс жараёни фақат педагогик усул ва услублар орқали амалга оширилиб, дарснинг ажралмас қисми ҳисобланади. Педагогсиз ва талабасиз ҳамда ўқув дастур ва режасиз дарс ўтиб бўлмагани каби, педагогик усуллар ва услубларсиз дарсни амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун, дарсга керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар қаторига дарс ўтиш усул ва услублари тизими қўшилса, айни муддао бўлар эди. Бу усуллар тўплами ўқитувчи ва педагоглар учун катта қулайлик яратарди. Дарсга тайёргарлик кўриш жараёнида, қайси усулни қўласам экан, деб ўйлаб ўтирмай, тайёр усуллар тизими ичидан танлаб олишлари мумкин.

Таълим жараёни ўқув ахборотни ва уни мантиқий ўзлаштиришни англашни ташкил қилишни кўзда тутади. Билимни узатиш ва уни кўникмага айлантириш усулларидан ташқари, ўқув фаолиятини рағбатлантириш ҳамда таълимда бурч ва масъулиятни асослаш усуллари ҳам мавжуд.

Шу билан бир қаторда, таълим жараёнини назорат қилиш ва таълим-тарбия жараёнини бошқариш усуллари ҳам мавжуд бўлиб, уларсиз ҳам таълим-тарбияни амалга ошириб бўлмайди. Ва ниҳоят, ўқитувчи томонидан етказиб берилган билимлар, ўқувчи ва талабаларнинг қанчалик ўзлаштириб олганлигини аниқловчи усуллар бўлиб, уларни китобимизнинг кейинги саҳифаларида батафсил кўриб чиқамиз.

Ёшларни тарбиялаш жараёнида маънавий-интеллектуал ривожланиш сифатларини аниқлашнинг аниқ мақсад ва вазифалари ишлаб чиқилган. Ўқувчи ва талабаларнинг маънавий-интеллектуал шаклланиш сифатларидаги ютуқ ва камчиликларини рағбатлантириш, тузатиш, тарбия мазмунини, усул, услуб ва ташкилий шакллари яхшилишга мос тузатишлар киритилиши кўзда тутилади.

Баҳолаш мезонлари. Ўқувчи ва талабаларнинг билимини, ақлий камолотларини назорат қилиш ва баҳолаш давлат миқё-

сидаги муҳим масала ҳисобланади. Шу билан бирга, назорат ва баҳолаш жараёни ўқувчи билимини бойитишга, улар шахсини ривожлантиришга ва тарбиясига катта таъсир кўрсатади.

Билимларни назорат қилишда қўйиладиган балл ва баҳо-лар ўқувчи ҳамда талабада қандай таассурот қолдирганини, ўртоқларининг ўқишидаги ютуқ ва камчиликларига қандай муносабатда бўлишларини доим кузатиб бориш учун керак. Ўқувчи ва талабалар билимини назорат қилиш ҳамда баҳолаш ўқув йили давомида ҳар доим ва мунтазам амалга оширилиши учун рейтинг тизими жорий қилиниб, тартиб-ли ва доимий баҳолаш учун имкониятлар очиб берилди.

Педагогика илми билимларни ўз вақтида назорат қилиш ва баҳолашниг учта вазифаси борлигини кўрсатади:

1. Ўзлаштиришни назорат қилиш ва баҳолаш натижаларига қараб Давлат таълим стандартлари қандай бажарилаётганини назорат қилиб, таҳлил этиш ва вазифаларни белгилаш.

2. Билимларни назорат қилиш ва баҳолаш натижасида ўқувчи ҳамда талабаларда билимлар янада кенгаяди. Бу билан ўқув юртлари олдида турган таълимий мақсад бажарилади.

3. Таълим соҳасидаги яхши натижалар ёшлар тарбиясига ҳам таъсир кўрсатади. Уларда кўтаринки руҳ, ўз кучига бўлган ишонч ва қизиқишлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ўзлаштиришни назорат қилиш таълим тизимининг ажралмас қисми-дир. Назорат жараёнида ёзма, оғзаки ва амалий усуллардан фойдаланилади.

Бу жараёнда оғзаки сўраш орқали ўзлаштиришни назорат қилиш, айниқса, мактабларда кенг тарқалган. Бу асосан савол-жавоблар орқали олиб борилади. Бунда якка сўраш, фронтал сўраш каби турлардан фойдаланилади.

Бу турдаги назорат усули жуда кўп вақт талаб қилганлиги сабабли, назорат жараёнини фаоллаштиришда кам вақт ичида кўп сонли талабаларни назорат қилиш мақсадида бир қанча рационал усуллар, жумладан, техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Чет эл тажрибалари ва ўзимиздаги кўплаб тажрибалар натижасида **рейтинг усули** бугунги куннинг назорат мезони деб қабул қилинган.

Рейтинг — баҳолаш, тартибга келтириш, таснифлаш, бирор ҳодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш. Рейтин-г ёрдамида ўқувчи ва талабаларни улар учун умумий бўлган хусусиятларнинг ёрқин даражасига қараб дастлабки тасниф-лаш амалга оширилади.

Шкаллаш — аниқ жараёнларни рақамлар тизими ёрдами-да моделлаштириш. Улар турли — сифат, тавсиф миқдории услубларидан иборат. Рейтинг назоратида тест ҳам самарали қўлланилади.

Тест деганда, аниқ вазифанинг такомиллашганлик даражасини аниқлашда сифат ва миқдорий ўлчамларини белгилаш имконини берадиган, фаолликнинг бирон шакли, бирон аниқ топшириқ шаклидаги синов қуроли тушунилади.

Тестнинг афзаллиги қуйидагилардан иборат:

- назорат учун кам вақт сарфланади;
- назарий ва амалий билимлар даражасини объектив ша-роитда аниқлаш имконини беради;
- кўп сонли талабалар билан бир вақтнинг ўзида назорат олиб бориш мумкин;
- билим натижалари ўқитувчи томонидан тезкорлик билан текширилади;
- барча талабаларга бир хил қийинликдаги саволлар бери-либ, бир хил синов ўтказилади.

Ҳозирги кунда узлуксиз таълимнинг умумий таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар ва олий таълим босқичларида ўқувчи-талабалар билими рейтинг тизимида баҳоланади. Баҳолашнинг бундай шакли ўқувчи-талабаларнинг бутун ўқиш давомида ўз билимларини ошириш учун мунтазам ишлашни ҳамда ўз ижодий фаолиятини такомиллаштиришни рағбатлантириш ғоясига асосланади.

Рейтинг назорат тизими асосида ўқув режасига киритилган ҳар бир фан бўйича талаба ўзлаштиришининг сифат кўрсаткичларини баллар билан баҳолаш ётади.

Ҳар бир чорак ва семестрдаги фанлардан тўпланган баллар йиғиндиси талабанинг курс рейтингини ташкил этади.

Ҳар бир фан бўйича ўқувчи ва талабанинг ўзлаштиришини баҳолаш чорак ҳамда семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади: жорий назорат, оралиқ назорат ва якуний назорат.

Жорий назорат — бу ўрганилаётган мавзуларнинг ўқувчи ва талабалар томонидан қандай ўзлаштирилаётганлигини мунтазам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, талабанинг билим даражасини шу фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича аниқланиб боришини кўзда тутади. Бу эса ўқувчининг узлуксиз билим олиши ва натижасини муттасил назорат қилиб боришни назарда тутади.

Оралиқ назорат — бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча мавзуларни ўз ичига олган бўлим ёки қисм бўйича талабанинг билимини аниқлаш демак. Оралиқ назорат дарсдан ташқари вақтда ўтказилади ва талабаларга ўзлаштириш кўрсаткичларини ошириш имконини беради.

Якуний назорат – бу назорат семестр учун белгиланган мавзулар тўлиқ ўқитилиб бўлингач, ўтилган мавзулар бўйича олинади. Семестрдаги рейтинг баҳоси жорий, оралиқ ва якуний назоратларда тўпланган баллар бўйича аниқланади.

Ҳар бир фан бўйича максимал рейтинг бали шу фан учун ўқув режасида ажратилган умумий дарс соатлари миқдорига тенг деб ҳисобланади.

Максимал баллнинг 70% миқдори жорий ва оралиқ назорат жараёнида, 30% миқдори якуний назоратда тўпланиши таъсия этилади.

Семестр давомида мазкур фан бўйича тўпланган баллар таълаба билимига нисбатан қуйидагича баҳоланади:

86–100% – «аъло»;

71–85% – «яхши»;

56–70% – «қониқарли»;

50 ва ундан ками «қоникарсиз».

4. Дарсдаги техник воситалар ва ахборот технологиялари

Юқорида дарсни мажму сифатида кўриб чиққанимизда, унинг унсурларидан бири дарсдаги техник воситалар мажмуни ташкил қилган эди. Дарсни дарс деб ҳисобланш учун дарсда қуйидаги техник воситалар мавжуд бўлиши лозим. Авваламбор, техник воситаларга инсон тафаккури ва жисмоний ҳаракатлари натижасида бунёд бўлган сунъий молдий нарсалар киришини маълум қилиб қўяйлик. Шу нуқтаи назардан келиб чиққанда, энг асосий техник-восита бу ўқув хонаси – аудитория ёки лаборатория ва устахона. Кейинги зарурий техник воситалар: ўқувчи ва талабаларнинг партаси ёки стол-стуллари. Лаборатория ва устахоналарда олиб бориладиган дарслар учун уларнинг жиҳозлари, ундан кейингиси ёзув доскаси, ёзув бўри, яна кейингиси ўқитувчининг иш столи ва стули, минбари ҳисобланади. Булар ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, бир-бирини гақозо этади. Чунончи, синф хонаси бўлмаса, дарс ижроси булмайди. Синф хонаси бўлса-ю, унда парта, стол ва стуллар бўлмаса, дарс ўтиб бўлмайди. Авваламбор, синф хонаси керакли техник воситалар билан жиҳозланмаган бўлса, у синфхона део ҳисобланмайди ҳам. У бўш хона дейилади, синф хонаси, стол-стул, ўқитувчининг иш жойидаги стол-стуллар билан жиҳозланган бўлса-ю, хонада ёзув доскаси бўлмаса, дарс тўлақонли ўтмайди. Доска бўлса-ю, унда ёзиш учун бўр бўлмаса, досканинг бор бўлгани бекор. Дарс яна тўлақонли ўтмайди ва ҳоказо

Авваллари, техник воситалар деганда, фақат ўқитишнинг техник воситалари тушунилар эди. Эндиликда мажмулар назарияси таълим-тарбия жараёнига кириб келгандан кейин, техник воситалар деганда дарсни ташкил қилиш учун зарур бўлган барча сунъий моддий нарсалар тушунилмоқда. Авваллари ўқитишнинг техник воситалари деб номланган нарсалар, шу кунда ахборот технологиялари дейилмоқда.

Дарснинг техник воситалари мажмуининг ажралмас қисми ҳисобланган ўқув хона ёки аудиторияни батафсилроқ кўриб чиқайлик. Дарсда иштирок этадиган техник воситаларга, билим бериш жойлари бўлган дарс-лекция ва дарс-суҳбатлар учун ўқув хонаси ёки аудитория бўлиши шарт. Агар дарс амалий машғулот билан боғлиқ бўлса, унинг учун лаборатория ёки устахона керак бўлади. Агар кино дарси бўлса, кинозал ёки кино қўйишга мослаштирилган ўқув хонаси бўлиши лозим. Якуний назорат дарсини тест синовлари орқали амалга оширилса, компьютер синфлари бўлиши керак. Агар экскурсия дарслари бўладиган бўлса, экскурсиянинг турига қараб, автобус, музей, кутубхона, корхона, завод, фабрика деган моддий унсурлар бўлиши талаб қилинади.

Ўқув хонаси ёруғ, шинам, шифтлари баланд, ўзи озода бўлишини айтиб қўйишимиз жоиз. Чунки, ёруғ хонада болалар чарчамайди, кўзи толиқмайди. Шифтлари баланд бўлган хонада ҳаво етарли даражада бўлади. Хонада ҳаво кам бўлса, ўқувчи ва талабаларга кислород етишмай, тез чарчаб қолишади. Озода ва шинам бўлиши ҳам, у ерда ўқийдиганлар соғлиғига ва ахлоқига ижобий таъсир кўрсатади.

Дарсдаги техник воситаларнинг навбатдагиси хонанинг мебель жиҳозларидир. Уларга талабалар фойдаланиши учун парта ёки стол-стул, педагоглар иш жойига стол-стул ва минбар кирadi. Ўқув хонасидаги парталар болаларнинг ёшига мос равишда қулай бўлиши керак. Ўриндиқлари жуда мустаҳкам бўлиши болалар хавфсизлигини таъминлайди. Ахир, ёш болалар ўтирган жойларида ҳа деб қимирлайвериш хусусиятига эгадирлар. Бу уларнинг табиатидан келиб чиқади. Ўқитувчининг иш жойи замон талаби даражасида бўлиши, ўқув жараёнининг сифатли ўтишини таъминлайди. Хона замон талаби даражасида жиҳозланган деганда, стол-стулнинг қулайлиги, доскани ўчириш учун латта ва қўл суртиш учун сочиқдан тортиб, ахборот технологияларини бошқарувчи пултлар назарда тутилади.

Дарсдаги техник воситаларнинг ажралмас қисми, ўқитиш учун мўлжалланган аборот технологиялари ҳисобланади. Уларга эпидоскоп, кодоскоп, компьютер мажмуси ва ҳоказолар кирadi.

5. Дарс ўқитишнинг усул ҳамда услублари ва педагогик технология

Юқорида «Педагогиканинг фалсафий жабҳалари» деган биринчи бўлими орқали, таълим-тарбия мажмуининг марказида инсон тургани ва ҳар қандай педагогик фаолиятнинг мақсади одамлар ижтимоий моҳиятини ривожлантириш эканини билдик. Шунингдек, фалсафа педагогларга ҳар томонлама ривож топган инсон сиймосини илмий асосда яратиб беришлигини ҳам ангаладик. Педагогик фаолият эса, ўзининг таълим-тарбия жараёни орқали бу сиймони шакллантиришда, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг бирламчи асоси бўлган дарсдан фойдаланишлигини ҳам билдик. Дарс ҳақиқий бўлиб ҳисобланиши учун унда талаба, педагог, меъёрий ҳужжатлар, дарснинг техник воситалари ҳамда ўқитишнинг усул ва услублари бир нуқтада мужассам бўлишлиги шартлигини ҳам эслайлик. Навбатдаги сатрлар, бир бутунликни ташкил этувчи дарснинг таркибий унсури бўлган усул ва услублар таснифига бағишланади.

Усул ва услубларнинг фалсафий таърифи билан китобимизнинг биринчи қисмида танишган эдик. Энди бу категорияларнинг педагогикада қўлланиши ва педагогик усуллар тизимини, шу жумладан, технологиялаштирилган вариантини ҳам кўриб чиқамиз.

Педагогикада ўқитиш усули деб, таълимий мақсадларга эришишда қўлланиладиган педагогик чора-тадбирлар йиғиндисига айтилади. Ваҳоланки, бошқа фаолият соҳаларида буни услуб деб номлайдилар.

Педагогикада яна методика деган тушунча мавжуд. Бу тушунча, таълимий мақсадга эришишда қўлланиладиган педагогик чора, тадбир ва усулларни қўллаш йўриқномаси сифатида тушунилади.

Педагогикада усул атамаси устида бошқа тушунчалар ҳам мавжуд. Чунончи, усулларни педагог қўллайдиган бўлса — ўқитиш усули, талаба қўллайдиган бўлса, ўрганиш усули дейилади. Уқитувчи ва талабаларнинг билим эгаллаш мақсадида биргаликда қўллайдиган усулларни маърифий усуллар дейилади. Усул ва услублар юзасидан бошқача фикрлар ҳам бор.

Ҳар бир таълимий усулни бир бутунлик (мажму) деб билиб, уни ташкил қилувчи унсурларни таҳлил қилиб чиққанда, уларнинг ҳар бири услуб (приём) бўлиб чиқмоқда. Эътибор беринг, услубнинг фалсафий талқинида, мақсадга етишишда қўлланиладиган усуллар тизими услуб деб айтилган. Педагогикада унинг акси бўлиб чиқмоқда. Яъни педагогик мақсадга

эришишда қўлланиладиган усулнинг бир унсури педагогик услуб бўлмоқда. Бу тушунчалар педагогика илм-фанида анъанавий қўлланиб келинганлиги учун, биз ҳам шунга бўйсуниб, педагогикада қабул қилинган тушунчалардан фойдаланамиз.

Таълимий усул – мураккаб, кўп поғонали, кўп қиррали диссептив, очиқ, қайтарилувчан марказлашган ижтимоий мажму бўлиб, дарс жараёнини амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Педагогик усулларда, таълим жараёнида объектив мавжуд бўлган қонуниятлар, таълим мақсади, мазмуни, тамойиллари ва таълим беришнинг шакллари ўз ифодасини топган бўлади. Таълим-тарбия усулларида дидактиканинг барча тамойиллари (принциплари) ўз ифодасини топган экан, улар ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, таълим усуллари ўзгариши билан дидактика принциплари ҳам такомиллаша боради ва бутун узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг такомилига ўз таъсирини ўтказди.

Педагогик усуллар таркибида **объектив ва субъектив** услублар деган қисмлар мавжуд. Педагогик усулнинг таркибидаги объектив услубларга, ҳамма усулларда истисносиз ва доимий равишда ҳукм сурадиган қонуниятлар қонун ва қоидалардан ҳамда таълимий мақсад, мазмун ва шаклидан келиб чиқувчи услублар киради. Субъективларига ўқитувчи ва педагогнинг шахсий сифатларидан, ўқувчи ва талабаларнинг ҳамда ўқув жараёнининг ўзига хос хусусияти ва шароитидан келиб чиқувчи услублар киради.

Ҳар қандай педагогик усулни шакллантиришда, албатта, объектив услубларга суянилади. Ҳеч қачон субъектив услубларга кенг ўрин берилмаслиги керак. Объектив услублар билан субъективларининг орасилаги муносабатларни оптималлаштириш устида доимий тортишувлар бўлган ва бўлиб келмоқда. Педагогик усулларни ривожлантириш учун, албатта, субъектив услублар билан улар бойитиб борилиши керак, аммо бу ҳаракат меъёридан ошиб кетмаслиги лозим. Айнан, субъектив услубларни яратиш ва улардан педагогик амалиётда фойдаланиш педагогнинг ўз касбининг моҳир устаси бўлиб етишганининг белгиси ҳисобланади.

Объектив услублар билан субъективлари орасидаги нисбатни мувозанатда ушлаш жуда қийин. Чунки педагогик усул ўқитувчи ва педагогларнинг дарс беришдаги асосий қуроли бўлиб, ўқитувчи режалаштирган мақсадни, мақсадга эришиш чора-тадбирларини, қўйилган мақсаддан келиб чиқувчи ва ечилиши шарт бўлган масалалар тизимини, таълим-тарбия жараёнининг мантиғини, ахборот манбаларини, ўқитувчининг маҳоратини ва бошқа кўплаб нарсаларни ўзида ифодалаши керак.

Кўриб турганимиздек, педагогик усул кўп қиррالي ижтимоий борлиқ бўлиб, унга таъриф берганда, унинг ҳамма томонларини ифодалаш қийин. Шунинг учун унга қуйидагича қисқа таъриф бериш мумкин. **Педагогик усул – бу таълимий мақсадга эришиш йўлидаги ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликда қиладиган ҳаракатларининг тартиби.**

Педагогик усул кўп қиррالي бўлгани учун ҳам уни гуруҳлаштирганда истаган жабҳасини асос қилиб олса бўлади. Шунинг учун ҳам педагогик усулларнинг таснифи жуда кўп. Педагог ва ўқитувчилар учун усулларни турларга ажратганда, албатта, педагогик амалиёт талабларидан келиб чиқишлик тўғри бўлади.

Куйида педагогик усуллар таснифларининг баъзи бирларига эътиборингизни қаратамиз.

1. Агъанавий тасниф ўзининг илдизи билан қадимий фалсафий ва таълимий тизимларга бориб тақалади. Шу кунда бу таснифнинг замон талабидан келиб чиқиб, такомиллашган варианты мавжуд. Бу типдаги тасниф ўзига асос қилиб билим манбаларини олган. Билим манбаларига қуйидагилар киритилган: амалиёт ва кўргазмалар (эмперик билимлар манбаи); оғзаки сўз ва китоб (назарий билимлар манбаи), ахборот технологиялари – видео, телевизор, компьютер ва интернет тармоқлари (ҳам кўргазмали, ҳам назарий, ҳам эмперик билимлар манбаи). Бу тасниф орқали усуллар беш тоифага ажратилган: амалий, кўргазмали, оғзаки, китоб билан ишлаш ва виртуал (видео, компьютер, интернет).

Бу усулларнинг ҳар бирининг ўзини намоён этиш услублари бор (9-расмга қаранг).

2. Белгиланган мақсадга қараб таснифлаш. Бунда, дарс босқичларининг кетма-кетлиги умумий асос қилиб олинган. Уларда қуйидаги усуллар ажратилган: билим эгаллаш; кўникма ва малакалар ҳосил қилиш; билимни амалиётда қўллаш; ижодий фаолият; мустақкамлаш; билим, кўникма ва малакаларни текшириш.

Амалий	Кўргазмали	Оғзаки	Китоб билан ишлаш	Виртуал
Тажриба, амалий машқ, ўқув-ишлаб чиқариш меҳнати	Иллюстрация, намойиш, кузатиш	Айтиб бериш, тушунтириш, ҳикоя, суҳбат, кўрсатма бериш, маъруза, баҳс, мунозора	Ўқиш, ўрганиш, реферат ёзиш, кўриб чиқиш, баён қилиш, режа тузиш, конспект тузиш	Кўриш, таълим олиш, машқ қилиш, назорат

3. Билим фаолиятининг типига қараб усуллар қуйидагиларга ажралади: ахборотли-рецептив ёки иллюстратив-тушултириш; репродуктив; муаммоли баён; эвристик ёки ярим тадқиқот ва тадқиқот. Бу типдаги усуллар билиш фаолиятининг кучланишига қараб гуруҳлаштирилган. Бунда усул, ўқувчи ўқитувчи ҳамкорлигида билим олиш жараёнидаги фаолиятида тафаккурини қанчалик ишлатиши билан изоҳланади.

Агар ўқитувчи томонидан ташкил қилинган билиш фаолиятининг берган билимларини эслаб қолиш ва уларни қайта айтиб бериш билан боғлиқ бўлса, унда ўқувчилар ақлини фаол ишлатмай, хотирасини ишга солиб, ёд олиш билан чекланидилар. Бундай усул репродуктив усул дейилади. Агар ўқитувчи талабалар тафаккурини юқори куч билан ишлашга мажбур қиладиган усулларни қўлласса, улар ярим тадқиқот ва тадқиқот усуллари дейилади.

Ахборотли-рецептив усуллар қуйидаги белгилар билан изоҳланади:

- 1) ўқувчи ва талабаларга билимлар тайёр ҳолда берилади;
- 2) ўқитувчи турли услублар билан бу билимларни қабул қилиб олишни таъминлайди;
- 3) талабалар бу билимларни ўзлаштириб (рецепция), уларни тафаккурдан ўтказиб, хотирасида сақлайди.

Бундай усулларни қўллаганда барча ахборот манбаларидан фойдаланилади (сўз, кўргазмалилик ва ҳоказо). Баён қилиш жараёнида мантиқнинг индуктив йўли билан бир қаторда дедуктив йўлидан ҳам фойдаланилади.

Репродуктив усулнинг қуйидаги белгилари мавжуд:

- 1) ўқувчи ва талабаларга билим тайёр ҳолда берилади;
- 2) ўқитувчи билимни берибгина қолмайди тушултириб беради;
- 3) ўқувчи ва талабалар тушунган ҳолда билимларни ўзлаштирадилар ва хотираларида сақлайдилар. Уларнинг ўзлаштирилганлик даражаси, берилган маълумотларни тўғри айтиб бериши репродуктив билан изоҳланади;
- 4) пухта ўзлаштиришига кўп маротаба қайтариш йўли билан эришилади.

Бу ва бундан олдинги айтилган ахборотли-рецептив усулларнинг афзаллиги ҳамда кенг қўлланишининг сабаби, уларнинг тежамкорлиги билан белгиланади. Бу усуллар орқали кам вақт ичида кам куч сарфлаб, кўп билимни ошириб берса бўлади.

Инсон фаолияти ё репродуктив (билган йўлдан оғишмай уни айнан қайтариш), ёки ижодий (мақсадга етиш йўлини ўзи излаб топади) бўлиши мумкин. Бу ерда шуни айтиб ўтиш жоизки, ҳар қандай ижодий ҳаракатдан олдин репродуктив

ҳаракатлар бўлади. Шунинг учун бу усулни менсимаслик жоиз эмас. Аммо, уни қўллашга ҳам қаттиқ берилиб кетмаслик лозим. Энг яхшиси, репродуктив усул билан бир қаторда бошқа усуллардан ҳам бирдай фойдаланиш яхши самара беради.

Муаммоли баён усули оралиқ усул ҳисобланиб, кўр қори лардек ёд олиш ва уни айтиб беришдан, мустақил фикр юритишга ўтиш учун хизмат қилади. Болалар, ривожланишнинг маълум бир босқичида, мустақил фикр юрита олмайдилар. Ўқитувчи ва педагог талаба-ёшлар олдига муаммони қўйиб, уни ечиш йўллариини ўзи баён қилиб беради. Шунда талабалар муаммони ечишда иштирак этмасалар ҳам, ўқитувчининг синф олдига қўйилган муаммони моҳирона ечишини кузатиб, илҳомланадилар ва муаммони ўзлари ечишни истаб қоладилар.

Эврестик ёки ярим тадқиқот усул куйидаги белгилари билан характерланади:

1) ўқувчиларга билим тайёр ҳолда берилмай, у мустақил равишда топилади;

2) ўқитувчи турли воситалар ёрдамида, мустақил равишда билим олишни ташкил қилади;

3) ўқувчи ва талабалар ўқитувчи ёки педагог ёрдамида мустақил фикр юритишга ва шу орқали янги билимларни топишга ўрганадилар. Улар мустақил равишда муаммоларни ечиш йўллариини излайдилар. Топилган натижаларни таҳлил қиладилар, таққослайдилар, умумлаштирадилар ва яқун ясайдилар.

Бу усулнинг ярим тадқиқот деб ном олганлигининг сабаби. ўқувчи ва талабалар аввал ҳеч қачон мустақил равишда билим олишмаган бўлишса, бу вазифани бажаришга қийналадилар. Шунинг учун ўқитувчи ва педагоглар уларга ёрдам берадилар. Бу усул қўлланганда ўқитувчи — ўқувчи — ўқитувчи — ўқувчи схемаси бўйича амалга оширилади. Шунда билимнинг бир қисмини педагог айтиб, қолганини топиш талабаларга қўйиб берилади.

Тадқиқот усулининг моҳияти эса қуйидагича:

1) педагог талабалар билан бирга муаммони шакллантиради ва уни ҳал қилиш учун талабаларга муддат берилади;

2) ўқувчи ва талабаларга билим айтилмайди. Уни талабаларнинг ўзлари мустақил равишда излаб топадилар. Шунда, бу билимни топиш чора-тадбирларини ҳам ўқувчиларнинг ўзлари белгилайдилар;

3) ўқитувчи ва педагогнинг фаолияти талабалар изланишини бошқаришдан иборат бўлади;

4) бу усулда ўқув жараёни ўта жадал ва юқори қизиқини орқали кечиши билан, топилган билимлар чуқур, таъсирчан ва инчунин болалар хотирасида узоқ сақланиши билан бошқа

усуллардан ажралиб туради. Бу усулнинг камчилиги, унга кўп вақт ҳамда ўқувчи ва ўқитувчилардан анчагина куч сарфланишини талаб қилади.

4. Дидактик мақсадларга кўра усуллар икки гуруҳга ажралади:

- 1) билимларнинг бирламчи ўзлаштирилишига хизмат қилувчи усуллар;
- 2) эгалланган билимларни мустақамлашга ва такомиллаштиришга йўналтирилган усуллар.

Биринчи гуруҳга: ахборот — ривожлантирувчи усуллар (оғзаки баён, суҳбат, китоб билан ишлаш), эврестик (изланувчан) усуллар (эврестик суҳбат, мунозара, лаборатория ишлари); тадқиқот усуллари киради.

Иккинчи гуруҳга: машқ (нусхага қараб кўчириш, шарҳланган машқлар, вариантли машқлар ва ҳоказо) ва амалий машғуллар киради.

5. Бир неча бор бинар ва ярим бинар усулларни яратишга уриниб кўрилган. Бунда усуллар икки ва ундан ортиқ белгиларига қараб гуруҳлаштирилади. Масалан, билим бериш усуллари билан билим олиш усулларининг бирикувидан ҳосил бўлган усуллар ва ҳоказо.

6. Дидактикада кенг тарқалган усуллар гуруҳи, бу академик Ю.К. Бабанскийнинг таклиф қилган таснифидир. Бунда уч йирик педагогик усуллар гуруҳи ажратилган:

- 1) ўқиш-ўрганиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш усуллари;
- 2) ўқиш-ўрганиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивациялаш;
- 3) ўқиш-ўрганиш фаолиятининг самарадорлигини текшириш ва ўзини ўзи назорат қилиш усуллари.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш усуллари, ўз навбатида, тўрт гуруҳга бўлинади:

- 1) манбалар жиҳатидан — оғзаки, кўргазмали ва амалий;
- 2) мантиқий жиҳатдан — индуктив ва дедуктив;
- 3) фикр юритиш бўйича — репродуктив ва муаммоли излаш;
- 4) бошқарилиши жиҳатидан — мустақил ишлаш ва ўқитувчи раҳбарлигида ишлаш усуллари.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивациялаш усуллари икки гуруҳдан иборат:

- 1) ўқишга қизиқишни асослаш ва уни рағбатлантириш;
  - 2) ўқишга бўлган масъулиятни асослаш ва рағбатлантириш.
- Ўқиш-ўрганиш фаолиятининг самарадорлигини текшириш ва ўзини ўзи назорат қилиш усуллари, ўз навбатида, уч бўлакдан иборат:

1) оғзаки текшириш ва ўзини ўзи назорат қилиш дарслари;
2) ёзма равишда текшириш ва ўзини ўзи назорат қилиш усуллари;

3) лаборатория ва амалий машғулотлар орқали текшириш ҳамда ўзини ўзи назорат қилиш усуллари.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, усуллар асосан қуйидаги функцияларни бажаради: ўқитиш, ривожлантириш, тарбиялаш, ўқишга қизиқишни рағбатлантириш, назорат қилиш ва тузатиш. Педагогик усуллар ёрдамида маорифий мақсадга эришилади.

Айтиб ўтилган педагогик усулларнинг биронтаси ҳам камчиликлардан холи эмас. Шунинг учун усуллар назарияси тинимсиз тараққий этиб, барча ўқитувчи ва педагоглар талабига бирдай жавоб берувчи усуллар изланмоқда. Шу изланишлар натижаси сифатида ўқув жараёнининг технологиялашган усули вужудга келади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да, кўп маротаба илғор педагогик технологияларни ўрганиб, уларни ўқув муассасаларига олиб кириш зарурлиги ўқтирилган.

Кейинги ўн йил ичида яратилган, педагогикага бағишланган адабиётларда «Педагогик технология», «Янги педагогик технология», «Илғор педагогик технология», «Прогрессив педагогик технология» каби тушунчалар кўп учраб тургани билан, уларнинг ўзбек тилидаги маромига етган таърифи ҳали тузилмаган.

Республикамизнинг педагогик олим ва амалиётчилари илмий асосланган ҳамда Ўзбекистоннинг ижтимоий-педагогик шаронтига мослашган таълим технологияларини яратиш ва уларни таълим-тарбия амалиётида қўллашга интилмоқдалар.

Бу ерда, «Нима учун бугунги кунда педагогик технологияларнинг миллий назарий асосини яратиш ва амалиётга татбиқ этиш зарурати туғилди?» деган савол пайдо бўлиши мумкин. «Жамиятимизга қанчадан-қанча билимли кадрларни ва юқори малакали олимларни етиштириб келган педагогика усуллари мавжуд-ку, уларнинг эскириб, талабга жавоб бермай қолган ва мафқуралаштирилган жойларини ўзгартириб, миллий тус бериб, фойдаланаверса бўлмайдими?» — деган мулоҳазалар ҳам йўқ эмас. Ўзбекистоннинг шу кундаги педагогик жамоатчилигининг аксарияти, айнан мана шу йўлдан бормоқда. Бу йўл иложсизликдан излаб топилган бўлиб, қисқа муддат хизмат қилиши мумкин. Мустақилликни қўлга киритган ва буюк келажак сари интилаётган жамиятга бу йўл узоқ хизмат қилолмайди. Чунки:

биринчидан, маълум сабабларга кўра жаҳон ҳамжамияти тараққиётидан ортда қолиб кетган жамиятимиз, тараққий этган мамлакатлар қаторидан ўрин олиши учун, аҳоли таълимини жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш мақсадида энг илғор педагогик тадбирлардан фойдаланиш зарурлиги;

иккинчидан, анъанавий ўқитиш тизими ёзма ва оғзаки сўзларга таяниб иш кўриши туфайли «Ахборотли ўқитиш» сифатида гавсифланиб, ўқитувчи фаолияти биргина ўқув жараёнининг ташкилотчиси сифатида эмас, балки нуфузли билимлар манбаига айланиб қолганлиги;

учинчидан, фан-техника тараққиётининг ўта ривожланганлиги натижасида ахборотларнинг кескин қўпайиб бораётганлиги ва уларни ёшларга билдириш учун вақтнинг чегараланганлиги;

тўртинчидан, кишилиқ жамияти ўз тараққиётининг шу кундаги босқичида назарий ва эмперик билимларга асосланган тафаккурдан тобора фойдали натижага эга бўлган, аниқ яқунга асосланган техник тафаккурга ўтиб бораётганлиги;

бешинчидан, ёшларни ҳаётга мукамал тайёрлаш талаби уларга энг илғор билим бериш усули ҳисобланган объектив борлиққа мажму ёндашув тамойилида фойдаланишпи талаб қилишидадир.

Педагогик технология юқорида санаб ўтилган бешта шартнинг барча талабларига жавоб берадиган таълимий тадбирдир.

Шу кундаги ижтимоий тараққиёт ишлаб чиқаришнинг кўп сонли тармоқлари билан бир қаторда, маърифат ва маданият соҳаларига, шу жумладан, ижтимоий-гуманитар билимлар доирасига ҳам янги технологияни жорий этишни тақозо этмоқда.

Таълим технологияларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш илмий муаммо сифатида махсус тадқиқотлар олиб боришни кўзда тутади. Бунда, энг аввало, қуйидагиларни аниқлаш лозим:

— таълим технологияларини илмий ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш учун ижтимоий-педагогик асослар мавжудлигини аниқлаш;

— таълим мажму сифатида нимани англатиши ва қандай таркибий қисмлардан ташкил топганлигини белгилаш;

— таълим технологиясининг функционал мажмуи жараён сифатида нималардан иборатлигини аниқлаш;

— таълим технологиялари «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» мақсадларига қай даражада тўғри келиши ва уни баҳолаш мумкинлигини кўрсатиб бериш;

— педагогик технологиянинг мажмулар назариясининг асосий қонуниятларига мослигини назоратда тутиб туриш йўлиғини ишлаб чиқиш.

Шуни айтиш жоизки, таълим технологиялари, педагогика илмининг тадқиқот объекти сифатида, аниқ фанларни ўқитиш усули бўлибгина қолмай, ижтимоий фанларни ўқитишга ҳам янгича ёндашув сифатида қайд қилиниши лозим.

Бу зарурият, шу вақтгача ўқувчи (талаба)лар ёпиқ тафаккур парадигма (намуна, мисол)лари асосида ўқитилганлиги, уларда ўзгача нуқтаи назарни тан олмаслик, фақат ўз фикрини тўғри деб билиш шакллантирилганлигидандир. Бу ҳол ҳар қандай тараққиётга ров бўлиб, шу парадигмада юрган кишиларни инқироз сари етаклайди.

Жамиятимиз жадаллик билан тараққий этиб, иқтисодий ва сиёсий мавқеи кундан-кунга ортиб бормоқда. Аммо ижтимоий соҳада, айниқса, таълим-тарбияда депсиниш ва умумий тараққиётдан орқада қолиш сезилмоқда. Бундай нохуш вазиятдан чиқиб кетиш йўлларида бири таълим-тарбия жараёнини қабул қилинган давлат стандартлари асосида технологиялаштиришдир.

Маърифатли ва ривожланган мамлакатларда муваффақият билан қўлланиб келаётган педагогик технологияларни ўрганиб, халқимизнинг миллий педагогика аъёнalarидан ҳамда таълим соҳасининг шу кундаги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистоннинг миллий педагогик технологиясини яратиш лозим.

Педагогик технологиянинг том маъносини билиш ва унинг ҳудудимизга мос турини яратиш учун мажмулар назариясини тўла эгаллаб олиш зарур. Чунки педагогик технология мажмулар назариясининг қонуниятларига 100 фоиз суялган бўлиб, янгича фалсафий тафаккурни, янгича дунёқарашни ифода этади.

Технология деганда субъект томонидан объектга кўрсатилган таъсир натижасида субъектда сифат ўзгаришига олиб келувчи жараён тушунилади. Технология ҳар доим зарурий воқеалар ва шароитлардан фойдаланиб, объектга йўналтирилган мақсадли амалларни муайян кетма-кетликда бажаришни кўзда тутди.

Ушбу тушунчаларни ўқув жараёнига қўчирадиган бўлсак, ўқитувчи (педагог)нинг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчи (талаба)ларга муайян шароитларда кўрсатган тартибли таъсири натижасида уларда жамият учун зарур бўлган ва олдиндан белгиланган ижтимоий сифатларни интенсив тарзда шакллантирувчи ижтимоий ҳодиса, деб таърифлаш мумкин. Таърифлар назарияси бўйича бундай ижтимоий ҳодисани педагогик технология деса бўлади.

Педагогик технология ижтимоий зарурият бўлганлигидан, даставвал, АҚШ да XX асрнинг 70-йилларида фалсафанин

бихивиоризм оқими заминиди юзага келиб, бошқа ривожланган мамлакатларга тез тарқалди.

Ер юзи мамлакатлари икки қарама-қарши лагерга бўлиниб, совуқ уруш авжига чиққан даврда социализм тарафдорлари бу ижтимоий ҳодисани мафкура нуқтаи назаридан тан олмай, кўп йиллар давомида уни кўр-кўрона инкор қилиб келишди.

XX аср 90-йилларининг бошида социализм нураб, унга аъзо бўлган давлатлар бирин-кетин мустақил бўлганидан кейин, ҳар жиҳатдан тараққий этган хорижий мамлакатларга, шу жумладан, Ўзбекистон учун ҳам, кенг йўл очилди.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон олимлари хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва илмий-маърифий алоқалар ўрната бошладилар. Натижада, юртимизга илғор ва самарали технологиялар кириб кела бошлади. Шулар қаторида жаҳондаги прогрессив педагогик технология деган тушунчалар ҳам кириб, педагогик жамоатчилигимиз фикрини чулғаб олди.

Охирги йилларда Россия билан Ўзбекистонда педагогик технологияни ўрганиш йўлида анча ишлар қилинди. Педагогик технологиянинг худудга мос вариантини яратишга қўл урган Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ)нинг пешқадам педагог олимларига тасаннолар айтиш билан бирга, улар йўл кўяётган баъзи камчиликларни айтиб, уларни тузатиб утишни лозим кўрдик. Чунки бу камчиликлар педагогик технологиянинг мазмун ва моҳиятини тўғри тушунишга халал бермоқда. Бунинг учун биз, МДХда шу йўналишда фаолият кўрсатаётган педагог олимларнинг «Педагогик технология» тушунчасига берган таърифларини ҳамда улар педагогик технология асосида тузиб чиққан дарс лойиҳаларини таҳлил қилиб чиқдик. Таҳлилимизнинг якуни қуйидагича:

Педагогик технологияни ўқув жараёнига олиб кириш зарурлигини МДХга кирувчи мамлакатлар ичида биринчилар қаторида ҳар томонлама илмий асослаб берган россиялик олим В.П. Беспальконинг фикрича, «ИТ — бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсни шакллантириш жараёни лойиҳасидир.»²¹

Россия олимларидан В.М. Монахов: «ИТ — аввалдан режалаштирилган натижаларга олиб борувчи ва бажарилиши шарт бўлган тартибли амаллар тизимидир», — деган қисқача таърифни бера туриб, унинг асосий хусусиятларига эътиборни қаратади.

²¹ Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: «Педагогика», 1989. С. 192.

«ПТ — ўқув жараёнини технологиялаштириб, унинг қайта тикланувчанлигини ҳамда педагогик жараён турғулигини ошириб, бу жараён ижрочисининг субъектив хусусиятларида уни озода қилади»²², — дейди.

М.В.Кларин фикрича, «ПТ — ўқув жараёнига технологик ёндашган ҳолда, олдиндан белгилаб олинган мақсад кўрсаткичларидан келиб чиқиб, ўқув жараёнини лойиҳалашдир».²³

И.Я. Ларнернинг фикрига кўра, «ПТ — ўқувчилар ҳаракатларида акс этган ўқитиш натижалари орқали ишончли англаб олинадиган, аниқлападиган мақсадни ифодалайди».²⁴

В.П. Беспальконинг ўзбекистонлик шогирдларидан Нуралли Сайдахмедов ва Абдурахмон Очиловларнинг фикрича, «ПТ — бу ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи (талаба)ларга муайян шароитда таъсир кўрсатиши ва бу фаолият маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган шахс сифатларини интенсив шакллантириш жараёнидир».²⁵

Ўзбекистонлик педагог олим Б.Л. Фарберман педагогик технологияга қуйидагича таъриф беради: «ПТ — таълим жараёнига янги ёндашув бўлиб, педагогикада ижтимоий — муҳамдислик ошг ифодасидир. У педагогик жараённи техника имкониятлари ва инсоннинг техникавий тафаккури асосида стандарт ҳолга солиб, унинг оптимал лойиҳасини тузиб чиқиш билан боғлиқ ижтимоий ҳодисадир».²⁶

Бу таърифларни узоқ хорижда берилган таърифлар билан солиштириб кўриш учун япон педагог олими Т.Сакомото берган таърифни келтирамиз. «ПТ, — дейди Сакомото, — бу мажмули фикр юритиш усулини педагогикага сиғдириш, бошқача қилиб айтганда, педагогик жараённи муайян бир мажмуга келтиришидир».²⁷

Бирлашган миллатлар ташкилотининг нуфузли идораларидан ЮНЕСКОнинг таърифи бўйича, «ПТ — бу билим бериш ва уни эгаллашда техника ва инсон ресурсларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда кўриб, бутун таълим жараёнини лойиҳалашда ва амалда

²² Монахов В.М. Аксиоматический подход к проектированию пед. технологии — «Педагогика», 1997, № 6. С. 26.

²³ Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. — М.: «Знание», 1989. С. 75.

²⁴ Ларнер И.Я. Внимание о технологии обучения // «Сов. Педагогика», 1990, № 3. С. 139.

²⁵ Сайдахмедов Н., Очилов А. Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. — Т.: 1999. 7—8-бетлар.

²⁶ Фарберман Б.Л. Илғор педагогик технологиялар. — Т.: 1999. 4-бет.

²⁷ Юзвяичене П.А. Теория и практика модульного обучения. — Каунас, 1989. С. 126.

қўллашда мажмули ёндашув усулидан фойдаланишдир».²⁸ АҚШ ва Германия олимларининг педагогик технологияга берган таърифи ЮНЕСКО берган таърифга тўғри келади.

Келтирилган таърифларни илмий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак, узоқ хорижда берилган таърифлар билан МДХ мамлакатлари олимларининг берган таърифлари бир-бирига яқин келса-да, фарқи ҳам анчалигини кўра-миз. Жумладан, Сакомото, ЮНЕСКО ва бошқа узоқ хорижий мамлакатларда берилган таърифларда мажму ёндашув тамо-йилига алоҳида урғу берилган. МДХ олимларининг ПТга бер-ган таърифларида мажму ёндашув эслатиб ўтилгани билан. ўқув жараёнининг лойиҳасини тузишганда уни мутлақ уну-тиб, мажму ёндашув тамойилининг қонун ва қоидаларига сира ҳам амал қилинмаганини кўра-миз.

Ҳақиқатда эса, объектив борлиққа мажму ёндашув тамойи-лини яхши билган кишига, Сакомото айтганидек, «ПТ – ўқув жараёнини муайян бир мажмуга келтиришдир», деган тушун-ча кифоя қилади. Бу тушунча орқали ПТнинг бошқа ҳамма хусусиятларини, яъни мақсадга йўналтирилганини, бир неча ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини ва бошқаларни англаб олса бўлади. Чунки бу хусусиятларнинг ҳаммаси, мажмулар назариясига биноан, мажму деб ном ол-ган нарса ва ҳодисаларнинг ажралмас сифатларидир.

Педагогик технологиянинг асосий тушунчаси, сўзсиз, ўқув жараёнига мажму сифатида ёндашишдир. Бунда таълим-тар-бияда иштирок этувчи барча нарса ва ҳодисалар ўзаро функ-ционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни педагогик жараён мажмуини ташкил қилади. Педагогик жараён мажму-ининг муайян бир вақт мобайнида босқичма-босқич амалга оширилиши педагогик технология дейилади.

Педагогик технологиянинг аънавий услардан асосий фарқи, унинг тўла-тўқис мажмулар назарияси қонуниятларидан келиб чиққанлигидадир.

Педагогик технологиянинг аввалги услардан афзаллиги, у таълим жараёнини бир бутунликда кўриб, таълим мақсади, унинг мазмуни, билим бериш усуллари ва воситалари ҳамда таълим олувчи ва таълим берувчиларни мажмуга келтириб, таълим босқичларини лойиҳалаб, таълим жараёнини назорат қилиш ва таълим натижаларини баҳолаш каби қисмларини ўзаро узвий боғлаб мажмуга келтириб туриб, унинг лойиҳаси-ни тузишидадир.

²⁸ *Фарберман Б.М.* Илгор педагогик технологиялар. Илмий-назарий семи-нар. Т.: 8–9 апрель, 1993. 3-бет.

Унинг анъанавий усуллардан кейинги фарқи, у талабаларнинг ўзларига берилган билимни ёдлаб олиб, айтиб беришига эмас, балки таълим ва тарбия жараёнининг якунида амалий ишларни бажаришига йўналтирилганлигидадир.

Педагогик технологиянинг бошқа таълим усларидан навбатдаги фарқи, унинг ёрдамида ўқув жараёни ташкил этилганда, дарс натижаси билим берувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ эмаслигидадир. Илмий асосланиб, яхши лойиҳалаштирилган педагогик технология бўйича ҳар қандай ўқитувчи ҳам, аъло бўлмаса-да, яхши дарс ўтади. Чунки педагогик технологияни педагог олим, методист ёки илғор тажрибали ўқитувчилар тузади, шу боис уларнинг педагогик маҳорати педагогик жараён лойиҳасида ўз ифодасини топган бўлади. Аввалгидек, «даредан кўзланган мақсадга объектив сабабларга биноан етиб бўлмади» ёки «кутилмаган омилларга биноан дарс бузилди» ва шунга ўхшаш гапларга педагогик технологияда ўрин йўқ.

Педагогик технологиянинг юқорида қайд этилган хусусиятларидан ва мажмулар назариясининг қонуниятларидан келиб чиқиб, унга қуйидаги кенгайтирилган таърифни берамиз. ПТ — бу жамият эҳтиёжидан келиб чиқувчи олдиндан белгиланган киши ижтимоий сифатларини самарали шакллантирувчи ва аниқ мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнини мажму сифатида кўриб, уни ташкил қилувчи қисмлари бўлган ўқитувчи (педагог)нинг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчи (талаба)ларга маълум бир шароитда муайян кетма-кетликда кўрсатган таъсирини назоратда туғувчи ва таълим натижасини баҳолаб берувчи технологиялашган таълимий тадбирдир.

Жаҳон педагогик тафаккурида таълим-тарбияга бундай ёндашув янги эмас. XVIII асрдаёқ, «Буюк дидактика»нинг муаллифи Ян Амос Коменский таълим жараёнини «унда ҳар бир усул ва нарсалар вақт жиҳатидан шундай жойлаштирилиши керак эдики», «бутун педагогик жараён яхши созланган соат каби беҳато юриши керак» бўлган шаклга солмоқчи бўлганди. Буюк педагог Коменский етмаган орзуларга XX аср педагогларини етиб, бу ижтимоий ҳодиса педагогик технология номини олиб, бутун дунё ўқитувчи ва педагогларига дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Педагогик назариялар йиғиндиси ҳисобланган педагогикада катта ҳажмда назарий ва амалий билимлар тўпланган бўлишига қарамай, XX аср иккинчи ярмигача машҳур педагогларнинг биронтаси қайта тикланадиган, яъни издошлари томонидан улар ўтган юқори самарали дарсларни ўзларига ўхшаш ўтиш имконини берадиган педагогик жараён андозасини ишлаб чиқишмаган. Бунинг боиси, машҳур педагоглар усули таркибида ўзларининг шахсий сифатлари етакчи ўринни эгалла-

ганлигидадир. Маълумки, жамият таркибида машҳурликка даъвогар буюк шахслар жуда ҳам оз. Бизга эса, улар ҳар бир мактабда, ҳар бир лицей ва коллежда, ҳар бир олий ўқув юртида, ҳар бир синф ва дарс хоналарида керак. Бунга етишишнинг бирдан-бир йўли – машҳур педагогларнинг дарсини педагогик технология шаклига солиб, лойиҳасини тузиш ва кўпайтиришдир.

Технологик ёндашув ишлаб чиқаришдан олинган бўлиб, унда минглаб технологик жараёнлар лойиҳалаштирилган. Улар ишлаб чиқаришда керакли натижаларга эришиш гарови ҳисобланади. Бу технологияларни қўллаш вақтида ҳудуд ва уларнинг ижрочиси ўзгарса ҳам, керакли маҳсулот чиқаверади. Таълим-тарбия жараёнида ҳам шунга эришиш учун педагогик технология ишлаб чиқилди.

Бу иш биринчи бор АҚШ олимлари Б. Блум, Д. Кратволь, Н. Гранлунд, Дж. Керолла, Дж. Блок, Л. Андерсон ва бошқалар ҳаракати натижасида амалга ошди.

Педагогик технология, умуман олганда, репродуктив дарс беришга асосланган бўлиб, ундаги ўқув жараёни ўқувчи (талаба)ларга типик ҳолатлардаги ҳаракатларни эгаллашга йўналтирилган.

Педагогик технологиядаги репродуктив билим бериш жараёнида дарс аниқ бўлакларга бўлиниб, ҳар бир бўлагиди ўқувчи (талаба)лар билиши шарт бўлган натижалар кўрсатилади. Ўқув материаллар дарс мақсадидан келиб чиқиб, модулларга бўлинган бўлади. Ҳар қайси модулга тест саволлари тузилади. Ўқув жараёни аниқ саволларга конкрет жавоблар топишга қурилган бўлиб, саволлар ва жавоблар ўзаро узвий боғлиқликда бўлиши натижасида бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қилади.

Педагогик технологияда репродуктив усул қаторида изланувчи – тадқиқот ва бошқа усуллар ҳам ишлатилади.

Мустақил Ўзбекистоннинг эркин фуқароларини шакллантиришда халқ ҳўжалиги учун зарур бўлган маълум билим ҳажмига эга мутахассис ҳамда турли муаммоларга дуч келганда, мустақил изланиб, уларни ҳал қилиб кетадиган тадбиркор кишиларни тарбиялашда типик ҳаракатларга, репродуктив ва ностандарт вазиятлардан йўл топиб, чиқиб кетишга ўргатувчи тадқиқот услублари мос тушади. Бизга зарур бўлган усул ушбу икки анъанавий услублар қоришмасидан ҳосил бўлиб, технологиялаштирилган интегратив усулдир. Уни педагогик технология дейилмоқда.

Ўқув жараёнининг педагогик технология тамойиллари асосида тузулган лойиҳасини, алоҳида олинган битта дарсга, битта мавзуга ёки ўқув предметининг бир қисмига ва бутун ўқув предметига тузиб чиқиш мумкин.

Педагогик технологияни яратиш тамойилларининг **биринчиси** – ўқув предметини бир бутунлик сифатида кўриб, ундаги турдош билимлар йиғиндисини мантиқий тугалланганлиги асосида «катта», «ўрта» ва «кичик» модулларга ажратиб чиқишлик. **Иккинчиси**, муайян фандан кутилган умумий мақсадни ҳамда умумий мақсаддан келиб чиққан ҳолатда, унинг қисмлари (катта модул) ва дарслари (ўрта модул) ҳамда дарс ичидаги кичик модулларнинг ҳар биридан кутилаётган мақсадларни идентификациялаштириб чиқиш ҳамда кичик модуллар ичида ҳал қилниши лозим бўлган масалалар тизимини аниқлаб олиш; **учинчиси** – дарс модуллари ичида ечиладиган масалаларнинг ҳар бири бўйича тест саволларини тузиб чиқиш; **тўртинчиси** – мақсадлар аниқ бўлиб, тест саволлари тузилгандан кейин, мақсадларга эришиш усуллари танланиб, улар ишлатиладиган аниқ жойларни белгилаб олиш.

Таълим жараёнига технологик ёндашув пайтида, аввал айтиб ўтганимиздек, мажму ёндашув тамойилига биноан дарс қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликларга ва фанлараро алоқаларга алоҳида эътибор қаратилади. Бу педагогик технологиянинг **бешинчи** тамойили ҳисобланади.

Хулоса қилиб шунни айтиш жоизки, дарс бериш усуллари устида тадқиқотлар олиб бориш ҳамда янги услублар яратишда замоннинг энг илғор илмий йўналишларидан бири – ҳар бир нарса ва ҳодисага мажму сифатида ёндашиш зарур. Аке ҳолда, фаолият анъанавий тус олиб, кечаги кунни ифода этиб қолади. Шу нуқтаи назардан ҳар қандай педагогик фаолият давомида мажму ёндашув тамойили марказий ўринда туриши керак. Шундагина педагогик фаолият замонга мос бўлиб, жамият ижтимоий буюртмасини шараф билан бажариш мумкин.

6. Педагогик технологияни амалиётга жорий қилиш

Шундай қилиб, педагогик фаолиятнинг фалсафий жабҳаларини, яъни педагогикани фалсафа билан боғлаб турган ришталарини китобимизнинг биринчи қисмида кўриб чиқдик. Буларни яна бир мартаба эслаб қўйишнинг ўрни келди. Чунки, юқорида айтилганлар асосан назарий бўлиб, биз кўриб чиққан қонун ва қонуниятлар ҳозирча фақат бизнинг тафаккуримиздан ўрин олган. Улар ўзини педагогик амалиётга қандай қилиб намоён қилишлигини билишимиз керак. Шунинг учун, бу қонун ва қонуниятларнинг ҳаётда ишлашини, замонамизнинг энг илғор педагогик усулларида бўлган педагогик

технология мисолида кўриб чиқамиз. Бунинг учун, педагогикани фалсафа билан боғлаб турган функционал алоқаларни эслашимиз лозим.

Биринчидан, фалсафанинг «Онтология» деб номланган қисми, одамлар онгида йиғилган билимларнинг ўзаро интеграллашувидан пайдо бўлган дунёқарашни ўрганар экан, оламдаги барча нарса ва ҳодисалар каби дунёқараш ҳам ўзгариб, такомиллашиб боради. Инсон фаолияти барча соҳаларининг илми, фани ва амалиёти муайян бир вақт учун шаклланган дунёқарашдан келиб чиқиб, ўз ҳаракатларини амалга оширишлигини ҳам англадик. Асрдан асрга дунёқараш ўзгариб боришлиги ҳам табиий ҳол. Бу жараён, айниқса XX асрда мисли кўрилмаган тезликда амалга ошди. XXI асрда айтган жараёнимиз янада ҳам тез кечиши кутилмоқда.

XX аср бошларида пайдо бўлган «нисбийлик назария»си аввал «квант»нинг, кейин «квант майдони»нинг кашф бўлишига олиб келди. Энди оламни алоҳида-алоҳида унсурлардан ташкил топган деб билмай, бутун борлиқ бир бутунлик, ягона вужуд сифатида идрок қилинмоқда. Шу ғоядан келиб чиққан синергетик дунёқараш вужудга келди. У тез суръатлар билан ривожланиб, ўзининг категориал аппарати ва оламни бошқача тушуниш усулларини пайдо қилди. Шу усуллардан бири бутун борлиққа мажму сифатида ёндашиш эканлигини ҳам китобимизнинг аввалги саҳифаларидан билдик.

Иккинчидан, фалсафанинг «Аксиология» бўлими инсон ва жамият ҳамда улар орасидаги алоқадорликларни ўрганар экан.

«**Праксиология**» қисми эса, тинч ва фаровон жамиятнинг аъзоси бўлган инсон қандай ижтимоий сифатларга эга бўлишлигини аниқлаб беришлигини тушундик. Ўқитувчи ва педагоглар, бу сифатларни, жамиятнинг ҳар бир аъзосида шакллантириб беришлиги лозимлигини китобимизнинг учинчи қисмида кўрдик.

Учинчидан, фалсафанинг «Гнесология» номли бўлими, билиш жараёнини ўрганишини ва у педагогларга билим эгаллаш сирларини очиб бериб, билиш жараёнининг кечиш қонуниятларини аниқлаб берар экан. Педагогик фаолият билан шуғулланидиганлар эса, уларни ўзларига тамойил сифатида қабул қилиб, ўз таълимий ҳаракатларини шу қонуниятлардан келиб чиқиб амалга оширишлари шартлигини ҳам эслайлик.

Тўртинчидан, фалсафанинг «Методология» бўлимининг «Илмунослик» тармоғи фалсафа ва бошқа фанларда қўлланиладиган махсус тушунчаларнинг том маъносини очиб бериб, бошқаларга тушунарли бўлишлиги учун, уларнинг илмий асосланган ва маромига етган таърифларини тузиб берар экан. Буни

ҳам юқоридаги саҳифалардан билдик. Ундан ташқари, илм-шунослик ҳамма илм-фан соҳаларига, шу жумладан, педагогикага ҳам, уларнинг тадқиқот олиб бориш объекти, предмети ва мақсадини аниқлаб белгилаб беришлигини ҳам тушундик.

Бешинчида, фалсафанинг «Методология» деган бўлими, барча илм-фан ва амалий фаолият соҳаларининг методологик базасини яратиб беришлиги бизга маълум бўлди.

Китобимизнинг иккинчи қисмида, биринчи бўлимидаги фалсафа қонун, қоида ва тамойилларидан фойдаланиб, педагогиканинг илмий асосланган назариясини тартибга келтириб чиққан эдик. Шулар ичида педагогиканинг махсус тушунчаларига илмий-фалсафий нуқтаи назардан шарҳлар беришга уриндик. Шу вақтгача педагогика илмининг тадқиқот объекти ҳамда предмети баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда экан, биз илмшунослик қонун ва қоидаларидан келиб чиқиб, педагогика илмининг ҳақиқий тадқиқот олиб бориш объекти ва предметини аниқладик. Педагогиканинг назарий асосларининг бошқа жабҳаларини ҳам ҳар томонлама таҳлил қилиб, ўз фикримизни айтдик.

Навбатдаги сатрларда, «Педагогиканинг фалсафий жабҳалари» ва «Назарий асослари» деган бўлимларида айтилган гаплар ўқитишнинг «Педагогик технология» деган усулида қандай қилиб ўз ифодасини топганлигини кўриб чиқамиз.

Юқорида педагогик технологиянинг назарий асослари устида сўз юритилди. Унда педагогик технологияни яратиш учун, авваламбор, муайян фанни бир бутунлик сифатида идрок қилиб, уни ундаги турдош билимлар йиғиндисига қараб ва мантиқий тугалланганлигини ҳисобга олиб, «катта», «ўрта» ва «кичик» деган модулларга ажратиб чиқишимиз лозим экан.

Фалсафа қонунларини ҳамда педагогиканинг назариясидаги қонун, қоида ва принципларини, шунингдек, педагогик технологиянинг тамойилларининг педагогик амалиётда қўлланиш йўлларини, шу куннинг энг долзарб масаласини ечишга қаратилган «Маънавият асослари» фанининг битта дарси мисолида кўриб чиқамиз.

«Маънавият асослари» ўқув фани орқали бериладиган билимларнинг ўзига хос хусусиятига кўра, унинг ўқув жараёнини маъруза ва семинар машғулотларига ажратмадик. Билим беришни ва берилган билимларни кўникмага айлантиришни. яъни таълим жараёнини тарбия жараёнидан ажратмай, уларни қўшиб олиб беришни лойиқ кўрдик. Бу фанга ажратилган 40 ўқув соатини жуфт соатларга айлантирганда, бу ўқув фани 20 дарсдан иборат бўлди.

Педагогик технологиянинг **биринчи тамойили**, фандаги билимларнинг ўзаро ўхшашлиги ва мантиқий тугалланганлигига қараб, уларни гуруҳлаштириб, модулларга ажратиш. «Маънавий асослари» фанини бир бутунлик деб ҳисоблаб, ундаги 20 дарсни мазмун моҳиятидан келиб чиқиб, тўртта «катта модульга (булақларга) ажратдик. 1-модуль асосан ушбу ўқув фанининг назарий асосларини очиб беришга йўналтирилган бўлиб, олти даража дарс мавзуларини ўз ичига олади. 2-модуль «Маънавийятнинг такомиллашув босқичлари» деб номланиб, унда асосан ўзбек халқи маънавийятининг тарихий шаклланиш босқичлари ифодаланган. Бу модульда ўзаро узвий боғлиқ бўлган бешта мавзу бор. 3-модульга «Маънавий етуклик фазилатлари» деб ном берилиб, бу ном остида бешта мавзу тўпланган. 4-модуль «Маънавийятни шакллантирувчи босқичлар ва воситалар» деб номланиб, тўрт мавзунини ўз ичига олган. Бу 20 мавзунини биз ўрта модуль деб номладик.

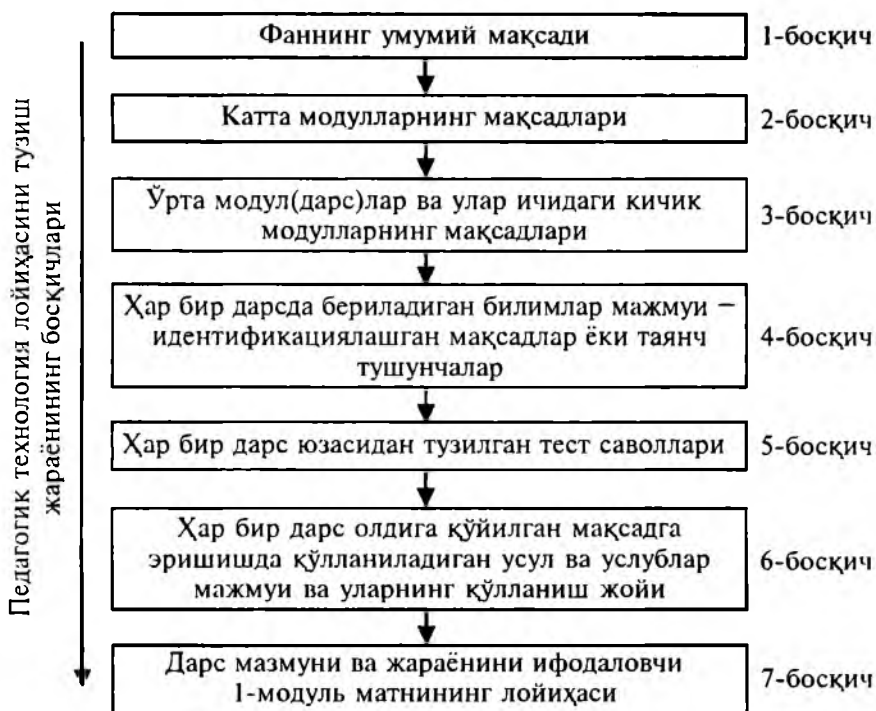
Шу билан бирга, ҳар бир дарс (ўрта модуль) ичидаги олти, беш, тўрт элементларини «кичик модуль» деб атадик. Жами «Маънавий асослари» фани бўйича тўртта катта модуль, йигирмата ўрта модуль (дарс) ва ҳар бир ўрта модуль ичида ўртача бештадан, жами 100 та кичик модульга бўлиб ташладик. Фанининг умумий мақсади ҳамда ҳар бир ўрта модулларнинг ва ичидаги кичик модулларнинг мақсадлари аниқланди. Педагогик технология асосида дарс лойиҳасини тузиш фақат босқичма-босқич амалга ошириши мумкин бўлганлиги учун, лойиҳалаш алгоритмининг, яъни босқичлар тартибидини аниқладик (10-расмга қаранг).

Педагогик технология асосида дарс лойиҳасини тузишнинг **иккинчи тамойили** мақсадларни аниқлаш экан. «Маънавий асослари» фанининг умумий мақсади 11-расмда ифодаланган.

Тўртта катта модулларнинг мақсадлари 12-расмда кўрсатилган. Унда мисол тариқасида фақат биринчи катта модуль мақсади тўлалигича берилган, қолганлари ҳам шунга ўхшаш бўлади.

Биринчи ўрта модуль ва унинг ичидаги кичик модулларнинг мақсадлари. Биринчи ўрта модуль «Маънавийят -- инсонийлик мезони» деб номланиб, у бешта кичик модуллардан иборат. Ҳар бир модулнинг олдида қўйилган мақсади бўлиб, улар биргалликда дарснинг асосий мақсади томон интилиб, биринчи ўрта модулнинг мақсадини ташкил қилади (13-расмга қаранг). Бошқа ўн тўққизта ўрта модулларнинг мақсадлари ҳам шу тариқа аниқланади.

Педагогик технология асосида тузиладиган дарс (ўрта модуль) лойиҳасини тузиш алгоритми

10-расм.

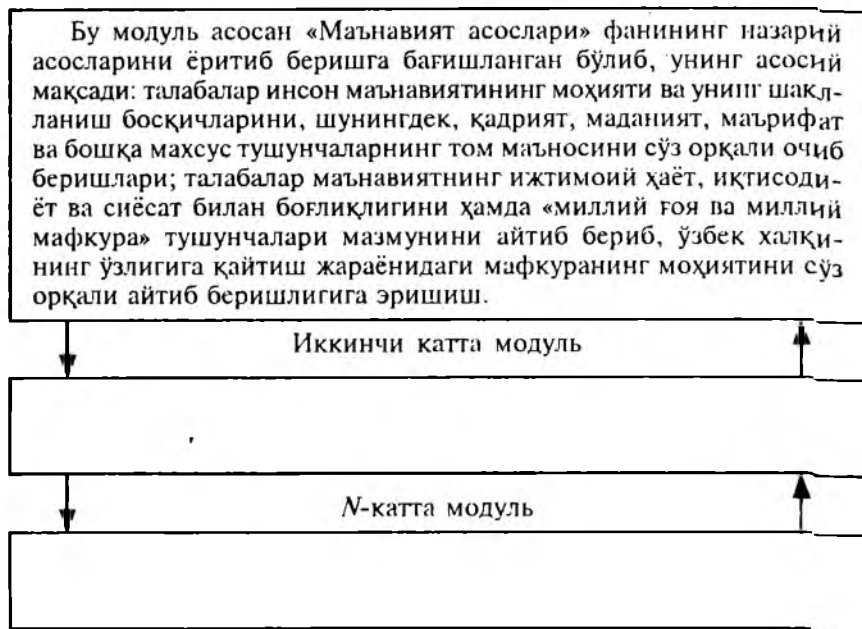
Педагогик технология асосида тузиладиган дарс лойиҳаларининг биринчи босқичи – «Маънавият асослари» фаннинг умумий мақсади

Маънавият асослари фанининг умумий мақсади – ўқувчи ва талабалар инсонни бошқа мавжудотлардан асосий фарқи унинг маънавияти эканлигини ва маънавият асосини билим ташкил қилишлигини сўз билан айтиб, доскага чизиб кўрсатиб беришига эришиш; инсон маънавиятининг асоси билим бўлганлиги туфайли, талабалар билимларни ўзларига тўплаб, уларни амалиётда қўллаб, кўникма, малака босқичларидан ўтказиб, ҳаёт тарзига айлантириш йўлларини чизиб кўрсатиб, тушунтириб бера олиши; талабалар миллий маънавиятимизнинг такомил босқичларини кўрсатиб бериб, уларни шакллантиришда иштирок этган аллома ва уламолар, олиму фозиллар фаолиятини раван айтиб бериши ва ўзларида бу шахсларга таҳлид қилиш туйғусини уйғотиши; маънавий баркамол инсон сиймоси моҳиятини очиб бериб, унга эришиш сирларини айтиб бериб, ўзида пайдо бўлган, комил инсон бўлиш истагини намоян қила олишига эришиш.

11-расм.

Катта модуллар мақсади

Биринчи катта модуль (мисол тариқасида)

12-расм.

Педагогик технологиянинг **учинчи тамойили**, ўрта модуллар ичидаги мақсадларни шу дарсда бериладиган билимлар билан идентификациялаштириш экан, бунда фақат феъллардан фойдаланиш тавсия қилинади. Қуйидаги феъллар мақсад тузишда иштирок этишлари мумкин (14-расм).

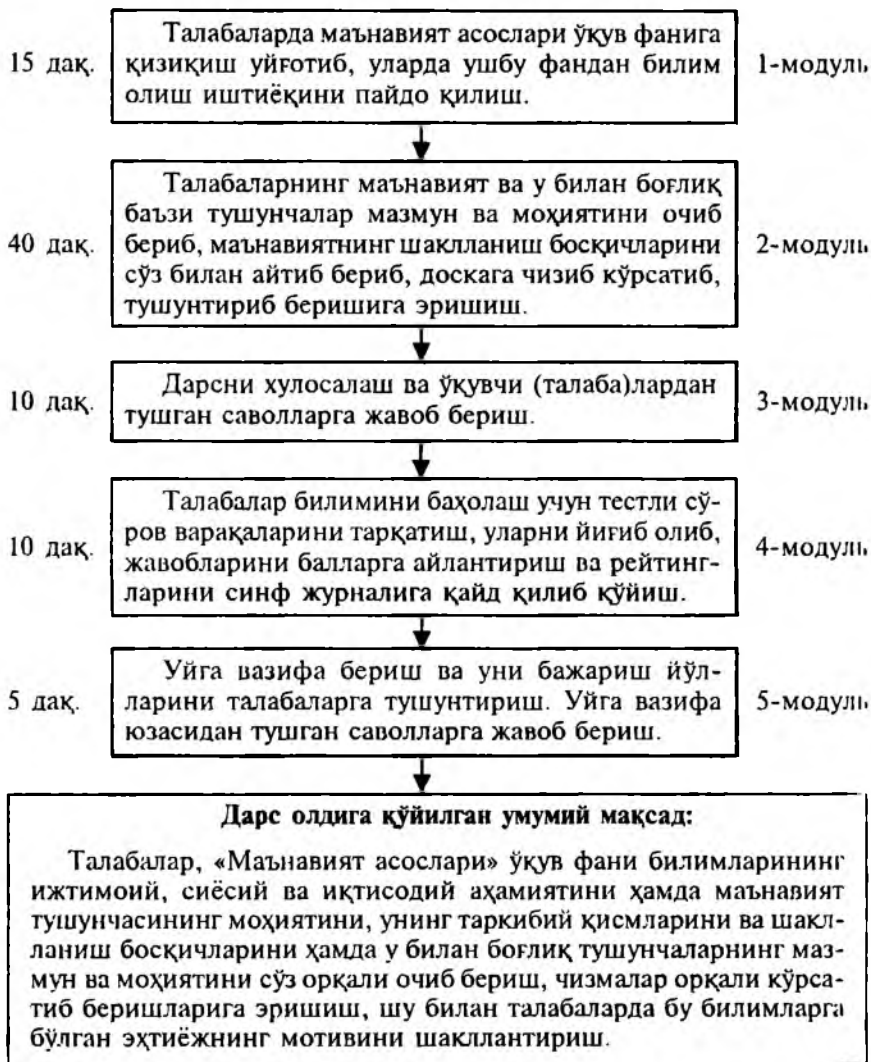
Педагогик технологиянинг **тўртинчи тамойили** модуллар ичида ечиладиган масалалар ва таянч тушунчаларни аниқлаш эканини 15-расм орқали билса бўлади.

Педагогик технологиянинг **бешинчи тамойили** модуллар ичида ечиладиган масалалардан келиб чиқиб тест **саволларини тузиш** (16-расмга қаранг).

Педагогик технологиянинг **олтинчи тамойили** — мақсадга этиш усул ва услубларини танлаб, жойини белгилаб олиш (17-расм).

Еттинчи тамойили, дарснинг мазмунини ифодаловчи матн лойиҳасини тузиш. Уни педагогик технология талаблари асосида лойиҳалаштирилган 1-ўрта модуль матн лойиҳаси орқали билса бўлади.

**«Маънавийат инсонийлик мезони» мавзуи бўйича ўтказиладиган
дарснинг мақсадлар лойиҳаси**

13-расм.

**Педагогик технология бўйича дарс лойиҳасини тузишда
мақсадларни идентификациялашда қўлланиладиган феъллар**

Умумий феълларга мисол

Танимоқ, кўрсатиб бермоқ, айтиб бермоқ, ишлаб бермоқ, чи-
зиб бермоқ, ясаб бермоқ, санаб бермоқ, таърифлаб бермоқ, таҳлил
қилмоқ, баҳоламоқ, тизимга солмоқ, мажмуга келтирмоқ ва ҳоқа-
золар.

Махсус фанларда қўлланиладиган феълларга мисол:

Математикадан

- чиқармоқ,
- ҳисоблаб чиқмоқ,
- исботламоқ,
- ўлчамоқ,
- аниқламоқ,
- асосламоқ,
- айлантирмоқ,
- ёйиб чиқмоқ,
- ҳисобламоқ,
- санамоқ,
- тартибга келтирмоқ,
- ўзгартириб бермоқ.

Биологиядан

- текширмоқ,
- турини алмаштирмоқ,
- намойиш қилмоқ,
- ўзгартирмоқ,
- таснифлаб чиқмоқ,
- гуруҳлаштирмоқ,
- тавсифламоқ,
- айирмоқ,
- тизимлаштирмоқ,
- таққосламоқ,
- мавжуд бўлмоқ,
- олдин бўлмоқ.

14-расм.

Биринчи ўрта модул(дарс)

ичидаги билимлар мажмуи ёки таянч тушунчалар

Маънавиятли бўлишнинг ижтимоий аҳамияти – обрўли бўлиш,
иқтисодий аҳамияти – ишнинг унумдорлигини ошириш ва сиё-
сий аҳамияти – эркин бўлиш; ақлли жонзот (Homasapins); био-
логик моҳият; ижтимоий моҳият; биоижтимоий (биосоциал); би-
лим; кўникма; малака; ҳаёт тарзи – маънавият деган тушунчалар-
нинг моҳияти.

↓ 2-дарс ичидаги билимлар мажмуи ёки таянч тушунчаси ↑

↓ N-дарс ичидаги билимлар мажмуи ёки таянч тушунчалар ↑

15-расм.

**Биринчи дарс бўйича талабалар билимини аниқлаш
учун сўров варақаси**

(Сиз «тўғри» деган жавоб тўғрисидаги катакка белги қўйинг).

№	Саволлар	Мумкин бўлган жавоблар	Тўғри жавоб	Рейтинг балл
1	2	3	4	5
1.	Ўзбекистон аҳолисининг маънавиятини кўтаришга эҳтиёж борми?	а	Ҳа	
		б	Йўқ	
2.	Ўзбекистонда маънавий юксак кишиларга ижтимоий буюртма бўлишининг сабаблари нимада?	а	Мустақил фикрловчиларга эҳтиёж бўлганлиги учун	
		б	Мустабид тузум даврида кишилар маънавияти пасайиб кетганлиги учун	
3.	Маънавий бой бўлишнинг ижтимоий аҳамияти нимада?	а	Ижтимоий қуввати ошади	
		б	Имони мустаҳкам бўлади	
4.	Маънавий бой бўлишнинг сиёсий зарурлиги нимада?	а	Сиёсатга фаол аралашади	
		б	Ҳеч кимга тобе бўлмайди	
5.	Маънавий бой бўлишнинг иқтисодий фойдаси нимада?	а	Меҳнат жараёнида янглишмайди	
		б	Меҳнат самарадорлиги ошади	
6.	Инсоннинг биоижтимоий моҳияти нимада?	а	Йиғган билимида	
		б	Биологик моҳияти баробарида ижтимоий моҳияти борлигида	
7.	Ижтимоий моҳият нималардан ташкил топган?	а	Фойдали билимлардан	
		б	Ахлоқ ва одобдан	

1	2	3	5	6
8.	Ижтимоий моҳиятни шакллантирувчи барча босқичлар.	а Оила, жамоа, давлат, оммавий ахборот воситалари		
		б Оила, жамоат жойлари, меҳнат жамоаси, давлат, оммавий аборот воситалари		
9.	Қандай қилиб билим кўникмага айланади?	а Хаёлида такрорлайверса		
		б Ҳаётида бир неча бор синаб кўрилса		
10.	Қайси ҳолатда билим маънавиятга айланади?	а Билимни ҳаётда қўлланганда автоматлашган ҳаракатларга айланганда		
		б Билим ҳаётда қўлланавериб, ҳаёт тарзига айланганда		
11.	Маънавият тушунчасининг тўлиқ таърифни белгиланг.	а Маънавият инсон қалбидаги илоҳий нур		
		б Киши эгаллаган билимлар ҳаётида такрорланавериб, ҳаёт тарзига айланган ҳолати		
12.	Билим нима?	а Бир бутунни ташкил қилиб турувчи қисмлар орасидаги зарурий боғлиқлик		
		б Ахборот		
13.	Маънавиятли бўлиш нима учун керак?	а Эркин бўлиш учун		
		б Обру-эътиборли бўлиш учун		

16-расм.

1-дарснинг тури, типи ва ичидаги модулларда қўлланиладиган усул ва услублар ҳамда уларнинг қўлланиш жойлари

Дарснинг тури, типи ва унда қўлланиладиган усул ва услублар	Қўлланиш жойлари
Дарс тури – аралаш Дарс типи – янги билимлар эгаллаш	Дарс мобайпиди
Усул тури – муаммоли баён Усул типи – оғзаки ва кўрғазмали Услублар – тушунтириш, чизиб кўрсатиш	1-модуль
Усул тури – муамолли баён Усул типи – оғзаки ва кўрғазма Услублар – тушунтириш, чизиб кўрсатиш	2-модуль
Усул тури – мунозара Усул типи – оғзаки Услублар – суҳбат, тушунтириш	3-модуль
Усул тури – тест Усул типи – ёзма Услублар – белгилаш	4-модуль
Усул тури – баён Усул типи – оғзаки Услуб – тушунтириш	5-модуль

17-расм.

1-ўрта модуль «Маънавият – инсонийлик мезони» мавзuida ўтказиладиган дарснинг таркибий тузилиши ва мазмунининг лойиҳаси

1-кичик модуль

Саволлар:

1. Мустақилликка эришган давлатнинг миллий маънавиятга бўлган эҳтиёжи.

2. Маънавий бой бўлишнинг ижтимоий аҳамияти, сиёсий зарурлиги ва иқтисодий фойдаси.

Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги босқичи жамиятимиз ҳаётининг барча жабҳаларида туб сифат ўзгаришлар амалга оширилаётганлиги билан белгиланмоқда. Бу улкан вазифани ҳал этиш фуқароларимиз ақлий фаоллигини ошириб бориш ва маънавиятини камол топтириш билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқатдир.

Бунинг учун жамият маънавий ҳаётини маълум даражада ўзгартириб, уни такомиллаштириш лозим. Одамларнинг маъ-

навияти «маънавият», «маърифат», «маданият», «сиесат», «иқтисодиёт» ва бошқа шунга ўхшаш тушунчаларнинг том маъноси ва уларнинг таркиб топиш механизмларини билиш ҳамда киши маънавияти такомиллашувининг тарихий босқичларидан хабардор бўлиш, шунингдек, шахсий маънавиятини шакллантириш йўл-йўриғини билиб олиш билан чамбарчас боғлиқдир. Буларни ёшларга тушунтириб бериш вазифаси «Маънавият асослари» ўқув фанига юклатилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тарихий 14-сессиясида мамлакатимизнинг XXI асрадаги ривожланиш истиқболлари белгилаб берилди. Мазкур сессияда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов сўзлаган нутқида жамият маънавиятини янада юксалтириш йўлидан боришни энг устувор йўналиш сифатида уқтириб ўтган. Жумладан: «Эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир», — деган эди Президент. Ҳақиқатан ҳам, билимсиз ва маънавияти паст одам кўрқоқ бўлади, шунинг учун ҳам эркин бўлмайди.

Ёш авлодни замон талабларига жавоб берувчи эркин шахс ва етук мутахассис қилиб етиштиришда маънавиятнинг аҳамиятини ҳисобга олиб, 1994 йил Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ маркази ташкил қилинган эди (кейин жамоатчилиқ Кенгашига айлантирилган). Бу марказ ишини фаолаштириш тўғрисида 1996 йил 9 сентябрда чиқарилган Президент Фармонида келиб чиқиб, Ўзбекистоннинг барча ўрға махсус, касб-ҳунар ва олий ўқув юртларида 1997 йилдан бошлаб «Маънавият асослари» ўқув предмети ўқитила бошланди. Бундай билимларни ёшларга беришдан асосий мақсад — уларга инсонни бошқа мавжудотлардан ажратиб турувчи нарса унинг ижтимоий моҳияти, шу жумладан, ижтимоий моҳиятнинг такомил ҳисобланган маънавияти эканлигини ҳис қилдириш, инсон маънавиятини шакллантирувчи нарса билим эканини ва унинг такомиллашув босқичларини билдириб, уларда ўз маънавиятини тинмай ошириб бориш кайфиятини пайдо қилиш; билим олиш ва упи амалий ҳаётда тақрорлайвериш натижасида маънавиятнинг бойиши жараёнида ишлатиладиган асосий тушунчаларнинг том маъноси билан талабаларни таништириш; миллий маънавиятимизнинг такомил босқичларини кўрсатиб бериб, уларни шакллантиришда иштирок этган олим-ў донишмандлар, аллома-ю уламолар билан ёшларни таништириб, ўзларида уларга тақлид қилиш туйғусини ойғотиш; маънавий баркамол инсон сиймоси моҳиятини очиб бериб, унга етиш сирларидан ёшларни воқиф қилишдир.

Кўриб турганимиздек, киши юрт ичида обрў-эътиборли ва эркин бўлиши учун маънавияти юқори бўлиши, ўз маънавияти такомилли устида тинмай ишлаши шарт. «Маънавият асослари» ўқув предмети одамнинг ўз устида ишлаш сирларини сизларга очиб беради. Яъни, баркамол инсон бўлишингизга илмий йўл кўрсатиб беради.

Маънавий баркамол бўлишнинг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий аҳамияти ҳам бор.

Ижтимоий аҳамияти — одамнинг эгаллаган билимлари ҳаёти да такрорланавериб, унинг ҳаёт тарзига айлангандан кейин кишининг ижтимоий қуввати ошади. Ижтимоий қуввати юқори одамнинг жамият ичида обрўси ҳам юқори бўлади. Шунинг учун ҳам у ўзини эркин ҳис қилади. Эркинликка эса ҳамма интилади.

Сиёсий аҳамияти — киши ҳаёти давомида диний, ахлоқий, табиий, касбий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа турдаги билимларни эгаллаб, уларни руҳига сингдириб олганидан кейин ижтимоий қуввати ошиб, ўзини руҳан кучли ҳис қилади. Ўзини руҳан кучли ҳис қилган ва интеллектуал қувватига ишонган, сиёсат тушунчасининг том маъносини тушунган киши бошқа рувчиларнинг тазйиқига қарши тура олади.

Одамнинг сиёсатдонлардан чўчиши ва сиёсий лоқайдлиги фақат унинг билими етишмаслигидан ва «сиёсат» тушунчасининг ҳақиқий мазмунини билмаслигидан ёки қандайдир гуноҳи борлигидан бўлиши мумкин.

Эл ичида кўкрак кериб, бошини баланд кўтариб юриш учун айб ва гуноҳ ишлар қилмай, ўз маънавиятини ошириб бориш керак.

Иқтисодий самараси — биринчидан, киши эгаллаган, шу жумладан, иқтисодиётдан, фойдали билимларини меҳнат жараёнида қўллаши натижасида, унинг меҳнат самарадорлиги ошади.

Иккинчидан, кўп билган ва бу билимларни ҳаётга татбиқ қила оладиган киши ҳеч қачон янглишмайди. Бу эса уни ҳар турли, шу жумладан, иқтисодий инқирозлардан сақлайди.

Учинчидан, маънавияти юқори одамнинг моддий бойликка бўлган эҳтиёжи жиловланган бўлади, яъни у тежамкор бўлади. Очкўзлик ҳамда мол-дунёга берилиб кетиш киши маънавияти пастлигидан далолат беради.

Ушбу гапларни англаб етган бўлсангиз, маънавиятингизни тинмай ошириб боришга жазм қилдингизми? Ундай бўлса яхши!

Дарсимизнинг шу қисми бўйича саволлар борми? Маънавият ўзи нима, дейсизми? Жуда тўғри, вақтида берилган са

вол. Дарсимизнинг кейинги қисми, айнан мана шу «маънавият» тушунчасини ёритишга қаратилган. Бошқа саволлар бўлмаса, диққат билан эшитиб, мен берадиган йўналтирувчи саволларга жавоб беришда фаол қатнашинг. «Маънавият» нима? деган саволга биргаликда жавоб топамиз.

2-модуль

Ушшг учун қуйидаги саволларга жавоб топамиз.

1. Инсон «биоижтимоий мавжудот».
2. Ижтимоий моҳиятини ташкил қилувчи қисмлар.
3. Билимнинг кўникмага, сўнг малакага ва ҳаёт тарзига айланиши.

4. «Маънавият» тушунчасининг илмий таърифи.

5. «Билим» деган тушунчанинг мазмуни.

Ҳозир тушган саволга ким жавоб беради?

Қани, айтинглар-чи, маънавият ўзи нима? Ким жавоб беради? Фаолроқ қатнашинглар. Янглиш айтиб қўяман деб уялманглар. Бу савол анча мураккаб, унга шу кунда етук олимлар ҳам тўлиқ жавоб беришга қийналмоқдалар. Аммо, биз биргаликда бу саволга, албатта, жавоб топамиз. Қани, жавоб беринг. Кимда қандай фикр бор, қани! Доскага ёзаман. Саволга қуйидаги жавобларни эшитаяпман. Маънавият — бу ахлоқийлик, маънавият — бу ақллилик, маънавият — бу билимлилик.

Жавобларингиз умуман нотўғри эмас. Аммо тўлиқ ҳам эмас. Бу табиий ҳол. Сизлар мураккаб бир тушунчанинг у ёки бу хусусиятларини айтдингиз, холос.

Диққат! Маънавият тушунчасига таърифни биргаликда тузамиз. Бунинг учун мен сизларнинг фикрингизни етаклайман. Сизлар эса, фаол фикр юритиб, менинг етовимга юрасизлар. Келишдикми? Жуда яхши! Бошладик.

Бу тушунчага таърифни тузиш учун, аввало, бир қатор майдароқ, аммо муҳим саволларга жавоб олишимиз керак. Жумладан: маънавият тушунчаси ўзи кимга тегишли. Қани, жавоб беринг-чи. Жуда тўғри жавобни эшитдим. Маънавият фақат инсонга тегишли тушунча. Кейинги савол. Инсоннинг бошқа мавжудотлардан фарқи нимада? Тўғри, маънавиятида. Аммо маънавият бу — ҳосила. У ниманинг ҳосиласи? Жуда тўғри, ақлнинг ҳосиласи. Шунинг учун ҳам қадимда инсоннинг лотинча номини «*Homosapiens*», яъни «Ақлли жонзот» деб қўйилган.

Бундай қараганда, бу тушунча тўғрига ўхшайди. У маълум даражада тўғри ҳам. Аммо чуқурроқ фикр юритиб кўрайлик. Ҳамма одамларда ақл бор. Бири уни кўп ишлатади. Бири оз-

роқ, бири умуман ишлатмайди. Юқоридаги таърифга қараганда, буларнинг барчаси «Ақлли жонзот» бўлиб чиқмоқда, ақлни ишлатса ҳам, ишлатмаса ҳам. Бу адолатдан эмас, албатта. Ундан ташқари, таърифлар назариясига биноан, ҳар қандай таъриф ўз ўлчамларига эга бўлиши шарт. Бошқача қилиб айтганда, таърифни тузишда уни маълум бир ўлчамлар билан ўлчан керак бўлади. «Nomasarięns» тушунчаси орқали одамнинг ақллийлик даражасини ўлчаб бўлмайди.

Қани, айтинглар-чи, одам ақлини юритиши натижасида нима содир бўлади? Баракалла, жуда тўғри жавоб. Билмаганини билиб олади. Демак, одам ақлини ишлатиши натижасида билимга эга бўлади. Ақлини қанча кўп ишлатса, билимни шунчалик кўпайиб бораверади. Ақлини ишлатмаса-чи? Билимсиз бўлиб қолаверади. Бу ҳол ҳаммага аёндек бўлиб туюлмоқда. Диққат қилиб туринг! Ушбу ҳаммага аён нарсадан янги бир билимни келтириб чиқарамиз. Бизга маълумки, билимларнинг тури жуда кўп. Диний, ахлоқий, табиий, касб-хунар, фалсафий, сиёсий, иқтисодий, гуманитар ва ҳ.к. Киши бу билимлардан истаган миқдорда ва кераклича ҳажмда олаверади. Натижада, ҳар бир одамда турли-туман билимларнинг ҳар турли ҳажмдаги йиғиндаси пайдо бўлади. Инсондаги ана шу билимлар йиғиндисини нима деса бўлади? Қани, жавоб беринглар-чи! Жавоб йўқ. Бу ҳам табиий ҳол. Чунки бу савол сизлар учун янги ва анча мураккаб. Мураккаб, аммо билса бўлади. Ҳозир уни билиб оламиз. Диққат қилиб эшитинг ва дафтارينгизга ёзиб қўйинг. **Кишининг ақлий фаолияти натижасида тўпаланган билимлар йиғиндиси унинг ижтимоий моҳияти дейилади.** Биология фанидан бизга маълумки, инсоннинг биологик моҳияти мавжуд. Унга инсон танасининг ўлчамлари, қалди-қоматининг шакл-шамойиллари, терисининг ранги, юз-кўз гузилиши, қонининг иссиқлик даражаси ва бошқа биологик кўрсаткичлари киради. Энди билдикки, инсоннинг биологик кўрсаткичлари билан бир қаторда, унинг ижтимоий кўрсаткичлари ҳам бор экан.

Яна қайтариб айтаман. Диққат билан эшитинг ва фикр юритинг — инсоннинг биологик моҳияти билан бир қаторда ижтимоий моҳияти ҳам бор экан. Бундай қўшма моҳиятга эга нарсани нима деса бўлади? Қани айтинглар-чи. Буни «Биоижтимоий мавжудот» деса бўладими? Албатта бўлади, чунки у бир вақтнинг ўзида ҳам биологик моҳиятга, ҳам ижтимоий моҳиятга эга. **Инсон — «Биоижтимоий мавжудот»,** яъни «Биосоциум» ҳам деб юритилади.

Диққат қилинг, ҳали «маънавият» тушунчасининг таърифини тузмадик. Ҳамма ҳаракат мана шу таърифни топишга

қаратилмоқда. Фикримизни давом эттирадиган бўлсак, инсон биоижтимоий мавжудот экан, унинг ижтимоий моҳиятини нима ташкил қилади? Билим деган жавобни эшитдик. Бу тўғри. Савол: Бу билимларни инсон қандай қилиб ва қаердан олади? Жуда тўғри, ақлини ишлатиб, объектив борлиқдан ёки билим манбаи бўлган фанлардан, китоб, журнал ва ҳоказолардан олади. Киши эгаллаган билимларини ўзида сақлаши натижасида унинг билими йиғилиб, ошиб бораверади.

Энди сизларга яна битта савол — бу билимлар инсоннинг қаерида ва қай тарзда сақланади? Ўзида, дейилди. Яхши. Хотирасида, дедингизми? Бу ҳам маъқул гап. Жавоблар умуман тўғри. Энди буларни чуқурроқ идрок қилиб кўрамиз. Бу сиз ўйлагандек оддий эмас. Диққат билан мени тингланг: кишининг сезги аъзолари орқали ҳис қилинган ва тафаккури билан эгалланган билимлари бош миyanинг марказида тасаввур кўригидан ўтиб, ўз тасдиғини топганидан кейин орқа миyадаги нейрон найчаларга жойлашиб, хотирада сақланади. Бу билимларни киши керак бўлганда хотирадан чиқариб олиб ишлатаверади.

Энди жуда қаттиқ диққат қилиб турунг, маънавият тушунчасига яқинлашиб қолдик. Сизларга савол — инсон нима учун билим эгаллайди? Керак бўлгани учун дейсизми? Нимага керак бўлгани учун? Ҳаётда ишлатиш учун дедингизми? Жуда тўғри. Инсон билимни кундалик амалий ҳаётида қўллаш учун эгаллайди. Энди диққат билан эшитинг ва дафтарингизга ёзиб қўйинг. **Инсон ақлий ва жисмоний ҳаракати орқали эгаллаган билимини ҳаётда бир уринишда, дарров қўллай олмайди. Чунки, унда бу ҳаракатларга вужудида кўникма шаклланмаган. Янгидан эгалланган билим асосида ҳаракат қилиш кўникмасини ҳосил қилиш учун, киши иродасини ишга солиб, тарбиячи иштироки ва кўмагида ҳар бир ҳаракатини маълум мақсад йўналишида, шу соҳада мавжуд қонуниятларга бўйсунган ҳолда бир неча бор такрорлаши шарт бўлади.**

Киши ўз билимларини амалий ҳаётда намоён қилишининг бир неча даражали босқичлари мавжуд.

Биринчи босқич. Одам эгаллаган билимларини амалиётда қўллаётганида ортиқча куч ва вақт сарфласа ҳам, мақсадига етса ва иш бажарилса, олинган билим **кўпикмага** айланган. деб ҳисобланади. Бу босқичда, инсон тафаккурида пайдо бўлган ва тасаввури орқали ўз тасдиғини топган билим жисмоний ва ақлий фаолиятлар орқали вужудига ўтиб, унинг кўникмасига айланади.

Иккинчи босқич. Киши ўз билимларини ҳаётда қўллайвериши натижасида, мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари ор-

тиқча куч сарфламай, равон амалга оширилиши малака дейилади. Бунда билим вужудга сингиб, автоматлашган ҳаракатга айланиб кетади. Тафаккур фақат кишининг мақсадли ҳаракатини назорат қилиб туради, холос.

Учинчи босқич. Инсон, она қорнидан бошлаб, ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллайвериши натижасида, унда ҳосил бўлган кўникма ва малакалар такомилланиб бориб, руҳига сингган ва ҳаёт тарзига айланган ҳолатини маънавият дейилади.

Бу босқичдаги ҳаракатлар киши руҳи ва вужудининг зарурий ҳаракатига айланиб, тафаккур уларни деярли назорат қилмайди. Ҳаракатлар беихтиёр кечади.

Ҳозирги гаплардан келиб чиқиб, маънавият тушунчасига қуйидаги фалсафий, яъни умумлашган таърифни берса бўлади. Ёзинг! Маънавият — бу кишининг эгаллаган фойдали билимлари ҳаётида сипалавериш, кўникма ва малака даражаларидан ўтган ва руҳига сингиб, ҳаёт тарзида акс этадиган ижобий ижтимоий одатлар мажмуидир.....!

Диққат қилинг! Инсон бошқа мавжудотлардан ўзининг ижтимоий моҳияти билан ажралиб туришини билдик. Ижтимоий моҳият негизини билимлар ташкил қилиб, улар фойдали ва фойдасиз турларга ажралади. Фойдасиз ва ижтимоий ҳаётга зарарли билимларга ёлгон гапириш, ўғрилиқ қилиш ва ҳоказолар киради. Улар инсон маънавиятини пасайтириб, ижтимоий ривожини орқага тортади. Жамият ривожини учун фақат фойдали билим (ҳикмат)лар керак. Фойдали билимларни эгаллашдан мақсад, аввало ўзига, сўнг яқин кишиларига ва бутун жамиятга наф келтиришдир. Киши муайян фойдали билимни эгаллаб олиб, уни ҳаётида кўп мартаба ишлатиши натижасида бу билим секин-аста руҳига сингиб, маънавиятга айланиб кетади. Маънавият нима эканини, унинг шаклланиш босқичларини ҳам билдик. Маънавиятни нима шакллантирар экан, қани савол бериб кўрай-чи? Бошқача қилиб айтганда, маънавиятнинг асосини нима ташкил қилади?

Бир оғиздан «билим» деган гапни эшитдик. Жуда тўғри. Қулоқ солиб туриш, энг қизиқ саволни бераман. Киши маънавиятининг асосини ташкил қилувчи ва сизлар бир неча йиллардан бери ўқув муассасаларига қатнаб олаётган нарса — «билим» ўзи нима экан? «Билим ўзи нима», деган саволга жавоб беринг? «Ахборот» деган жавоб олдим. Бу тўғри, билим ахборот орқали келади. Мана шу ахборот орқали келувчи ва киши онги — тафаккурини ўстирувчи, ҳаёт учун керакли бўлган (шунанга жавоблар ҳам эшитилапти) нарса — билим — ўзи нима?

Жавобини диққат билан эшитиб, дафтарингизга ёзиб ҳамда хотирангизда сақлаб қолинг. **Билим — бу бир бутунлиқни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий боғлиқликдир.** Бу боғлиқлик муайян мажмуни ташкил қилувчи қисмлар тадрижининг ички заруриятидан келиб чиққанлиги учун уни қонуният ҳам дейилади. Уларга биз таъриф, тушунча, қонун, қоила, аниқлама деб ном берганмиз.

Бу ерда бир бутунлик, яъни мажму деганда алоҳида олинган атомдан тортиб, бутун Ер шари, коинот ёки алоҳида олинган бир жисм, жонзот ё унинг бир аъзоси ҳам тушунилиши мумкин. Унга ижтимоий ҳодиса — муҳаббат, иқтисодиёт, сиёсат ва ҳоказоларни ҳам киритса бўлади. Дарсимизнинг ушбу қисмидан менга саволлар борми? Саволлар бўлмаса, дарсимизни хулосалаймиз.

3-модуль

Бугунги дарсимизни хулосалаб шуни айтиш жоизки, инсон биоижтимоий мавжудот бўлиб, унинг ижтимоий моҳияти ва такомил, унда йиғилган билимлар ҳажми ва уларни амалиётда қанчалик ишлатиб, кўникма ва малака ҳосил қилиб, маънавиятга айлангириб улгурганлик даражаси билан белгиланар экан. Шунинг учун, **узлуксиз билим эгаллаб, уларни тинмай амалиётда қўлаб бориш зарур.** Билимлар тинмай эгаллаб борилмаса, киши жамият ривожидан орқада қолиб кетади. Билим эгаллаган билан уни амалиётда қўлланилмаса, билим малака ва маънавиятга айланмай, билими кўп бўла туриб, маънавияти паст бўлиб қолаверади. Чунки, маънавият — бу инсон эгаллаган билимлар унинг ҳаётида синалавериб, кўникма ва малака босқичларидан ўтган ҳамда руҳига сингиб, ҳаёт тарзига айланиб улгурган ҳолатдир.

4-модуль

Ўтилган дарсдаги билимларни қанчалик эгаллаб олганлигингизни аниқлаш ва рейтинг балларингизни синф журналига тушириш мақсадида, мазкур сўров варақасини тайёрлаб қўйганмиз. Мен уларни тарқатиб чиққанымдан кейин 3 дақиқа ўтгач қайтарасизлар. Мен улардаги жавобларни тезлик билан санаб, синф журналига рейтинг баҳоларингизни қўйиб чиқаман.

Катта илтимос, бир-бирингиздан кўчирманг ва маслаҳатлашманг. Бировнинг жавобини кўчириб олиш ўғирлик билан тенг гуноҳ ҳисобланади. Бировнинг жавобини ўзиники сифатида кўрсатиш эса ёлғондир. Сўров варақасини ҳамма ўзи тўлғазсин!!! Вақт тугади, варақларни қайтариб беринг.

Тест саволларига берилган жавоблардан кўрдикки, баъзи ўқувчи (талаба)лар дарсда диққат қилмасдан ўтирганлар. На тижادا баъзи саволларга нотўғри жавоб берилган. Муҳтарам ўқувчи (талаба)лар, мазкур дарсда мен сизларга фақат билим бердим, холос. Диққат қилиб ўтирганлар уни тўлиқ эгаллашди. Баъзилари кам эгаллаб қолишибди.

Дарсда диққатсизлик билан ўтирганлар ололмай қолган билимларни олиши учун ҳамда билимларни тўлиқ эгаллаган талабалар уларни кўникмага айлантириши учун, берилган адабиётларни синчиклаб ўқиб, уларни дарсда ёзиб олган матн билан солиштириб ўз фикрларини конспектлар дафтарига чиройли қилиб ёзиб қўйишсин. Конспект дарс бошида ёзиб олинган барча саволларга жавоб тариқасида ёзилиши керак.

Менга саволлар борми? Конспектларни қачон кўрасиз, дейсизми? Кейинги дарсда конспектларни кўраман. Яна саволлар борми? Саволлар бўлмаса, эътиборингиз учун раҳмат! Омон бўлинг! Кейинги дарсда кўришгунча, хайр!

Бу ерда педагогик технология талабидан келиб чиқиб, дарс лойиҳасини тузиш усули, «Маънавият асослари» фанининг битта дарси мисолида келтирилди. Биз тузган дарс лойиҳасининг бир қатор камчиликлари ва маромига етмаган жойлари бўлиши мумкин. Аммо методологик жиҳатдан у, педагогик технологиянинг барча талабларига ва тамойилларига жавоб беради. Бу мисол бошқа фанлар дарслари лойиҳасини тузишда андоза вазифасини ўташига шубҳам йўқ. Шу андозадан келиб чиқиб, тузилган дарс лойиҳалари сўзсиз, ўз андозасидан такомилроқ ва тўлароқ бўлишига ҳам ишончим комил.

Асар якунида, унинг ичидаги таянч тушунчаларни ҳамда педагогик фаолиятда амал қилиниши лозим бўлган асосий қонуниятлар заминида таркиб топган қоидаларни қисқа шаклда эслатиб ўтишликни лозим деб билдик.

Китоб оддий, ҳаммага тушунарли тилда ёзилгани билан, юз фоиз илмий асосда ва чуқур ўйланиб ёзилди. Китобнинг таркиби Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим стандартлари педагогика соҳасининг магистратура босқичига қўйилган талаблардан келиб чиқиб тузилган.

Аввалги китобларимни ўқиган кишиларнинг бир қисми, «Жуда оддий, шу билан ҳаётини қилиб ёзибсиз», яна бошқалари, «Китобингизни ўқиганда сиз билан суҳбатлашгандек бўлдим» ёки «Китобни амалиётдан олиб ёзибсиз» дейишади. Менинг танқидчиларим эса: «Китобдаги гаплар ҳақиқий, шу билан илмий асослангани кўриниб турибди, аммо тили илмий тил эмас» дейишиб, менга дашном берадилар. Кетидан «Илмийроқ қилиб ёзмайсизми», деб қўшиб ҳам қўйишади.

Ҳақиқатан ҳам, илмий тадқиқот билан шуғуланганлар ҳар доим ҳам ўз фикрларини адабий тилда, оддий ва саводли қилиб ифода этолмайдилар. Натижада фақат ўзлари ва ўз соҳасининг тор мутахассисларидан ташқаридаги одамлар тушунмайдиган қилиб ёзадилар ва уни илмий тил деб қўйганлар. Мен бунга қатъиян қаршиман. Китоб қанчалик илмий бўлишига қарамай, кенг аҳоли тушунадиган тилда ва саводли ёзилиши керак. Ўзининг илмий тадқиқот якунларини жамоатчиликка етказишнинг бирдан бир йўли шу. Китобдаги фикрларнинг ҳаммасига ҳам кўпчиликнинг тафаккури етиб бормаслиги мумкин, аммо мингдан бир киши уларни тушуниб қолса, шунинг ўзи ҳам ютуқ. Кузатишларим шуни кўрсатдики, янги фикрлар берилган, аммо ҳаммага тушунарли қилиб ёзилган китобларнинг асл мазмунига шу соҳа мутахассисларидан кўра, оддий одамлар тезроқ етиб боришар экан. Бунинг сабабини излаб, мутахассисларнинг тафаккури аввалги билимлари билан кишанланганлигида деб билдим. Улар аввал эгаллаган билимларига ёпишиб олиб, андозали фикрдан чиқиб кетолмай, янги билимларни қабул қилгилари келмайди. Мустақил фикр юритувчи олим ва мутахассислар бундан мустасно, албатта. Мен китоб ёзганимда, бошқаларникига ўхшаб қолмаслиги учун, мендан олдин шу мавзуда қалам тебратган муаллифлар фикрларидан қочишга ҳаракат қиламан. Қонуниятлар боқий-ку, шунинг учун улар кўрсатган қонуниятларга бошқача ёндашиб,

уларни ўз дунёқарашимдан келиб чиқиб, улардан фойдаланишга ҳаракат қиламан. Аммо барча ҳаракатларим, асосан, янги қонуниятларни, яъни янги алоқадорликларни топишга йўналтирилган бўлади.

Таълим-тарбия соҳасида ҳукм сурувчи бундай **қонуниятлардан биригичиси**, педагогик фаолиятни ўзига касб қилиб олган ҳар бир киши ўқитаётган ўқувчи ва талабаларини чин дилидан севиши керак. Уларга ўзида бор бўлган билимни бериш у ёқда турсин, жонини ҳам беришга тайёр бўлиши лозим. Шунда устоз ота-онадай улуғ бўлади. Бола қалб эшигини фақат севаган кишига оча олади. Билим эгаллаш руҳ (қалб) ҳаракати орқали амалга ошганлиги туфайли, боланинг руҳи ишга туширилиши ва қалби сиз учун очилиши учун, сиз уни ўз фарзандингиз каби севишингиз лозим. Боланинг қалби сизга ва сизнинг билимингизга нисбатан берк бўлса, сиз берган билимларни у қабул қилмайди. Масъулиятни сезиб ёки кўрққанидан берган билимларингизни ўзини зўрлаб туриб ёд олиб, айтиб бериши мумкин. Бироқ, ёд олинган билим мустаҳкам бўлмай, хотирадан тез чиқиб кетади. Билим хотирада мустаҳкам ўрнашиши учун, бола шу билимни бераётган устозини севиши, жуда бўлмаганда қаттиқ ҳурмат қилиши лозим. Фақат сиз уни севадигиз, у сизни сева олади. Болалар жуда сезгир бўладилар. Бироқ, бу ҳолда муаммолар ҳам пайдо бўлиши мумкин. Устозини чин дилидан севаган бола, туйғусини яшира олмай ота-онасига устозини ҳадеб мақтаганида, баъзи тафаккури паст ота-оналар боласини устозига ғаш кўриб, болани устозидан, инчунин, унинг берган билимидан совита бошлайдилар. Ва оқибатда мақсадларига етиб, боланинг умуман мактабдан совиб кетишига сабаб бўладилар. Бошқа муаммолар ҳам чиқиши мумкин. Ўқитувчиликни ўзига касб қилган киши бу йўлда учрайдиган барча муаммоларни усталик билан мардонавор енгиб, болаларни севишни давом эттириши лозим ва аксинча, бунинг уддасидан чиқа олмаса мутахассислигини ўзгартириши керак бўлади.

Таълим-тарбиядаги **иккинчи қонуният**, инчунин, билим беришнинг иккинчи қондаси. Ўқитувчи дарсга киришдан олдин, дарсдан кўзланган мақсадни, шу мақсадга етишиш жараёнида бериладиган билимлар мажмуини, билим беришда қўлланиладиган дидактика тамойилларини педагогик усул ва услубларини ҳамда ўқитувчига кўмак бўладиган ахборот узатиш техника ва технологияларини тўлиқ кўз олдига келтириб, уларни яхши ўзлаштириб олган бўлиши шарт. Бу мураккаб вазифани, юқорида кўрганимиздек, педагогик технология тамо-

йиллари асосида тузилган дарс лойиҳаси бажара олади, холос. «Ҳар йили, ҳар бир дарсга лойиҳа тузиш учун вақт қаяқда?» деманг. Лойиҳа бир маротаба яхши тузилган бўлса, кўп йилга етади. Фақат унинг матн мазмунини ҳар йили бир оз ўзгартириш киритишингиз мумкин. Бир-икки йил кўпроқ меҳнат қилиб, ҳамма дарсларнинг лойиҳасини тузиб олсангиз, бир умр қийналмайсиз. Акс ҳолда, дарс бераман деб, бутун умрингиз азобда ўтиши мумкин.

Учинчи қоида, дарс лойиҳасини тузаётганда ёки тайёр лойиҳадан фойдаланаётганда, фақат ва фақат мажмулар назариясидан келиб чиқувчи таълим-тарбия жараёнида учрайдиган нарса ва ҳодисаларга, мажму сифатида ёндашишга ҳаракат қилинг. Улар – дарснинг ўзи, дарс жараёни, дарсда бериладиган билимлар ёки дарсда қўлланиладиган усул ҳамда услублар ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Нима бўлишидан қатъи назар, уларга мажму сифатида ёндашиш керак бўлади. Шунда дарс жараёни осон кечади, ўзингиз ҳам, талабалар ҳам қийналмайсиз. Шунда дарс юқори даражада самарали ўтади. Бутун борлиққа мажму сифатида ёндашиш тамойили ХХI аср кишининг фикр юритиш тартибидир. Бундан орқада қолиш керак эмас.

Тўртинчи қоида. Билим берганда юз фоиз дидактика тамойилларидан келиб чиқиб ҳаракат қилиш талаб қилинади. Шу кунга келиб, Ўзбекистон ҳудудида таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши лозим бўлган қуйидаги дидактика тамойиллари қабул қилинган: онглилик ва фаоллик; кўргазмалилик; тизимлилик ва мунтазамлилик; мустаҳкамлик; тушунарлилик; илмийлик; назария ва амалиёт бирлиги. Бу етти тамойил ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо этади. Педагогик амалиётда буларнинг барчасига бирдай амал қилишлик талаб қилинади.

Бешинчи қоида. Дидактика тамойилларидан келиб чиқиб дарс ўтишлик бу методологик асоснинг бир қисмига амал қилишлик ҳисобланади. Методологик асоснинг иккинчи қисмига амал қилиш деганда, шу фандан, шу дарсдан, ҳар бир ҳаракатингиздан кутилаётган мақсадларнинг асосий кўрсаткичларига ориентир олишликдир. Яъни, ҳар бир қиладиган ҳаракатингиз натижаси таълим-тарбия жараёни якунида кутилаётган мақсадлар кўрсаткичлари билан мос тушини шарт. Ҳар бир ўқитувчи ва педагогнинг мақсади болани комиллик томон етаклаш. Комил инсон кўрсаткичлари юқорида берилган.

Олтинчи қоида. Ўқитувчи ва педагогларнинг бошқа одамлардан фарқи, улар айтадиган ҳар бир сўзнинг том маъносини

ўзлари яхши билишлари шартлигида. Акс ҳолда, талабалар ва бошқа одамлар олдида уялиб, обрўйн тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Бунинг учун ўқитувчилар, ушбу китобда берилган фалсафа ва педагогиканинг махсус тушунчаларини тўлиқ ўзлаштириб олишлари ва улардан эркин фойдалана олишлари лозим. Ундан ташқари, ҳар қандай ўқитувчи ва педагог, ҳаётда учрайдиган ўзига янги бўлиб туюлган атама ва тушунчаларнинг том маъносини билиб олсин. Бунинг учун, алоҳида умумий дафтарни атамалар луғати қилиб қўйса бўлади. Шунда у маънавиятли ўқитувчи мақомига эга бўлади.

Еттичи қоида. Ҳеч қачон ва ҳеч бир вазиятда ўқитувчи ўзининг руҳий мувозанатини йўқотмаслиги, асабини бузмаслиги, босиқ бўлиши, очиқ бўлиши, ҳеч бир ҳолатда ёлғон сўзламаслиги шарт. Бунинг интеграллашган ягона йўли ўқувчи ва талабаларини севиш. Севган кишидан одам ҳеч вақт ўпкаламайди, ундан ҳеч қачон жаҳли чиқмайди, доим унга кулиб қараб, унга кўзи тушганда дарров хушёр тортиб қолади. Севган одамга киши ёлғон гапира олмайди, унга ҳеч қачон ёмонлик истамайди. Шунинг учун ҳам биз таълим-тарбия беришнинг биринчи тамойили ва қоидаси қилиб талабаларни севишни қўйдик ва китобимизни севиш барча муаммоларни ҳал қилишлигининг исботи билан тугатдик.

Сўз боши	3
----------------	---

ПЕДАГОГИКАНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖАБҲАЛАРИ

1. Педагогикадаги фалсафа тушунчалари	
1.1. Инсон тушунчаси ва киши маънавиятининг шаклланиши	9
1.2. Маънавият, қадрият, маданият, адабиёт, санъат ва маърифат	12
1.3. Билим, илм, фан ва таълимот	20
1.4. Тахмин, гипотеза, концепция, амалиёт ва назария	28
1.5. Усул, услуб ва методология	31
2. Квант назарияси асосидаги дунёқараш	
2.1. Квант назарияси ва синергетика	35
2.2. Ижтимоий синергетика	39
2.3. Мажмулар назарияси ва мажму ёндашув тамойили	43
2.4. Педагогик фаолиятда мажму ёндашув	51
2.5. Педагогик жараён мажмуи	54
3. Киши ижтимоий моҳиятини шакллантирувчи манбалар	
3.1. Мустақил билим эгаллаш	62
3.2. Оилада таълим-тарбия	63
3.3. Узлуксиз расмий таълим-тарбия	65
3.4. Оммавий ахборот воситалари	70
3.5. Ижтимоий муҳит	70

ПЕДАГОГИКАНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1. Педагогиканинг махсус тушунчалари	72
2. Педагогика илмининг тадқиқод объекти, предмети ва мақсади	78
3. Педагогика фани ва амалиётининг методологик асослари	80
3.1. Диалектика қонунлари педагогика учун методологик асос	82
3.2. Педагогика фани мажмуи ва унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги	84
3.3. Дидактика, унинг тамойиллари ва қонун-қоидалари	92
3.4. Дарс турлари ва типлари	111
3.5. Миллий педагогиканинг гипотетик асослари	114

ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТ

1. Педагогик амалиёт йўналтирилган объект ва узлуксиз таълим-тарбия яқинида талабалар эришиши лозим бўлган сифатлар	119
2. Ўқитувчи ва педагогларга зарур бўлган билимлар мажмуи	130
3. Замонавий дарс ва унга керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар	138
4. Дарсдаги техник воситалар ва ахборот технологиялари	144
5. Дарс ўтишининг усул ҳамда услublари ва педагогик технология	146
6. Педагогик технологияни амалиётга жорий қилиш	160
Хулоса	179

Бўри Зиёмуҳаммадов

ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ

Тошкент – «ТІВ-КІТОВ» – 2009

Муҳаррир *А. Зиёдов*
Тех. муҳаррир *Т. Смирнова*
Бадий муҳаррир
ва саҳифаловчи *Ш. Раҳимқориев*

Босишга 9.01.2009 да рухсат этилди. Бичими 60×90^{1/16}.
«Таймс» гарнитураси. Офсет босма усули.
Шартли б.г. 11,5. Нашр. т. 10,2. Адади 100 нусха.

«ТІВ-КІТОВ» нашриёти.
100069. Тошкент, Широқ кўчаси, 100-уй.
Шартнома № 7/01 к.

«Sano-standart» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Широқ кўчаси, 100.